Pugin

10-11-12/95

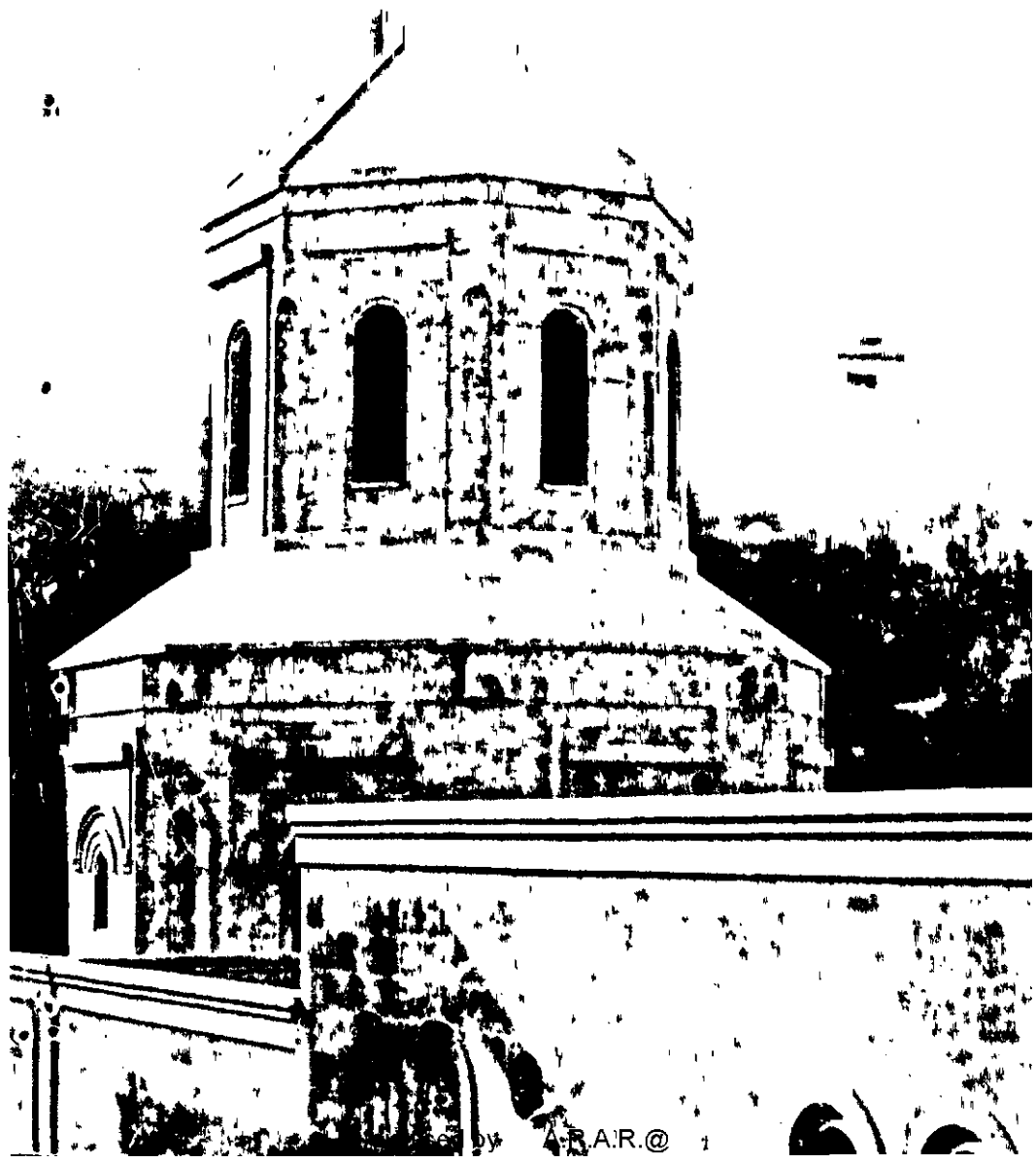

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1.—***	Գոյութեան իրաւունքով
4.—***	Այս փիչ ծանօթ հատորը
5.—Հ. ՇԹՈՒՐՄԸՐ	Գերմանական կառավարութիւնը յանցապարտ կը նկատեմ
19.—Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ	Հակաթուրք թուրք մը՝ Մուհամմէտ Ռաֆի Էֆտին Եէկէն
21.—Մ. ՈՒ. ԷՏՏԻՆ ԵԷԿԷՆ	Ազատութեան նահատակ մեր հայ եղբայրներուն ջարդերը
27.—***	Երբ օտար դիւանագէտները կը վկայեն
32.—Ա. ՀՈՐՕՈՒԻՑ	Կառավարական պատասխանատուութիւններ՝ հրեաներու եւ հայերու նկատմամբ
43.—Մ. ՌԻԺԿՈՎ	Ապրիլ
44.—Լ. ԿԻԻԼՈՑԵԱՆ-ՄՐԱՊԵԱՆ	Ճշմարտութեան հայելիացումը
45.—Տ. Ի. ՄԻԼԼԸՐ / Լ. ԴՈՒՐԵԱՆ-ՄԻԼԼԸՐ	Հայկական Ցեղասպանութեան կիներն ու մանուկները
56.—***	Աստուծոյ սպասաւորներուն խօսքերէն
58.—*«ԴՐՕՇԱԿ»*	«Հայկական Ցեղասպանութիւնը»
59.—Ա. ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ	Ներածական
61.—ՈՒ. ՊԻՀԼ	Ներածական
68.—***	Դիւանագիտական հեռագիրներ
72.—Ա. ՓԷՇԻՇԵԱՆ	Վաւերագրական էջեր՝ *«Ալ-Թագատոմ»* օրաթերթէն
82.—*«ԱԼ-ԹԱԳԱՏՏՈՄ»*	Մէջբերումներ...
85.—Վ. ԹԷՆՊԷԼԵԱՆ	Համաթուրանականութիւնը՝ հիմ Թուրքիոյ հայաջինջ քաղաքականութեան
87.—Ռ. ՍՄԻԹ	Ցեղասպանութիւնը եւ ուրացումը
98.—***	«Ես կը ստանձնեմ...»
102.—Օ. ՇԵՍՏԻՆՍԿԻ	Արարատ լերան դիմաց
103.—***	Արդարութեան մեկնակէտը
105.—Մ. ՎԱՆՏԵՄԷԼՊՈՒՔ	Հայկական Հարցին քաղաքական լուծում մը
117.—Վ. Ս. ՓԱՓԱԶԵԱՆ	Ինչպէ՞ս ձեռք անցուցինք 1915ի Հայկական Կոտորածին ժապաւէնները
121.—Մ. ՋԱԿԼԱՑՍ	Կենացներ եւ խաչքարեր

Կողք՝ Տէր-Զօրի Սրբոց Նահատակաց եկեղեցին
լուսանկար՝ ՐԱՖՖԻ ՉԵՐՉԵՄԵԱՆի

digitised by A.R.A.R.@

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՎ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ԼԴ. ՏԱՐԻ 10-11-12 ՀՈԿՏ.-ՆՈՅ.-ԴԵԿՏ. 1995 ՊԷՅՐՈՒԹ

ԳՈՅՈՒԹԵԱ՛Ն ԻՐԱՒՈՒՆՔՈՎ...

Մեծ Եղեռնի 50ամեակի ոգեկոչման յաջորդած տարիներուն, Հայասպանութեան կոտտացող ոճիրը իր ճիշդ բովանդակութեան մէջ վերադրելու եւ անոր քաղաքական անլոյծ հարց մը ըլլալու իրողութիւնը շեշտելու առաջադրանքով սփիւռքահայութեան ծաւալած քաղաքական, քարոզչական եւ պահանջատիրական պայքարի խիպախ նախաձեռնութիւնները տուին իրենց շօշափելի արդիւնքները, երբ 1915ի Յեղասպանութիւնը հանգամանօրէն արծարծուեցաւ մէկէ աւելի միջազգային ատեաններու մէջ, միջազգայնացա՛ւ եւ արդարօրէն տեղ գրաւեց պետութիւնները, միջազգային կազմակերպութիւնները, ակադեմական շրջանակները եւ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը յուզող դարաւերջի տաք հարցերու օրակարգին վրայ։ Հակառակ Թուրքիոյ օրըստօրէ սաստկացող ճնշումներուն, Հայ Դատը իր սաղմին մէջ խեղդել փորձող դաւերուն, շղթայակերծած դիւանագիտական ու քաղաքական հակայարձակողականին եւ վինք հովանաւորող ուժերուն մերթ լուռ եւ մերթ բացայայտ մեղսակցութեան, իր անժամանցելի իրաւունքներուն կառչած հայութիւնը քանդեց Հայասպանութեան շուրջ քաշուած լռութեան պատը եւ լսելի դարձուց իր պահանջատէրի խօսքը։

Կը բաւէ արագ ակնարկ մը նետել օտար պատմագիտական ու քաղաքական շրջանակներու, բայց մա՛նաւանդ Հայ Դատի հետապընդման աշխատանքներուն կտրած վերջին քառորդ դարու փոթորկայոյզ ճանապարհին վրայ, որպէսզի անգամ մը եւս հաստատենք, որ 1972ին Արժանթինի խորհրդարանին մէջ արծարծուելէ եւ պանպան

digitised by A.R.A.R.@

ժողովուրդներու պետական դէմքերուն կողմէ ըստ արժանւոյն յիշատակուելէ ետք, Հայասպանութիւնը ո՛չ միայն հոգեշրջեց սփիւռքահայ եւ հայրենի նորահաս սերունդները, այլեւ յաջողեցաւ մուտք գործել քաղաքական բեմահարթակ եւ արձանագրեց ուշագրաւ կէտեր։

Այսպէս, նոյնիսկ իրենց չկամութիւնը բացայայտող եւ կուտ շահադիտական նպատակներէ ու հաշիւներէ թելադրուած՝ «տրամաբանական» պատրուակներու լարերուն վրայ ոստոստող Թուրքիոյ վարիչներն ու կեղծարար օտար «ակադեմական»ները համոզուեցան, որ Հայկական Հարցը կը մնայ քաղաքական արագ նշդրակի կարօտ կո՛ւտ քաղաքական խնդիր մը՝ պատմական, ընկերային, մարդկային եւ այլ բնոյթի հարց մը ըլլալէ առաջ եւ վերջ։

Պարզ խօսքով եւ ամէն բանէ առաջ, կինու կօրութեամբ իր պապենական դարաւոր հողերէն բռնահանուած եւ աշխարհասփիւռ դառնալու ճակատագրին դատապարտուած իրաւազրկեալ ժողովուրդի մը գոյութեա՛ն իրաւունքը։ ՄԱԿի ուխտերով եւ հռչակագիրներով նըւիրականացած սեփական ճակատագրի ճշդորոշման անվիճելի իրաւունք՝ իբրեւ ազգային ու քաղաքական ինքնուրոյն հաւաքականութիւն, որուն անժամանցելի դատին ձգձգման պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ ցեղամոլ Թուրքիոյ եւ, ինչու չէ, նաեւ որոշ չափով մը՝ միջազգային ընտանիքի ուսերուն։

Փա՛ստ է այսօր, եւ 1965էն ասդին Թուրքիոյ որդեգրած ուրացման, կոհերու թիւերու նուազեցման, Հայասպանութիւնը վիճելի հարցի մը դիմագիծով ներկայացնելու եւ իբրեւ թէ օսմանեան արխիւները բանալու մարտախաղերը ամէնէն պերճախօս ապացոյցն են արեւու լոյսէն ալ աւելի յստակ ա՛յն իրողութեան, որ երեւակայելի եւ անհերեւակայելի ամէն միջոցի դիմող այլամերժ Թուրքիան պարզապէս կը փորձէ Մեծ Եղեռնի ողբերգութիւնը շեղել իր քաղաքական բովանդակութենէն եւ վերածել Առաջին Աշխարհամարտի թոհուբոհին մէջ պատահած քննելի օրինազանցութիւններու։

Հայութեան քաղաքական ուժը ընկճելու, միջ-հայկական տարակարծութեանց որոմներ սերմանելու եւ Ցեղասպանութիւնը կուտ ակադեմական բանավէճի վերածելու Անգարայի վարիչներուն կիրարկած դաւադիր քաղաքականութեան յետին նպատակները խոր վերլուծումի չեն կարօտիր։ Պատմական մեր թշնամին իր գրաւը դրած է Հայկական Ցեղասպանութիւնը նենգափոխելու, Հայասպանութեան շարունակուող հետեւանքները մշուշապատելու եւ պահանջատէր հայութեան անձնատուութեան վրայ, որպէսզի յաջողութեամբ պսակէ օսմանեան նենգափոխուած «արխիւներ»ը հրապարակելու իր դաւադիր ծրագիրը՝ Հայասպանութեան անառարկելի փաստը վերջնականապէս ուրանալու եւ հայկական մղձաւանջէն միանգամընդմիշտ ձերբազատուելու միակ առաջադրանքով։

Բայց ՄԱԿի, Եւրոպական Խորհրդարանի, Ժողովուրդներու Մնայուն Ատեանի, Ռուսական Տումայի եւ միջազգային այլ ատեաններու

143-2001
20554-24
digitised by A.R.A.R.@

մէջ քաղաքական յաղթանակներ արձանագրած պահանջատէր հայութեան համար չի՛ք ետ դարձ։ Յետ 50ամեակի իր նշանակալի նուաճումներով՝ ան արդէն իրողապէս քանդեց ետ դարձի բոլո՛ր կամուրջները։

Հարցը ա՛յն է սակայն, որ վօրակցութեան ելոյթներն ու ակադեմական խօսքերը, բարոյական եւ սկզբունքային լուրջ արժէք ներկայացնելով հանդերձ, կը մնան թերի, եթէ անոր չյաջորդեն Հայ Դատի լուծման գործնական քայլերը։ Վերջապէս, Յեղասպանութեան ճանաչումը կը դառնայ ինքնանպատակ եւ շատ բան կը կորսնցնէ անգամ իր բարոյական հիմնական արժէքէն, եթէ ճանաչում-դատապարտումին չյաջորդէ Հայ Դատի քաղաքական լուծման փնտռտուքը։

Այլապէս, միայն թուղթի վրայ արձանագրուած նուաճումները օր մը կրնան թաղուիլ մոռացութեան փոշիներուն տակ եւ դուռը կը բանան նոր արհաւիրքներու դիմաց։ Ահա թէ ինչու Հայասպանութեան արնածոր վէրքը դարմանելու պարտաւորութիւնը կը ծանրանայ աշխարհի ճակատագրով մտահոգ պետութիւններուն, միջազգային ատեաններուն եւ քաղաքակիրթ մարդկութեան ուսերուն, եթէ իրապէս մտահոգ են այս տագնապահար երկրագունդին խաղաղութեամբ եւ կ՚ուզեն մարդկութիւնը հեռու պահել նոր սպանդներէ եւ նոր արիւնահեղութիւններէ։

Ամէն տարակոյսէ վեր է, որ դարասկիզբն ու դարավերջը կիրար կը կրկնեն։ Սումգայիթեան մոլուցքէն բխած դասերը վերյիշեցնելու կարիք չկայ։ Թուրքիա կը շարունակէ հետապնդել համաթուրանականութեան նո՛յն ծրագիրը, հեղ մը Հայաստանի շրջափակումով, յաջորդ անգամ Նախիջեւանի խաղաքարտը պարզելով եւ միշտ հայկական պատուար-խոչընդոտը ջնջելու դիտաւորութեամբ։

Ո՛չ ոք կրնայ խուսափիլ հայութեան գոյութեան սպառնացող թրքական մարտահրաւէրէն։ 1878ի Համիտեան կոտորածներով սկսած, Երիտասարդ Թուրքերու գործադրած 1915ի Հայասպանութեամբ իր գագաթնակէտին հասած, միատարր հանրապետութիւն կերտելու ցնորքով օսմանցի թուրքերուն գործը իր լրումին հասցուցած Քեմալական Թուրքիոյ 1923ի «վերջնական հաշուեյարդար»ով եւ 1988ի սումգայիթեան կրկնօրինակներով վերայայտնուած այս հին-նոր համաթուրանական ծրագիրը պարտութեան մատնելու ապրիլեան նահատակներուն պատգամը, հայոց պատմութեան վճիռը գերագոյն գիտակցութեան կը հրաւիրէ բովանդակ հայութիւնը։

Արտակարգ կացութիւնը կը պահանջէ նո՛յնքան արտակարգ յանձնառու կեցուածք եւ հայութեան բոլոր ուժերու լարում՝ վասն ամբողջական յաղթանակի։

Համահայկական ճիգերով, քաղաքական մարտունակ կամքով, պողպատեայ մարտավարութեամբ, այլ մա՛նաւանդ երկարաշունչ պայքարի ուխտով, յաղթանակելու հայկեան հաւատքով եւ, ամէն բանէ առաջ եւ վերջ՝ գոյութեա՛ն իրաւունքով։

digitised by A.R.A.R.@

ԱՅՍ ՔԻՉ ԾԱՆՕԹ ՀԱՏՈՐԸ

«Կազէթ տը Քոլոնեը» թերթի 1915-1916ի Պոլսոյ պատերազմական թղթակիցը՝ Դոկտ. Հարի Շթուրմըը, օրը օրին մամուլին հասցուցած իր լրագրական յօդուածներէն ետք, վերոնշեալ ժամանակահատուածի Թուրքիոյ արիւնոտ անցուդարձերուն կ'անդրադառնայ սահմռկեցուցիչ վկայութիւններով հարուստ վաւերական գործով մը, երբ 1917ին լոյս կ'ընծայէ «Երկու տարի Կոստանդնուպոլսոյ մէջ» անուն իր ուսումնասիրութիւնը: Փարիզի «Լիպրերի Փայօ եւ ընկերութիւն» հրատարակչատունէն լոյս տեսած իր այս հատորին մէջ, գերման լրագրողը նաեւ հանգամանօրէն կը վերլուծէ Մեծ Եղեռնի թրքական դաւադրութեան քաղաքական, տնտեսական եւ քաղաքակրթական դրդապատճառները եւ կը մերկացնէ կայսերական Գերմանիոյ այդ օրերու պետական պատասխանատուներուն դատապարտելի մրցակցութիւնը՝ ընդհանրապէս մարդկութեան եւ յատկապէս հայութեան դէմ գործադրուած այն «ցեղասպանական արարքներ»ուն մէջ, որոնց «տարածումը գործն էր մարդկային պատմութեան ամէնէն ոճրապարտ, ամէնէն շնական եւ ամէնէն վատահամբաւ ազգին ցեղամոլութեան», ինչպէս ամենայն իրաւացիութեամբ կը հաստատէ ճշմարտապաշտ այս մեծ գերմանացին:

Գերման կառավարութեան «ստորին հաւանութեամբը» գործադրուած Երիտասարդ Թուրքերու ճիւաղային ծրագիրին կարգ մը մանրամասնութիւնները բացայայտող Շթուրմըրի հատորին երրորդ գլուխը, իր յուշագրական արժէքէն անկախ, հետաքրքրական է նաեւ այն հանգամանքով, որ յետադարձ ակնարկով եւ մարդկային ազնիւ պոռթկումով թուղթին յանձնուած վերոյիշեալ էջերը միաժամանակ կը վկայեն ուսումնասիրելի հոգեփոխութեան մը մասին, որուն ենթարկուած է նոյնինքն հեղինակը՝ Դոկտ. Հ. Շթուրմըը:

Այսպէս,

Հայասպանութեան նոյնիսկ աներեւակայելի տեսարանները ա՛նքան խոր անդրադարձ կ'ունենան թրքասէր տրամադրութիւններով Կոստանդնուպոլիս հասած գերման լրագրողին վրայ, որ ի տես հայութեան դէմ գործադրուած խժդժութիւններուն, Դոկտ. Հ. Շթուրմըը 180 աստիճանով հոգեբարոյական շրջադարձ կ'ապրի, կը հրաժարի իր ազգային պատկանելիութեամբ հպարտ գերմանացիի եւ թրքասէր մարդու իր նախկին վարքագիծէն եւ ինքզինք կամաւորապէս Զուիցերիա կ'աքսորէ, որպէսզի ձեռք բերէ այս տողերը քաղաքակիրթ մարդկութեան դատաստանին յանձնելու իր մարդկային ազատութիւնը:

Ստորեւ թարգմանաբար կը ներկայացնենք Դոկտ. Հ. Շթուրմըրի այս խիզախ որոշումը պարզաբանող «Յայտարարութիւն»ը եւ ուշագրաւ հատուածներ՝ Մեծ Եղեռնի մանրամասնութիւններուն անդրադարձող այս քիչ ծանօթ հատորէն:

digitised by A.R.A.R.@

✍ ԴՈԿՏ. Հ. ՇԹՈՒՐՄԸՐ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՅԱՆՑԱՊԱՐՏ ԿԸ ՆԿԱՏԵՄ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Ստորագրեալս երդումի ուժով կը յայտարարէ եւ պատուի խօսքով կը վստահեցնէ, որ այս տողերը գրելու պահուն ոչ մէկ ուրիշ հեղինակութենէ ներշնչուած է, որ պատերազմէն առաջ ու անոր ընթացքին հակառակորդ կամ նոյնիսկ չէզոք կառավարութեան մը, կազմակերպութեան մը, քարոզչական արշաւի մը եւ Գերմանիոյ կամ Թուրքիոյ հանդէպ թշնամական դիրք ճշդած անձնաւորութեան մը հետ նիւթական կամ այլ ձեւի նուազագոյն յարաբերութիւն չէ ունեցած, այլ, ընդհակառակն, ճշմարտութեան եւ քաղաքակրթութեան դիմաց իր խիղճը հանդարտեցնելու համար է, որ ան որոշած է իր տպաւորութիւնները հրատարակել:

Կրնայ միաժամանակ տալ գրաւոր այն երաշխիքը, որ Զուիցերա հասնելէ ետք ան հրաժարած է այդ երկրի ապրող անձնաւորութիւններէն ոեւէ մէկուն հետ ծանօթանալէ, նախքան իր գործը հրատարակիչին յանձնելը: Միեւնոյն ատեն, ան ոչ մէկ անհատական շարժառիթ ունի այսպէս հատորով մը հրապարակաւ արտայայտուելու մէջ եւ այս ձեւով ոեւէ անձ չի կրնար դատապարտել զինք բարոյապէս կամ նիւթապէս նախապաշարած ըլլալու յանցանքով:

Ժընեւ, Մարտ 1917 — Դոկտ. Հ. ՇԹՈՒՐՄԸՐ

Կալիպոլի առաջին այցելութենէս վերադարձալ բաւականին թոքաւէր զգացումներով: Մայրաքաղաքին մէջ, առաջին բանը, որ ուշադրութիւնս գրաւեց, հայերու դէմ հալածանքներու քաղաքականութեան սկիզբն էր: Եւ անմիջապէս պէտք է ըսեմ, *որ լայն տարողութեամբ եւ մարդկային արդի պատմութեան մէջ եզակի գազանաբարոյութեան եւ վայրագ ցեղամոլութեան փաստերով լեցուն այս շարժումն էր, որ այսօրուան Թուրքիոյ նկատմամբ սէրս մեռցուց եւ որ, Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին գերմանեւթուրք իրականութեան մասին բոլոր նկատողութիւններէս աւելի, իմ սեփական կառավարութեանս նկատմամբ յարգանքի բոլոր զգացումներս կորսնցնել տուաւ ու այժմու վարքագիծիս ընդդրկման պատճառ դարձաւ: Գերմանեւթուրք*

digitised by A.R.A.R.@

կ'ըսեմ, որովհետեւ այլ կերպ չեմ կրնար արտայայտուիլ, դժբախտաբար, բացի գերման կառավարութիւնն ալ պատասխանատու նկատելէ, հայերու դէմ Թուրքերու գործած վայրագութիւնները Թոյլատրելուն համար[1]:

Յատկապէս հոս, Զուիցերիոյ մէջ, այնքան մեծաթիւ եւ ճշմարիտ տեղեկութիւններ ստացուեցան Հայկական Հարցին մասին: Զուիցերիոյ մէջ, ուր լուրերը առատօրէն կը համախմբուին եւ ուր ապաստանած են այս հալածուած, դժբախտ ժողովուրդի ջարդէն մազապուրծ ներկայացուցիչներէն շատեր: Ասիկա զիս զերծ կը կացուցանէ մանրամասնօրէն բացատրութիւններ տալէ այն ուղղութեամբ, թէ հայերը ի՞նչ տառապանքներէ անցած են: Եթէ մանրամասնութիւններու մէջ մտնել ուզէի, *պէտք է տրամադրութեանս տակ գտնուող բոլոր էջերը լեցնէի, որպէսզի միայն մասամբ կարենայի նկարագրած ըլլալ այն սրտառուչ կացութիւնները, որոնց ականջալուր եղայ Թուրքիա կեցութեանս ընթացքին եւ այս նիւթին մասին դեռ առանց ծրագրեալ ուսումնասիրութիւններ կատարելու:* Եւ պէտք է տխրութեամբ ըսեմ, որ ինծի հասած բոլոր տեղեկութիւնները վստահելի աղբիւրներէ կու գային.— Գերմանական Կարմիր Խաչի բժիշկներէ, Պաղտատի երկաթուղագիծի տնօրէններէ եւ պաշտօնեաներէ, Կոստանդնուպոլսոյ ամերիկեան դեսպանատան անդամներէ եւ նոյնիսկ հազուադէպ քանի մը թուրքերէ: Ոչինչ չափազանցուած կը թուի, օրինակ, Արնոլտ Թոյնպիի հաւաքած բոլոր իրողութիւններուն եւ սարսափելի տեղեկագիրներուն մէջ, որոնք համախմբուած են անոր փոքր գրքոյկին՝ «Die Gewalttatigkeiten in Armenien»ի («Հայկական ջարդերը») մէջ[2]:

Երիտասարդ Թուրքերու բարոյականութեան եւ քաղաքականութեան քննարկման այս փոքր փորձին շրջագիծին մէջ՝ ինչ որ կ'առաջադրեմ ընել, առաւելաբար դատապարտել է *մեթոտն ու քաղաքական միտքերը, որ անոր հիմը կը կազմեն եւ գերմանական պատասխանատուութիւնը՝* ջարդերու եւ վայրագութիւններու այս սարսափելի խառնուրդին մէջ: Քանի՞ բռնաբարումներ, քանի՞ բռնի դաւանափոխութիւններ եւ քանի՞ առեւանգումներ, որպէսզի թրքական հարեմները լեցուէին բնականէն քիչ մը աւելի գեղեցիկ կիներով: Քանի՞ մանուկներ լքուեցան կամ պարզապէս ծովը թափուեցան, քանի՞ ղեկավար դէմքերու ընտանիքներ վտարուեցան վայրագ ոստիկաններու կողմէ եւ, անմիջապէս ետք, ճամբուն վրայ յարձակումի ենթարկուեցան եւ կողոպտուեցան յատկապէս ա՛յս նպատակով բանտերէ ազատ արձակուած աւազակներու եւ ոճրագործներու կողմէ: Եւ

1.—*Այս եւ հետագայ ընդգծումները հեղինակին կողմէ եղած են:*

2.—*Այս ուսումնասիրութիւնս ապարան տալէ միայն քանի մը օր առաջ կարդացի այս հատորը եւ նման ուրիշ գործեր: Մէջ Թուրքիոյ, ո՛չ Ասորիոյ եւ ոչ ալ Գերմանիոյ մէջ նման հրատարակութիւններ ձեռք բերել կարելի եղաւ: Ասիկա պատճառ մը եղաւ, որպէսզի անոնք ոչ մէկ ձեւով ազդեն վրաս այս առղերը գրելու պահուս: Թոյնպիի գործին Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ «Հայկական ջարդերը» անունին տակ՝ լոյս տեսաւ Լօզանի «Փայս եւ ընկերութիւն» հրատարակչական մէջ:*

digitised by A.R.A.R.@

...Հալածանքներ՝ որոնք կը յատկանշուին այնպիսի՛ զազանաբարոյութեամբ եւ այնպիսի՛ անգթութեամբ, որ մարդկութեան ամբողջ պատմութեան ընթացքին նման օրինակ անկարելի է տալ, բացի ափրիկեան գերիներ որսացողներու եւ Ներոն կայսեր հակաքրիստոնէական հալածանքներու օրինակներէն:

ի՞նչ վայրագ շնականութիւն այս արարքներուն ետին: Կը ձեւացուէր այնպէս, որ այս արտաքսուածներով «գաղութներ» պիտի հիմնուէին շրջաններու մէջ, որոնք ծանօթ էին իբրեւ համաճարակներու կեդրոններ, կամ խոպան ու լեռնային էին եւ սնունդի կարելիութիւններէ բոլորովին զուրկ: Այս շրջաններուն մէջ, խեղճ հայերը իրենց ճակատագրին կը ձգուէին, իբրեւ զոհերը քիւրտերու կամ թափառաշրջիկ պետեւիներու վայրագ բնազդներուն: Բնաջնջումի բոլոր այս միջոցառումները, որոնք կը յատկանշուէին անասնութեամբ եւ նրբագոյն պաղարիւնով, առնուազն կէս միլիոն զոհերու պատճառ դարձած են արդէն: Թիւը շատ աւելի է կարգ մը հաշուարկումներու համաձայն: Իսկ այս ժողովուրդին մնացեալ մասը, որ մէկուկէս միլիոն անձ կը հաշուէ ու մտաւորական այնքան բարձր մակարդակ մը ունի եւ որ Օսմանեան կայսրութեան զարգացման կարեւոր ազդակներէն մէկը կը նկատուի, իր տխուր, դանդաղ, բայց անխուսափելի վախճանին կը սպասէ, տրուած ըլլալով որ ընտանեկան կապերը բոլորովին քայքայուած են, իրաւունքները՝ բռնաբարուած եւ ամբողջ ազգին տնտեսութիւնը երկար ատենէ ի վեր արդէն սպառած է:

Այսուհանդերձ, կրնայի գերագոյն զիջում մը ընել թուրք կառավարութեան, հակառակ հայութեան հանդէպ գործած մեծ մեղքին, եւ կրնայի թերեւս լռութիւն պահել տեսածներուս նկատմամբ, եթէ միայն ան բաւականանար, ստիպողական վիճակի օրէնքներով, քանի մը հարիւր հոգիի մահապատիժ սահմանելով կամ ուրիշ միջոցառումներու դիմելով, ինչպէս քանի մը հազար հոգի աքսորելով, պայմանաւ որ խտրութիւն դնէր արանց եւ կանանց միջեւ: Կրնայ նոյնիսկ պատահիլ, որ Եւրոպան եւ Ամերիկան հանդուրժողութիւն ցոյց տային կարգ մը պատժական սահմանազանցումներու հանդէպ, որոնք կը գործադրուէին արական սեռին վրայ, տրուած ըլլալով որ շրջանը պատերազմական գօտի էր, եթէ միայն կառավարութիւնը, իր նպատակը իրագործելու ճամբուն վրայ, կարելին ընէր ոչ անհրաժեշտ անգթութիւններէ խուսափելու տեսակէտէն:

Բայց, սկիզբէն ետեւ, հալածանքները կը ներառնէին կիներն ու մանուկները եւ առանց խտրութեան կը տարածուէին վեց *վիլայէթ*ներու ամբողջ բնակչութեան վրայ, որ քանի մը հարիւր հազարի կը հասնէր: Հալածանքներ՝ որոնք կը յատկանշուէին այնպիսի՛ գազանաբարոյութեամբ եւ այնպիսի՛ անգթութեամբ, որ մարդկութեան ամբողջ պատմութեան ընթաց-

digitised by A.R.A.R.@

քին նման օրինակ անկարելի է տալ, բացի ափրիկեան գերիներ որսացողներու եւ Ներոն կայսեր հակաքրիստոնէական հալածանքներու օրինակներէն: Թուրք կառավարութեան իրաւունք տալու ամէն փորձ ամօթապարտօրէն կը նահանջէ այս մեթոտներուն դէմ-յանդիման եւ կը յուսամ, որ այս իրողութիւններուն լաւատեղեակ *ամէն գերմանացի* նողկանք կը զգայ թուրք կառավարութեան հանդէպ, տեսնելով այս պաղարիւնութեամբ գործուած սպանդը, որ ան գործած է ընդարձակ շրջաններու ամբողջ բնակչութեան վրայ եւ մնացեալները գաղթել տուած, այն նախածրագրումով, որ անոնք թշուառօրէն մահանային ճամբու երկայնքին:

Ա՛ն՝ որ քիչ մը մարդկային զգացում ունի, ուրիշ կերպ չի կրնար դատել, որքան ալ թրքասէր ըլլայ քաղաքական տեսանկիւնէ: Ամէն պարագայի, «զինուորապէս անհրաժեշտ այս պարպում»ով, բանակը վեց վիլայէթներ գրեթէ ամբողջութեամբ պարպեց բնակչութենէն: Նոյնիսկ թուրքեր — անունները չեմ տար, որպէսզի Էնվէրի եւ Թալաաթի կողմէ հալածանքներու չեղեալներուն — խոստովանեցան ինծի, որ *Հայաստանի մէջ հայեր այլեւս կարելի չէ գտնել:*

Միւս կողմէ, յստակ է, որ տարագրութիւններէն միայն քիչեր վերապրեցան: Տարագրութեան ատեն, սովը, թիֆուսի համաճարակները, քիւրտերու յաճախակի յարձակումները, անհիւրընկալ լեռներու երկար անցքերը մինչեւ Միջագետքի տափաստաններն ու հիւսիսային Սուրիոյ անապատները, ուր գաղթականները իրենց ճակատագրին ձգուեցան, բնական է որ գաղթականներու մեծամասնութեան մահուան պատճառ դարձան: Այս արարքը առարկայօրէն գնահատելու համար, պէտք է աչք մը նետել հայկական վեց վիլայէթներուն մարդահամարի թիւերուն վրայ, որպէսզի յստականայ, որ Երիտասարդ Թուրքերու կողմէ գործուած ոճիրին զոհերը *հարիւր հազարներու կը հասնէին:*

Բայց ասիկա դժբախտաբար այս ձեւով վերջ չգտաւ: Թուրք կառավարութիւնը աւելի հեռու, շատ աւելի հեռու գնաց: Որովհետեւ անոր նպատակը ամբողջ հայութիւնը բնաջնջել էր· եւ ոչ թէ միայն Հայաստանի հայութիւնը, այլեւ ամէն տեղ, ուր կը բնակէր ան, Անատոլուի կամ մայրաքաղաքին մէջ: Այս ձեւով, թիւը քանի մը հարիւր հազարով կ'աւելնայ: Բայց որովհետեւ «պատերազմական գօտին պարպելու» պատրուակը կարելի չէր գործածել հարիւրաւոր քիլոմեթրներով Կովկասէն հեռու գտնուող այս շրջաններուն համար, տարբեր միջոցառումներու պէտք է դիմէին: Ոչինչ աւելի դիւրին էր սակայն կեղծաւոր եւ ամէն գնով հայերը բնաջնջելու որոշում տուած այս կառավարութեան համար: *Ուրեմն, Օսմանեան կայսրութեան ամբողջ տարածքին հայերու ընդհանուր դաւադրութիւն մը յայտնաբերեցին· Միայն նման չնական նենգափոխումով մը կառավարութիւնը իր նպատակին կրնար հասնիլ, այսինքն՝ հետեւելով բծախնդրօրէն կանխամտածուած գործելակերպի մը, հայերը ամբողջութեամբ բնաջնջելուն:*

Այսպէսով, ամբողջ աշխարհի հանրային կարծիքը գիտակցաբար խաբելով կամ, աւելի ճիշդ՝ զայն խաբել փորձելով, Էնվէրի եւ Թալաաթի

digitised by A.R.A.R.@

կառավարութիւնը տեղական դաւադրութիւններու գիւտը կ'ընէր կամ պարզապէս կը հրահանգէր, որ տեղական դաւադրութիւններ սարքուէին եւ ասոնց մեղքը կը բարդէր հայութեան ուսերուն: Այնուհետեւ, խիղճի կատարեալ հանգստութեամբ, ան կրնար ամիսներ շարունակ հայութեան դէմ բնաջնջումի արշաւը յաջողցնել:

Երիտասարդ Թուրքերու «*Կոմիտէ*» թերթին մէջ տպուած կարգ մը պաշտօնական յօդուածներով, ան կը փորձէր բնակչութիւնը համոզել, որ *բոլոր* հայերը վտանգաւոր դաւադիրներ էին, որոնք, լեցնելով ռուսերու եւ անգլիացիներու ոսկիին, ռումբերուն եւ հրացաններուն՝ թուրքերը բնաջնջելու պիտի ձեռնարկէին, անմիջապէս որ դաշնակից պետութիւններու նաւատորմիղը Մարմարա մտնէր, օսմանեան տիրապետութեան վերջ տալու նպատակով:

Կը շեշտեմ, որ հայերը վարկաբեկելու կոչուած թուրք կառավարութեան բոլոր պատճառաբանութիւնները բնականաբար չխուսափեցան ուշադրութենէս: Տրուած ըլլալով, որ բոլոր այս հակահայ վերագրումները, որոնք պաշտօնական եւ կիսապաշտօնական օրգաններու մէջ յայնօրէն օգտագործուեցան եւ նոյնիսկ «Թուրքիոյ լաւագոյն» կարգ մը գերմանացիներու նիւթ հայթայթեցին, *զանոնք բոլորը ուսումնասիրեցի, եւ այս՝ Թուրքիա կեցութեանս առաջին օրէն սկսեալ, երբ դեռ ամբողջութեամբ լեցուած էի թրքասէր զգացումներով:*

Այսուհանդերձ, 1915էն իսկ սկսեալ, հալածանքներու քաղաքականութեան ի տես, դիրքս փոխուեցաւ: Ասոր մասին կրնայ վկայել Գերմանիոյ ատենի արտաքին գործոց նախարար Պր. Զիմըրման, որուն գաղտնի տեղեկագիր մը ղրկեցի Հայկական Հարցին առընչութեամբ եւ գործադրուող հալածանքներուն շուրջ կարծիքս յայտնեցի: *Ասիկա ըրի առանց մասնաւոր համակրանք մը ունենալու հայ ժողովուրդին հանդէպ, որուն մտաւորական բարձրորակ կարողութիւնները միայն շատ աւելի ուշ գնահատել սորվեցայ, անձնական ծանօթութիւններու համբով:*

Հոս, իմ վերջնական դատողութենէս զատ ուրիշ բան չեմ կրնար տալ ծաւալումին մասին այդ տարագրութիւններուն, որոնք տեղի ունեցան առաջին մահացու «պարպումներէն» անմիջապէս ետք: Հետապնդուած ընպատակը յստակօրէն բնաջնջել էր Անատոլուի խորքերէն եւ մայրաքաղաքէն աքսորուած քանի մը հարիւր հազարի հասնող հայերը:

Ծանօթ ըլլալով անոնց շրջապատին, բնական վայրերուն, ընկերային պայմաններուն եւ մտայնութեան, կարելի չէ ուրիշ եզրակացութեան հասնիլ բացի անկէ, որ այս մարդիկը միայն առեւտուրով եւ աշխատանքով կրնային զբաղիլ եւ անկարող էին քաղաքականութեան մէջ գործօն դեր կատարելու: Ազգուական ընտանիքներու պատկանող եւ ընկերային բարձր դիրքի ու նրբացած մշակոյթի տէր միւս փոքրամասնութիւնը յեղափոխական գործունէութենէ հեռու կը մնար աւելի սովորութեան բերումով, քան հաշիւով, տրուած ըլլալով որ այս երկրին շահերու պաշտպանութեան առաջին գիծերուն վրայ կը կենային եւ արդէն իսկամ մեծամասնութեամբ բնակուած թաղերու մէջ կ'ապրէին:

digitised by A.R.A.R.@

...ցեղասպանական այս արարքներուն տարածումը գործն է մարդկային պատմութեան ամէնէն ոճրապարտ, ամէնէն չնական եւ ամէնէն վատահամբաւ ազգին ցեղամոլութեան: (...) Ի վերջոյ, այս արարքը գործուեցաւ ստորին հաւանութեամբը գերման կառավարութեան, որ իրողութեան ամբողջութեամբ ծանօթ էր:

Կ'ըսեմ, ուրեմն, որ ցեղասպանական այս արարքներուն տարածումը գործն էր մարդկային պատմութեան ամէնէն ոճրապարտ, ամէնէն չնական եւ ամէնէն վատահամբաւ ազգին ցեղամոլութեան. այս արարքը գործուեցաւ միայն անոր համար, որ Թուրքերը կ'անդրադառնային տնտեսական եւ քաղաքակրթական կարողութիւններու իրենց մեծ ստորակայութեան եւ կ'ուզէին ուժով վերահաստատել իրենց ի նպաստ հաւասարակշռութիւն մը: Ի վերջոյ, այս արարքը գործուեցաւ ստորին հաւանութեամբը գերման կառավարութեան, որ իրողութեան ամբողջութեամբ ծանօթ էր:

Բազմաթիւ առիթներով, սեփական աչքերովս տեսայ, թէ նման վայրագութիւններ ինչպէ՞ս կը սկսէին: Տարտանէլի ճակատէն հազիւ վերադարձած, բանակը այս հալածանքներուն կը ձեռնարկէր Անատոլուի եւ մայրաքաղաքին մէջ: Եւ աւելի քան 19 ամիսներու ընթացքին, մինչեւ 1916ի աւարտը, այս հալածանքներն են, որ ամէնէն աւելի մարդոց ուշադրութիւնը կը գրաւէին Կոստանդնուպոլսոյ փողոցներուն մէջ, եւ այս՝ հակառակ Աշխարհամարտէն հասած զգայացունց լուրերուն: Ասիկա տեղի կ'ունենար այնպէս, որ քանի մը շաբաթը անգամ մը հալածանքները ուժգին թափ կը ստանային այս կամ այն տարբեր շրջանին մէջ:

Այս շրջաններուն մէջ էր, որ յուսահատ մայրեր իրենց սեփական զաւակները ծախեցին, որովհետեւ անոնցմէ գողցուած էր անոնց վերջին դրուշն անգամ եւ որովհետեւ դրամ չէին ուզեր, որ խեղճ մանուկները երկար եւ տխուր տարագրութեան զրկանքներէն վայրագօրէն մահանային:

Եւ քանի՞ անգամ ականատես եղայ այս բարացուցական տեսարաններուն, որ առօրեայ յաճախականութեամբ կը կրկնուէին մայրաքաղաքի փողոցներուն մէջ: Հայերու փոքր խումբեր Բերայէն կը տարագրուէին վայրագ, գազանային եւ ապուշ դիմագիծով անատոլուցի երկու ոստիկաններու կողմէ, որոնք կեղտոտ համազգեստներ կը կրէին եւ անոնց կը հետեւէր գործակալ մը, որ առնուազն գրել ու կարդալ գիտնալուն՝ այս դժբախտ մարդոց ցանկը պատրաստելու գործին լծուած էր: Դժբախտ եւ անիծապարտ ժողովուրդ, որ ճիշդ այս պատճառով արտաքսումի արժանի կը գտնուէր:

Այս գործակալը կամայականօրէն յանձն առած էր նոյնպէս փողոցէն անցնող եւ անոնց հայ ըլլալը փաստուած մարդիկ խումբին կցելը: Հա-

digitised by A.R.A.R.@

յերու իր «առօրեայ արտադրութիւնը» այնուհետեւ կը յանձնէր Բերայի ոստիկանութեան կեդրոնական կայարանը, այսինքն՝ Կալաթա-Սերայի ոստիկանատունը:

Այս տարագրութեանց գործադրման եղանակը առանձինն բաւարար փաստ է, որ թրքական կառավարութիւնը, ձեւացնելով թէ օրինականօրէն կը հակազդէր հայկական դաւադրութեան, մեծապէս կը ստէր: Ընդհակառակն, ծրագրուած կերպով եւ կատարեալ պաղարիւնութեամբ, տարագրելի հայերու թիւը բաժնուած էր բազմաթիւ ամիսներու վրայ, աւելի ճիշդ՝ մէկուկէս տարուան վրայ, եւ այս խստութիւնը վերջ չգտաւ, մինչեւ որ, հայկական պատրիարքարանին փակումով (ամառ 1916), շնորհի հարւածը չտրուեցաւ այս ժողովուրդին մշակութային կեանքին:

Երկար հանգրուաններ ոտքով կտրելու ատեն, տարագիրները ճամբուն վրայ հազար անգամ կը խոշտանգուէին եւ կը բռնաբարուէին, մինչեւ որ արաբական սահմանները հասնէին: Հոն, անոնք կը լքուէին լերկ լեռներու կամ չոր անապատներու մէջ, առանց միջոցներու, առանց ապաստանարանի, բացի կարգ մը աղտոտ եւ պաղ վրաններէ, առանց ուտեստեղէնի եւ իրենց կեցութիւնը ապահովելու կոչուած աշխատանքի կարելիութենէն զուրկ վիճակի մէջ, օտար շրջապատի մը տարածքին դանդաղօրէն, բայց ստուգապէս մեռնելու համար:

Բայց, միշտ առանց բացառութեան, այր մարդիկը կը բաժնուէին կիներէն եւ մանուկներէն ու տարբեր տեղեր կը ղրկուէին: Այս տարագրութեանց առանձնայատկութիւնն էր ասիկա, ինչ որ բնակչութեան աճին կարելիութիւնն անգամ հիմնայատակ կը կործանէր, միաժամանակ քայքայելով նաեւ ընտանեկան բոլոր կապերը:

Այսպէսով, քիչ առ քիչ, հայ ժողովուրդին մեծամասնութիւնը կը բնաջնջուէր: «Առժամեայ օրէնք»ին հիման վրայ եւ տխրահռչակ եղանակներով թերթերու ճակտին ծածանած՝ «ուրիշ տեղ փոխադրուած անձեր»ու հաշուոյն է, որ, ուրեմն, թրքական կառավարութիւնը լման իրաւունքը կու տար ինք իրեն, որպէսզի սեփականացնէր հայապատկան հողերն ու հաստատութիւնները, հարստութիւններն ու մշակութային ժառանգութիւնը:

Այսպէսով է, որ Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կոմիտէն, մեծ ընչաքաղցութեամբ, երկիրին «ներքին գաղութարարութիւն»ը կը յաջողցնէր, Թուրքիան վերածելով երկրի մը, ուր միայն «զտարիւն» թուրքեր կը բնակէին: Որովհետեւ՝ ա՛յս եղանակներով կ'իրագործուէր բռնի ազգայնացումներու եւ թուրք ցեղապաշտութիւնը տարածելու քաղաքականութիւնը երկրի մը մէջ, ուր նախապէս բազմաթիւ ժողովուրդներ կ'ապրէին:

Եւ մինչդեռ Անատոլուն կը պարպուէր յառաջդիմութեան ազդակ հանդիսացող իր բնակչութենէն եւ միաժամանակ՝ բռնագաղթի ենթարկուած հայերուն գիւղերն ու ծաղկուն դաշտերը աւար կը դառնային կրօնամոլ, բիրտ եւ անտարբեր *մուհաճիր*ներուն, մարդկային դժբախտ գետեր կը հոսէին դէպի հեռաւոր տեղեր, կը կորսուէին ճամբուն վրայ եւ իրենց հանգրուանները կը նշէին կիներու, մանուկներու եւ ծերերու դիակներով: Իսկ

digitised by A.R.A.R.@

այն մազապուրծ քիչը, որ հակառակ անթիւ տառապանքներու տեղ կը հասնէր, վարակուած կ'ըլլար համաճարակներով եւ անօթութեամբ:

Ասոնց շուրջ կը դեգերէին ագահ քիւրտերն ու պետեւիները եւ, վերջին այս հանգրուանին անգամ, ամէնէն դժխեմ մահը անոնց բաժին կ'ըլլար յաճախ: Այսուհանդերձ, թրքական կառավարութեան երբեմն կը թուէր, որ տարագրութիւնները անհրաժեշտ արագութեամբ չէին կատարուեր եւ զայն փութացնող կերպերու մասին կը մտածէին: Այս ձեւով կը բացատրուի, օրինակ, Պաղտատի երկաթուղագիծին հազարաւոր հայ աշխատաւորներու յանկարծակի անհետացումը: Անտարակոյս, ասոնք անապատ տարուեցան եւ պարզապէս ջարդուեցան:

Ասիկա դժբախտաբար ստոյգ է, որովհետեւ այդ երկաթուղագիծին վրայ աշխատող գերմանացի պաշտօնատարներ վկայած են այդ ուղղութեամբ: Թալեաթի ոճրապարտ կառավարութեան գործելակերպերը մերկացնող այս տեղեկագիրները *պաշտօնապէս* արդէն մաս կը կազմեն Կոստանդնուպոլսոյ ամերիկեան եւ չէզոք կամ դաշնակից երկիրներու դեսպանատուներուն թղթածրարներուն, եւ այս՝ 1916ի աշունէն ի վեր:

Խօսեցայ հայերու հետ եւ ըսին. «Նախապէս, սուլթան Ապտուլ Համիտը, ատենը անգամ մը, հազարներով կը ջարդէր մեզ: Տարբեր ժամանակներու լաւ կազմակերպուած սպանդներու միջոցին, մեզ կը յանձնէին ոճրապարտ քիւրտերու ապատակութիւններուն եւ մեզ անգթօրէն կը տանջէին: Ինչպէս Ատանայի մէջ տեսանք 1909ին, Երիտասարդ Թուրքերն ալ հազարաւոր մեր հայրենակիցներուն արիւնահեղութեան պատճառ եղան: Բայց վերջին վայրագութիւններուն ի տես, մենք ձեւով մը կը ցաւինք, որ ջարդերու նախկին ժամանակաշրջանին չենք ապրիր:

«Հիմա այլեւս որոշ թիւով սպանելներ չէ որ կ'ողբանք, այլ՝ *ամբողջ մեր ազգը*, որ բնաջնջուելու վրայ է ցեղապաշտական կոյր ատելութեան մը հետեւանքով եւ կառավարութեան մը միջոցաւ, որ քաղաքակիրթ ձեւանալուն համար աւելիով վտանգաւոր է: Դանդաղ սպանութեան այս արդիական, «չոր» եղանակը շատ աւելի ազդու է:

«Հիմա անոնց զոհերը մեր կիներն ու մանուկներն են. երկար հանգրուաններ քալեցնելով եւ ճամբաներուն մէջ անօթութեան դատապարտելով՝ կը բնաջնջեն զանոնք: Եւ մեր ժողովուրդին թշուառացած ամբողջ մնացորդացը, որ ներքին գիւղերու եւ քաղաքներու հալածանքներէն հրաշքով փրկուած էր, ներկայիս բռնի ուժով կ'իսլամանայ, իսկ մեր երիտասարդ աղջիկները թրքական հարեմներ կը տեղափոխուին կամ աղճատուներու մէջ կը ցրուին:

«Այսպէս է, որ, իբրեւ ազգագրական միաւոր, մեր ժողովուրդին վերջին հետքերը կ'անհետին եւ հայ ազգը կը բնաջնջուի: Եւ ինչո՞ւ: Որովհետեւ Թուրքերը, իբրեւ այս երկրին ղեկավարները, անդրադարձած են իրենց բարոյական սնանկութեան, իրենց տնտեսագիտական

digitised by A.R.A.R.@

**Այս շրջաններուն մէջ էր, որ յուսահատ մայրեր
իրենց սեփական զաւակները ծախեցին (...)
որովհետեւ չէին ուզեր,
որ խեղճ մանուկները երկար եւ տխուր
տարագրութեան զրկանքէն վայրագօրէն մահանան:**

անձեռնհասութեան, իրենց մշակութային ստորակայութեան՝ ի դիմաց հայ ժողովուրդի առաջատար անդամներուն, որոնց հանդէպ, նոյնիսկ սուլթան Ապտուլ Համիտ, հակառակ պարագայական ջարդերու, զնահատանք ունէր եւ գիտցած էր օգտագործել զանոնք ու անոնց մտաւորական բարձր արժանիքները, անոնց յանձնելով վարչական կարեւոր պաշտօններ։

Հնաւ, որովհետեւ, երկարատեւ պատերազմէն արիւնաքամ թուրքերը, որ բոլոր ճակատներուն վրայ մեծ կորուստներ արձանագրած են, կը յուսան այսպէսով ազգագրական հաւասարակշռութիւնը պահել եւ թուրքերու գերակայութիւնը երաշխաւորել։ Տրուած ըլլալով որ Համիտի օրերուն պէս ջղային պարագայական տագնապներու հետեւանք չեն այս ջարդերը, այլ՝ պետական միջոցառումներու, մեր ժողովուրդը շնորհներ չի կրնար ակնկալել։

Եթէ որովհետեւ նկատած ենք, թէ Գերմանիան, ստորնութեամբ ու անխղճութեամբ, կը հանդուրժէ այս բրտամիջոցները, գիտենք որ, եթէ պատերազմը աւելի երկարի, հայ ժողովուրդը ամբողջութեամբ բնաջնջուած պիտի ըլլայ։ Այս պատճառով է, որ կը ցաւինք Ապտուլ Համիտի օրերուն ապրած չըլլալու իրողութեան համար, որքան ալ անգութ եղած ըլլար ան»։

Ժողովուրդի մը կեանքին մէջ աւելի դաժան ճակատագիր կարելի՞ է երեւակայել։ Մատնանշենք, որ հարցը չի վերաբերիր անկախութեան պատրանքներով օրօրուող ժողովուրդի մը, որ, հակառակ երկու մեծ պետութիւններու միջեւ սեղմուած ըլլալուն, Ռուսիոյ միանալու ոչ մէկ իրական ձգտում ունէր եւ որ ո՛չ միայն վարմունքով, այլեւ մտածումով Թուրքիոյ հանդէպ աւելի հաւատարիմ էր, քան ուրիշ որեւէ փոքրամասնութիւն, բացի թուրքէն։ Մինչեւ այն պահը, երբ Երիտասարդ Թուրքերը, ամօթալի դաւաճանութեամբ մը, Համիտի բռնատիրական կարգերուն դէմ միասնաբար պայքարի ելած հայերուն հետ կնքած իրենց յեղափոխական ընկերութիւնը խզելով՝ այս հաւատարմութիւնը խորապէս խոցեցին։

Կը յուսամ, որ քանի մը տողերու մէջ կրցայ բաւարար չափով լուսարձակի տակ առնել այն մտայնութիւնը եւ այն հետեւանքները, որ պատճառ եղան բնաջնջումի այս քաղաքականութեան։ Կ'ուզեմ աւելցնել միայն փոքր դրուագ մը, որ անձնապէս զիս աւելի յուզած է, քան ամէն ուրիշ բան, որուն ականատես ըլլալու դժբախտութիւնը ունեցայ։

1916ի ամրան օրերէն մէկն էր։ Կէսօրուան մօտ, կինս միանակ դուրս ելաւ, որպէսզի Բերայէն կարգ մը գնումներ ընէ։ Կալաթա-Սերայէն քանի

digitised by A.R.A.R.@

մը քայլ անդին կը բնակէինք եւ պատեհութիւնը կ'ունենայինք մեր պատը շ-գամէն դիտելու ձերբակալուած դժբախտ հայերու խումբերը, որ ոստիկանատուն կը մտնէին ոստիկաններու ընկերակցութեամբ: Անոնց յաճախականութեան եւ շարունակման հետեւանքով, այլեւս վարժուած էինք նման նեղացուցիչ տեսարաններու եւ, փոխանակ մարդկային երեսը տեսնելու, քաղաքական երեսը տեսնելու հակամիտութիւն մը զարգացուցած էինք:

Բայց այս անգամ, հազիւ քանի մը վայրկեան ետք, երիտասարդ կինը վերադարձաւ ամբողջ մարմնով դողալով: Չէր կրցած իր ճամբան շարունակել: Ոստիկանատան քովէն անցած պահուն, բաց սրահէն լսած էր խուլ ճիչերը չարչարուող անձի մը: Սարսափահար՝ ներկաներէն մէկուն հարցուցած է, թէ ո՞վ է չարչարուողը: «Հայ մըն է», եղած է կարճ պատասխանը: Այնուհետեւ ոստիկանութիւնը ցրուած էր ոստիկանատան առջեւ համախմբուած անձերը:

Կինս կ'ըսէր. «Եթէ նման բաներ կէսօրին կը պատահին, երբ երթեւեկը իր գագաթնակէտին է, եւ այդ ալ եւրոպական Բերայի ամէնէն յաճախուած թաղերուն մէջ, այդ պարագային պիտի ուզէի գիտնալ, թէ թուրքերը ի՞նչ կ'ընեն խեղճ հայերուն, երկրին բոլորովին վայրենի ներքին գաւառներուն մէջ: Եթէ թուրքերը հոս, մայրաքաղաքին մէջ, արիւնարբու գազաններու պէս կը վարուին այնպէս, որ եւրոպացի մը իսկ չի կրնար իր ուզած տեղը երթալ, առանց ջղային խանգարում ունենալու, ապա ուրեմն չեմ կրնար ապրիլ այս սարսափելի երկրին մէջ»:

Եւ, ամէն անգամ, որ փողոց ելլէր, հեծկլտալով կը գոչէր. «Գերմանացիներ՛ն, դուք չարագործներ էք, ստորին չարագործներ, որ կը հանդուրժէք թուրքերու նման վայրագութիւնները այն պահուն, երբ ամբողջ երկրին հակակշիռը ձեր ձեռքն է: Դուք չարագործներ էք եւ ես ոտքս երբեք պիտի չդնեմ ձեր անիծեալ երկիրը: Ո՞վ Աստուած, որքա՜ն կ'ատեմ Գերմանիան»:

Այն վայրկեանէն սկսեալ, երբ կինս այսպէս վհատած, ըմբոստացած եւ զզուած անէծքով արտայայտուեցաւ բոլոր այս ստորնութիւններուն նկատմամբ, կապերս խզեցի Գերմանիոյ հետ: Դժբախտաբար, այս խզումը զօրացնող շատ մը ուրիշ տեղեկութիւններու ծանօթացայ հետագային:

Գերմանիոյ դիրքը նախ եւ առաջ ստորին դիրք մըն էր: Մենք իսկապէս Թուրքիոյ հակակշիռը մեր ձեռքերուն մէջ ունէինք, ըլլա՛յ զինուորապէս եւ ըլլայ ելեւմտականօրէն, որպէսզի կարենայինք առնուազն ուժականօրէն պնդել, որպէսզի մարդկային ամէնէն տարրական սկզբունքները յարգուէին: Էնվէր ու մա՛նաւանդ այս Թալաաթը, որ, իբրեւ ներքին գործոց նախարար եւ իբրեւ Թուրքիոյ մենատէր, պէտք է հայերու վերաբերող բոլոր հարցերուն առընչութեամբ պատասխանատուութեան կանչուի, ուրիշ փոխընտրութիւն չունէին, բացի կուրօրէն եւ անպայմանադրականօրէն Գերմանիոյ հետեւելէ, եթէ Գերմանիա միջամտէր եւ ուժական հրահանգ

digitised by A.R.A.R.@

մը արձակէր: Իրենց արիւնարբու բնազդներուն համար այնքան կարեւոր Հայկական Հարցին նկատմամբ իսկ՝ հնազանդ պիտի գտնուէին, հոգ չէ թէ ակուաներու կճրտոցով:

Հարիւրաւոր օրինակներ կը փաստեն, որ մեր դեսպանատունը, երբ Գերմանիոյ շահերը պաշտպանելու եւ գերմանացիները պաշտօններու վրայ զետեղելու հարց ծագած է, շատ ալ կարեւորութիւն չէ տուած, թէ թուրքերը այդ ուղղութեամբ ի՛նչ կը մտածէին, նոյնիսկ երբ շատ մը հիմնաւորեալ առարկութիւններ ունէին: Բայց, երբ հարցը հայերու կը վերաբերէր, դեսպանատունը անկարող կը գտնուէր նոյնիսկ հայու հետ ամուսնացած գերմանուհիի մը շահերը պաշտպանելու: Եւ տխուր տեսարան մըն էր դեսպանատան ընդունման սրահին մէջ այս կնոջ ամէնօրեայ անյոյս սպասումը դիտելը: Հազարաւոր ուրիշ հայերու կողքին, անոր ամուսինն ալ բռնագաղթուած էր եւ այս հարցին լուծում մը բերելու գերմանական դեսպանատան անկարողութիւնը Գերմանիոյ պաշտօնական վարկը ոտնակոխելուն համազօր էր:

Թուրքերը իրե՛նք մեր երեսին խնդացած են շնականօրէն՝ մեր անհերեւակայելի ստորնութեան համար եւ նոյնիսկ զուգահեռներ քաշած են մեր եւ ռուսական կառավարութիւններուն միջեւ: Ռուսիան, հակառակ Գերմանիոյ զօրաւոր դիրքը չունենալուն, ի հարկին քաղաքական հարցի կրնար վերածել ռուսահպատակ հրեայի մը քիթին արիւնիլը: Քաղաքավար խօսքերով իրենց զգացումները ծածկելով հանդերձ, թուրքերը մեզի զգալ կու տային, որ արգահատանք կը զգային մեր սահմանազանց ստորնութեան հանդէպ:

Բարեխղճութեան պակաս: Ա՛յսպէս բնորոշեցի հայկական հալածանքներուն նկատմամբ մեր պաշտօնական դիրքը: Կրաւորական հանդիսատես մը մնալ, երբ հարիւր հազարաւոր մարդոց բարեկեցութիւնը, ինչքերը, կեանքերը եւ մշակութային հարստութիւնները կը զոհաբերուէին, եւ բաւարարուիլ ձեւական կարգ մը բողոքներով, երբ կատարելապէս ի վիճակի էինք մեր կա՛մքը պարտադրելու, ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ ոճրադարտ անբարեխղճութիւն մը:

Եւ չեմ կրնար չմտածել, որ — հակառակ Հայկական Հարցին վերաբերեալ բոլոր ան գեղեցիկ նախադասութիւններուն, զորս գերմանական դեսպանատան մէջ կը լսէինք — այս դիւանագէտներուն համար շատ քիչ կարեւորութիւն կը ներկայացնէր այն իրողութիւնը, թէ հայերը պէ՞տք է գոյատեւէին, թէ ոչ:

Ի վերջոյ, *յիմարաբարոյ անհամարձակութեամբ* մը կը բնորոշուէր գերմանական կառավարութեան պաշտօնական ներկայացուցիչներու դիրքը: Գերմանական կառավարութեան, որ ամբողջութեամբ անտարբեր գտնուեցաւ Թուրքիոյ կողմէ կազմակերպուած հայ ազգը բնաջնջելու գործողութիւններուն նկատմամբ: Թրքական ցեղապաշտութեան մակընթացութիւնը չէր կրնար աննկատ անցած ըլլալ մեր կառավարութեան ուշադրու-

digitised by A.R.A.R.@

Կը բաւէ, ի վերջոյ, որ, իբրեւ գերմանացի, արժանապատուութեան դոյզն զգացում մը պահած ըլլանք, որպէսզի, ամօթէ կարմրելով, տեսնենք Հայկական Հարցի նկատմամբ մեր կառավարութեան որդեգրած թշուառօրէն ստորին դիրքը:

թենէն: Տրամաբանող ամէն անձ, 1915ի ամառէն սկսեալ, կրնար հաստատել, որ Թուրքիա մեր դաշնակիցը պիտի մնար միայն այնքան ատեն, որ մեր զինուորական եւ ելեւմտական օժանդակութիւններուն կարիքը ունէր: Անմիջապէս որ ան յաղթականօրէն յաջողցնէր իր ազգայնացումներու եւ բնաջնջումներու ծրագիրը, մենք այլեւս ընելիք պիտի չունենայինք Թուրքիոյ մէջ, նոյնիսկ տնտեսական գետնի վրայ:

Բայց հակառակ այս անախորժ իրողութիւնը ընդգծող բազմաթիւ ողբերու, որոնք գերմանական պաշտօնական շրջանակներէ կու գային, մեզի համար շատ արժէքաւոր փոքրամասնութեան մը բնաջնջումը հանդուրժեցինք: Հայ ժողովուրդը մշակութային յառաջդիմութեան աբանչելի տուեալներ ունէր, եւրոպական մտածողութիւն զարգացուցած էր, այլասէր էր, զուրկ էր ամէն ձեւի ցեղամոլութենէ ու մոլեռանդութենէ եւ յարմարելու առանձնայատուկ կարողութիւն մը ունէր: Հետեւաբար, կրնար հաւասարակշռութիւն պահող նժարի դեր կատարել Թուրքիոյ մէջ, որ ամբողջութեամբ այլամերժ եւ ցեղամոլ դարձած էր:

Բայց, մեր ստորնութեամբ եւ անբարեխղճութեամբ, մենք մեզ այս ժողովուրդին մահացու թշնամիները դարձուցինք: Հայերը անկեղծ համակրանք մը կը տածէին քաղաքակիրթ մեծ Գերմանիոյ նկատմամբ: Իսկապէս խելացի գերմանական կառավարութիւն մը, ընդհակառակն, ամէն ինչ պիտի ընէր, որպէսզի հայ ժողովուրդը պաշտպանէր, թէկուզ եւ՝ միայն Երիտասարդ Թուրքերը հակակշռելու համար: Հայերը սպասեցին եւ ջերմեռանդօրէն յուսացին, որ մենք ուժականօրէն կը միջամտենք եւ վերջ կու տանք ցեղասպանութեան: Անոնց յուսախարութիւնը սահման չէր ճանչնար եւ իրաւունք ունէին: Եւ իւրաքանչիւր գերմանացի, որ, պատերազմէն ետք Արեւելքի մէջ աշխատիլ պիտի ուզէ, իր ուսին պիտի կրէ խղճահարութեան այս ծանր բեռը, այնքան ատեն որ այս ժողովուրդէն թէկուզ եւ մէկ անձ վերապրած է:

Հայկական Հարցը ճշգրտօրէն դատելու համար, այս ժողովուրդին հանդէպ չափազանցուած սէր կամ նոյնիսկ նուազագոյն համակրանք ունենալու պէտք չկայ: Կը բաւէ, որ քիչ մը մարդկային զգացում ունենանք, որպէսզի նկատենք այն վայրագ միջոցառումները, որ պատճառ եղան այս ազգի բնաջնջումին: Կը բաւէ, որ քիչ մը հասկացողութիւն ունենանք յետամնաց, բայց յառաջդիմելու ատակ ընդարձակ երկրի մը տնտեսական եւ մշակութային կարիքներուն նկատմամբ, որպէսզի կարենանք տեսնել, թէ աշխատունակ եւ քաղաքակրթական տեսանկիւնէ մեծապէս օգտաւէտ

digitised by A.R.A.R.@

այս ժողովուրդը ի՞նչ կարեւոր դեր կրնար խաղալ այս երկրի յառաջդիմութեան մէջ։ Եւ կը բաւէ, որ բանանք մեր աչքերը, իրողութիւնները տեսնենք, մշակուած մարդու պէս զգանք եւ այս ժողովուրդին հանդէպ մեր կոյր ատելութիւնը թօթափենք, որպէսզի հասկնանք, թէ պէտք չէ հաւատք ընծայէինք թուրքերու ըսածներուն եւ, այդ խօսքերէն օրօրուելով, թոյլ տայինք, որ թուրքերը հանդարտօրէն բնաջնջէին այս ազգը։

Կը բաւէ, ի վերջոյ, որ, իբրեւ գերմանացի, արժանապատուութեան դոյզն զգացում մը պահած ըլլանք, որպէսզի, ամօթէ կարմրելով, տեսնենք Հայկական Հարցի նկատմամբ մեր կառավարութեան որդեգրած թշուառօրէն ստորին դիրքը։ Ստորնութեան, անբարեխղճութեան եւ յիմարաբարոյ անխատեսութեան այս տխուր համագումարը — որով գերմանական կառավարութիւնը յանցապարտ կը նկատեմ հայերու նկատմամբ — կը բաւէ, որպէսզի քաղաքական հաւատարմութեան ամէն զգացում խախտի իւրաքանչիւր գերմանացիի մօտ, որ խղճի, մարդկայնութեան եւ քաղաքակրթութեան կարեւորութիւն կու տայ։

Բարեբախտաբար, բոլոր գերմանացիները չեն բաժներ Բերլայի դիւանագէտներուն դիրքերը եւ այն ամօթը, որ միջազգային պատմութիւնը պիտի արձանագրէ անոնց անուններուն դիմաց։ Անոնք պիտի դատապարտուին քաղաքակրթական տեսակէտէ մեծ արժէք ներկայացնող ամբողջ ժողովուրդ մը ամէնէն նուրբ միջոցառումներով բնաջնջելու յանցանքով, տրուած ըլլալով որ այս ցեղասպանութիւնը տեղի կ'ունենար այն ատեն, երբ Գերմանիան ամէնէն աւելի ազդեցութիւն ունէր՝ Թրքական կառավարութիւնը հակակշռելու տեսակէտէն։

Հայութեան դէմ ուղղուած հալածանքներուն եւ Երիտասարդ Թուրքերու վարած ցեղամոլական քաղաքականութեան մասին, երկար եւ գաղտնի տեղեկագիրներու ընդմէջէն, թերթս տեղեակ պահեցի։ Պերլինի մէջ, արտաքին գործոց նախարարութիւնը տեղեկացած է այս իրողութիւններուն։ *Բայց, փոխանցած տեղեկութիւններս ոչ մէկ պտուղ տուին՝ աչխատակցած թերթիս մէջ դիրքի փոփոխութիւն յառաջացնելու իմաստով։ «Կազէթ տը Ֆոլոնը»* թերթի խմբագրատունէն ներս այլեւս բացարձակապէս ոտք չդնելու որոշումս տուի այն օրէն իսկ, երբ կինս անէծքով արտայայտուեցաւ մեր ժողովուրդին նկատմամբ։

Խեղճ, չարչարուած եւ սպաննուած հայ ժողովուրդի կրած տառապանքներուն դիմաց, ուրեմն, առնուազն անձնապէս, բարոյական եւ քաղաքական յանցապարտութենէ զերծ եմ։

Դոկտ. ՀԱՐՐԻ ՇԹՈՒՐՄԸՐ

digitised by A.R.A.R.@

ԷՐԱՀԱՆԳՆԵՐ

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐ ԹԱԼԱԱԹԷՆ,
16-9-1915 ԹՈՒԱԿԻՐ,
ՀԱԼԷՊԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ

Արդէն տեղեկացուած էք, որ կառավարութիւնը որոշած է ամբողջութեամբ բնաջնջել Թուրքիոյ հայերը: Այս հրահանգին չենթարկուողը յետ այսու չի կրնար վարչական պաշտօն գբաղեցնել: Առանց խղճալու կանանց, երեխաներուն եւ անկարներուն, որքան ալ ողբերգական ըլլան բնաջնջումի մեթոտները, առանց ուշադրութիւն դարձնելու խղճի արգելքներու, անոնց գոյութեան պէտք է վերջ տրուի:

Ներքին գործոց նախարար՝
ԹԱԼԱԱԹ

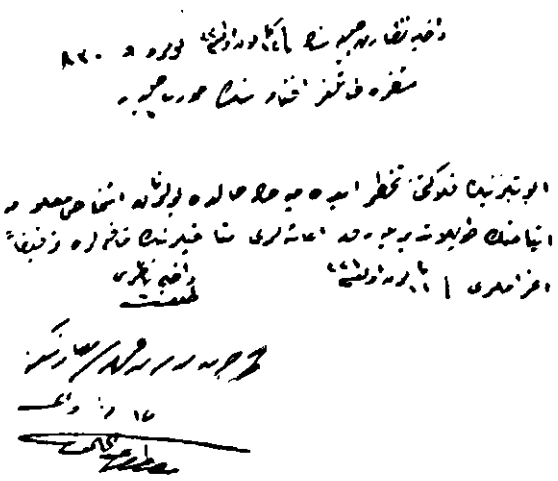

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐԷՆ, ԹԻՒ 880,
ԾԱԾԿԱԳԻՐ ՆԱՄԱԿ՝
ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՀԱԼԷՊԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ

Հաւաքեցէ՛ք եւ պահեցէք միայն այն որբերը, որոնք չեն կրնար յիշել այն չարչարանքները, որոնց ենթարկուեցան իրենց ծնողները: Մնացեալները ճամբեցէք հեռու, կարաւաններուն հետ:

Ներքին գործոց նախարար՝
ԹԱԼԱԱԹ

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱԿԱԹՈՒՐՔ ԹՈՒՐՔ ՄԸ՝ ՄՈՒՀԱՄՄԷՏ ՈՒԱԼԻ ԷՏՏԻՆ ԵԷԿԷՆ

«Երբ բոնակալ պետութիւնները անցնին եւ մարդիկ արդարութեան երանութիւնը ճաշակեն, այն ատեն միայն կը կարդան այս գիրքիս պէս գիրք մը»

ՄՈՒՀԱՄՄԷՏ ՈՒԱԼԻ ԷՏՏԻՆ ԵԷԿԷՆ

Մագումով՝ թուրք:

Մնունդով՝ ազնուական:

Մօրենական դաստիարակութեամբ՝ մարդկային վեհ արժէքներու հաւատացող չերքէզ, իսկ իմացական-մշակութային կազմաւորումով՝ ողն ու ծուծով արաբ եւ արաբական զարթօնքի կարկառուն ջահակիրներէն:

Հետեւաբար, նկարագրով, համոզումներով եւ գաղափարական աշխարհահայեացքով՝ արդարութեան ու ազատութեան մեծ սիրահար բանաստեղծ մը, որ իր գրչով եւ ողջ կեանքով շարունակ փաստեց, թէ մարդկային վեհ արժէքներու ձեռքբերման նախապայմանը հաւատարմութիւնն է, ամբողջակա՛ն հաւատարմութիւնն ու յանձնառու կեցուածքը, եւ այդ՝ ո՛չ միայն խաղաղ օրերուն, այլ մա՛նաւանդ՝ պետական բարձր պաշտօններու եւ տիտղոսներու այլասերող պայմաններուն մէջ, աքսորին ու բանտին մռայլ ակնթարթներուն եւ դեռ՝ նոյնիսկ մահուան սպառնալիքին տակ:

Ահաւասիկ, հիմնական այս գիծերուն մէջ կարելի է խտացնել ալեկոծ կենսագրավէպը թրքական, չերքէզական եւ արաբական արիւններու միախառնումէն ծնունդ առած թրքաբնակ Մուհամմէտ Ուալի Էտտին Եէկէնի, որ երբե՛ք չապրեցաւ ամէն գեղեցկութիւն եւ ճշմարտութիւն ատող թուրքին պէս, այլ, ընդհակառակն, անդադար պայքարեցաւ յոռի բարքերուն ու կառավարիչներու անարդարութիւններուն դէմ, հազիւ քսաներկու տարեկան՝ հիմնեց *«Ալ-Իսթիքամէթ»* («Ուղղամտութիւնը») թերթը, անոր եւ Եգիպտոսի գլխաւոր թերթերու էջերուն ստորագրեց օսմանեան բռնակալ կայսրութեան կեղծիքը մերկացնող կրքոտ յօդուածներ եւ իրաւամբ եղաւ պայքարող մտաւորականի ճշմարիտ տիպար:

«Մեռ. էջեր», *«Փորձութիւններ»*, *«Մահուան ու անմահութիւն»*: Հրապարակագրական յօդուածներու երեք ժողովածուներ, որոնց խորագիրները, կը կարծենք, բարացուցական են ըստ ամենայնի: Օսմանեան բռնակալ լուծին, կրօնական նեղմտութեան, ազատատենչ ժողովուրդներու արիւնը քամող պետական ծրագրեալ քաղաքականութեան, վայրագութեանց եւ չարաշահումներուն դէմ պայքարի դրօշ

digitised by A.R.A.R.@

պարզած խիզախ մտաւորական մը, զոր կարելի չեղաւ լռեցնել ո՛չ իրեն շնորհուած պետական բարձր տիտղոսով ու պաշտօններով եւ ոչ ալ աքսորով ու մահուան սպառնալիքով։

Սուլթան Ապտուլ Համիտի այս ոխերիմ թշնամին կարելի չէր սիրաշահիլ։ 1898ին, Պոլիս կանչուելէ ետք, մաքսային վարչութեան եւ կրթական գերագոյն խորհուրդի անդամ նշանակումը ո՛չ մէկ արդիւնք տուաւ։ Ծարունակեց քննադատել կաշառակերութիւնը, պետական ապականութիւնը եւ կրթական նախարարութեան անբարեկիրթ քաղաքականութիւնը։ Մա՛նաւանդ՝ սուլթանին աջ բազուկը նկատուած Ապտուլ Հուտա կոչուած տխրահռչակ անձն ու պետական պաշտօնեաներուն գործած աւերները։

Կը մնար մէկ լուծում.— աքսո՛ր։

Աքսորուեցաւ։ Եւ իր աքսորավայրին՝ Սեբաստիոյ մէջ, Ուալի Էտտին Եէկէն մօտէն ճանչցաւ մեր բազմաչարչար ժողովուրդն ու ամբոր վեց դարեան ամէնօրեայ նահատակութիւնը, ապրեցաւ կեղեքուած ու կոտորուած հայուն հետ՝ հայուն վիշտն ու տառապանքը, ճակատագիրն ու երազները, եւ իր հայկական փորձառութիւնը պատկերեց մէկէ աւելի յօդուածներու, ինչպէս՝ «*Ազատութեան նահատակ մեր հայ եղբայրներուն ջարդերը*» ծաւալուն գրութեան մէջ։

Եօթնամեայ աքսորը, մարմնական ու հոգեկան տանջանքները, մահուան յարատեւ սպառնալիքները աւելի պողպատեցին այս գաղափարապաշտ բանաստեղծին վճռականութիւնն ու հաւատքը։ Կիլիկիոյ կոտորածներն ու հայկական գաւառներուն օսմանեան դժոխքը ա՛լ աւելի պայծառացուցին իր միտքն ու հոգին եւ իր գրիչը զէնքի վերածած այս բանաստեղծը, աւելի քան երբեւիցէ, ազատութիւնն ու արդարութիւնը անդադար պահանջեց ո՛չ միայն թուրքին ու արաբին, այլեւ՝ թշնամի հռչակուած տառապեալ հայ ժողովուրդին համար։

Թաթխեց գրիչը իր սիրտ-կաղամարին մէջ եւ «*Մանօթն ու անծանօթը*» հատորի էջերուն յատուկ տեղ յատկացուց «նահատակ մեր հայ եղբայրներուն» արեան անկողնի պատգամներուն։ Որբերուն ու այրիներուն տուայտանքին ի տես՝ խոնարհեց իր գլուխը եւ խոր հաւատքով ու լիիրաւ մտաւորականի արութեամբ երգեց արդարահատոյց ազատատենչներուն գալուստը։

Եւ մարդիկ մեծ երանութեամբ կարդացին արաբական պերճաբանութեան այս տառապեալ վարպետին արիւնով ու գաղափարի բոցով գրուած էջերը։

Որովհետեւ՝ թուրք ոօր մը անունը կրելով հանդերձ, ան ծնունդն էր իր մօրեղբայրներուն ազնուական միջավայրին, արաբական մշակոյթին, բայց յա՛տկապէս՝ արաբական գրականութեան ճշմարիտ ոգիին։ Կարդացէ՛ք քաղուածաբար թարգմանուած հետագայ էջերը եւ պիտի համոզուիք։

ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Մ. ՈՒ. ԵԿԷՆ

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿ ՄԵՐ ՀԱՅ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐՈՒՆ ՋԱՐԴԵՐԸ

Նման գլուխ մը կը կարօտի Ռիւպենսի ճարտար մատներուն, հմտութեանը այն գեղանկարիչին, որ ստեղծեց իր նշանաւոր *«Անմեղներուն կոտորածը»* պատատաւը: Որովհետեւ եռանդուն բանաստեղծին եւ ստեղծագործ գրողին մատները բաւարար չեն եւ ի վիճակի չեն նկարագրելու: Խօսքը չի կրնար պարփակել կոտորածները, երբ ամէնուրեք դիակներ են, արիւնաթաթաւ դիակներ, եւ արիւնը կը հոսի դաշտերուն մէջ, կարծր քարերուն ու չոր խոտերուն վրայէն: Ցորդահոս գետ մը: Աչքին տեսածը մտքին երեւակայածը չէ: Միտքը թափ կ'առնէ աչքէն, որ գիտութեան աղբիւրն է: Միտքը իմաստները պարզողն է: Հետեւաբար, խօսքը թող ըլլայ մեր կարելիութեան ներած չափով եւ ոչ թէ ա՛յն տարողութեամբ, որ պարտաւորութիւնը կը պահանջէ:

*
* *

Ապտիլ Համիտ շահագործեց քիւրտերուն տգիտութիւնը եւ հայերուն հանդէպ անոնց տածած թշնամութիւնը՝ դաւելու համար հայերուն դէմ, շեղեցնելու ժողովուրդին ուշադրութիւնը իր մթին գործերէն եւ աւելի զօրացելու իր ուժը՝ մեծագոյն սպասափի շրջանին անոր յենելու նպատակով: Կազմեց զանազան ցեղերէ բաղկացած Համիտիէի գունդերը: Անոնց մէջ կային քրտական խումբեր, որոնք մեծամասնութիւնը կը կազմէին, նաեւ՝ արաբներէ եւ չերքէզներէ բաղկա-

digitised by A.R.A.R.@

ցած գունդեր: Չինեց զանոնք նոր զէնքերով եւ ամէն տեսակի լայն հնարաւորութիւններով: Երբ քիւրտերը ամրապնդուեցան պետական դրդումով ու զէնքով՝ ընդդէմ անզէն հայերուն, ծանր կշռեց քիւրտերուն հարուածելու նժարը, նուազեցաւ հայերուն կշիռքը եւ շրջանակը սկսաւ նեղնալ անոնց շուրջ: Ահա թէ ինչ կը վերաբերի հայերուն եւ քիւրտերուն:

Բայց Հայկական կոտորածները պէտք է դիտել նաեւ այլ անկիւնէ:

Հայերը տառապեցան իսլամներու եւ բռնակալ կառավարութեան զուլումներէն, մա՛նաւանդ Անատոլուի շրջանին մէջ: Անոնք ա՛յնքան տառապեցան, որ մարդկային սիրտը չի կրնար համբերել նման տառապանքներու, եւ կրեցին այնպիսի՛ հալածանքներ, որոնց կարելի չէ դիմանալ: Բայց Արեւելքի զաւակներ են եւ վեհ է հոգին Արեւելքի զաւակներուն: Աշխատեցան տքնաջան եւ յարատեւ թափով, աշխատանքին մէջ տեսնելով իրենց ընկերներուն պատճառած նուաստացումներէն զիրենք ազատող ելքը: Անոնք փրկութեան ուղին տեսան գիտութեան, արհեստներու եւ նոր դարու բարիքներէն օգտուելու լուծումին մէջ: Գաղթեցին երկրի չորս ծագերը, խճողում ստեղծեցին գրադարաններու դուռներուն եւ մրցակցեցան իրարու հետ՝ հայկական գրադարաններ հիմնելու համար: Մանաւոյմի լոյսերով հարստանալու հեռանկարով՝ հասան ամէնուրեք եւ ո՛րքան աւելի խորացան գիտութեան մէջ, այնքան աւելի հարստացաւ կեանքի եղանակներու իրենց ճանաչողութիւնը, փոփոխութեան ենթարկեցին այն բոլոր ըմբռնումներն ու գործելաձեւերը, զորս անօգտակար տեսան, եւ պահեցին անժամանակավրէպ օգտակարը: Եւ իրենց ապրած զարթօնքէն հազիւ քանի մը տարի անց, հայերը զատորոշուեցան իրենց իսլամ քաղաքացիներէն: Ինչ կը վերաբերի իսլամներուն, անոնցմէ քիչեր միայն փորձեցին օգտուիլ Արեւմուտքի գիտութիւններէն, իսկ մեծամասնութիւնը կառչած մնաց աւանդութեանց՝ կրօնքի արժանապատուութեան: Բաղդատութեանց ընթացքին, երկու ազգերուն տարբերութիւնները բացայայտ դարձան եւ հայերը խլեցին յաղթանակի դրօշը: Ասիկա բաւարար էր, որ իսլամները ատեն եւ դժկամութեամբ դիտեն զանոնք: Հայերը գիտցան, թէ ուր վերջ կը գտնէ պետութեան հանդէպ ունեցած իրենց պարտաւորութիւնները եւ ինչ են իրենց իրաւունքները: Անոնք ընդառաջեցին պետութեան՝ իր իրաւունքները տալու պարտաւորութեան կոչերուն եւ պահանջեցին իրենց քաղաքացիի իրաւունքները, բայց այս իրողութիւնը հաճելի չթուեցաւ կառավարութեան, որովհետեւ ան հաշտ աչքով չդիմաւորեց իրաւունքներու բաժանումը: Նոյնպէս, իսլամները նաեւ թշնամական մօտեցում ցուցաբերեցին, որովհետեւ անոնք չէին գիտեր, որ հայերը իրաւունքներ ունին պետութեան մօտ: Անոնք գիտէին, որ իրաւունքը միայն իսլամին կը պատկանի, ուրիշ ո՛չ ոքի: Այո՛, կայիճ գիտութեամբ լուսաւորուած եւ ճշմարիտ հայրենասիրութեամբ սնանած իսլամ մարդոց խըմ-

digitised by A.R.A.R.@

բակներ, որոնք ուզեցին արդարութիւն ընել եւ բաժնել հայերուն պահանջները: Սակայն որովհետեւ սակաւաթիւ էին, կառավարութեան սադրանքները եւ բռնակալ սուլթանը ճնշեցին զանոնք, եւ անոնք տգէտներուն կողմէ դիտուեցան իբրեւ դաւաճաններ:

*
* *

Կան իրականութիւններ, որոնք ընթերցողը կը սարսափեցնեն եւ անոր էութիւնը կը ճզմեն: Հապա ինչպէ՞ս կ'ըլլայ վիճակը գրողին, որ կը խօսի այնպիսի՛ իրականութիւններու մասին, զորս ի վիճակի չէ նախադասութեանց վերածելու, մերթ գթալով զոհերուն եւ մերթ ալ ամչնալով: Ոմանք կը կարծեն, թէ հեռաւոր գաւառներէն հասած լուրերը չափազանցութիւններ են, իսկ ուրիշներ ալ՝ թերի. սակայն չափազանցութիւն նկատողները աւելի շատ են: Բոլոր անոնք՝ որոնք ամբողջ երկրի տարածքին լսեցին հայերուն վրայ ի գործ դրուած դժբախտութեանց մասին, ըսին, թէ անոնք հայերուն նիւթած խաբէութիւններն են եւ չուզեցին հաւատալ: Յետոյ կան մարդիկ, որոնք կ'ըսեն մեզի, թէ հայերը մեր թշնամիներն են եւ կ'ենթադրեն, թէ միշտ ալ նախայարձակը հայերն են, եւ թէ՝ քրիստոնեաները հաւատարմութիւն եւ մտերմութիւն չեն ցուցաբերեր իսլամներուն հանդէպ եւ զանոնք բարի տրամադրութեամբ չեն դիտեր: Անոնք հայերը կ'որակեն *կեսարուր*ներ, կրակի բնակիչներ եւ տգիտութեան ու խելագարութեան նման խօսքեր կը վերագրեն անոնց, իսկ մեր պարզամիտները կը հաւատան այս յերիւրանքներուն, նկատի ունենալով այս խօսքերուն հեղինակները եւ որովհետեւ հեռու են գիտութենէն ու ճշմարտութիւնները ընկալելու իմացական հասունութենէն: Եթէ անոնց յիշեցնես այս անհաւոր իրողութիւնները, իրենց սրտին մէջ ոչ մէկ մկան կը շարժի: Եւ իրենց կատարած արդարադատումը այն խօսքը կ'ըլլայ, թէ հայերը իրենք իրենց դէմ խելագարութիւն գործեցին:

Տգէտները եւ բանականութեան քարիքէն զրկուածները նման խօսքեր արտասանելու արդարացուցիչ պատճառներ կրնան ունենալ, սակայն ի՞նչ կրնայ ըլլալ արդարացումը հեղինակներու եւ մամլոյ ու տեսակէտի մարդոց, եթէ այդ մէկը իրե՛նք ըսեն:

Հայկական կոտորածները, որոնք գործադրուեցան Կոստանդնուպոլսոյ եւ Անատոլուի այլ նահանգներու մէջ, օրին յիշատակեցի զանոնք: Անոնցմէ ոմանց անդրադարձայ առանձինն, թերթերուն մէջ, ոմանց՝ հպանցիկ, զանազան վէպերու էջերուն, իսկ ուրիշներու ալ՝ այս նիւթին նուիրուած յատուկ նամակներու մէջ: Համառօտագրութեան որդեգրումը կ'արգիլէ ինծի, որ զանոնք վերյիշեմ այս գիրքին մէջ: Սակայն կան իրողութիւններ, որոնք կրնայ ըլլալ որ չյիշատակեցի, որովհետեւ այդ շրջանին անոնք քողածածկուած էին շատերէ, որոնք նման դէպքեր կ'արձանագրեն: Կը յիշատակեմ զանոնք, որ-

digitised by A.R.A.R.@

ՄՈՒՀԱՄՄԵՏ ՈՒԱԼԻ ԷՏՏԻՆ ԵՎԷՆ

Ծնած է 1978ին, Պոլիս, տիտղոսակիր ազնուական ընտանիքի մը յարկին մէջ: 6 տարեկանին կը կորսնցնէ հայրը եւ կը յանձնուի եգիպտոս իր նախարար մօրեղբօր խնամակալութեան:

Մայրենի լեզուին՝ թրքերէնի կողքին, պատանի տարիքին կը տիրապետէ արաբերէնի եւ ֆրանսերէնի: Ապա կը ծանօթանայ յունարէնի եւ անգլերէնի:

Դեռ քսանամեայ երիտասարդ՝ կը սկսի ստորագրել բանաստեղծութիւններ, քաղաքական, ընկերային, գրական ու գաղափարական հարցեր շօշափող յօդուածներ:

Արաբական զարթօնքի պայծառ անուններէն մէկը, որ կը ճանչնայ փառքն ու զրկանքը, պատիւն ու աքսորը: Կը մահանայ 1921ին, երկու տարի անկողնոյ ծառայելէ ետք:

պէսզի ըլլան օրինակներ, թէ մեր անիրաւուած եղբայրները ինչպիսի՛ տառապանքներ կրեցին: Այս դրուագները կը պատմեմ՝ փոխ առնելով ականատեսներէն, որոնք ես ճանչցայ Սվազի մէջ:

Երբ Սվազի բնակիչները իմացան, թէ ինչ պատահած է հայերուն, անոնք երկու խումբի բաժնուեցան: Իսլամներու խումբը սկսաւ տեսնել նախապատրաստութիւններ՝ կռուելու համար հայերու դէմ, եթէ անոնք փորձեն յարձակիլ իրենց վրայ, ինչ կը վերաբերի հայերուն, անոնց մեծաւորները գացին խումբ մը օտարներու մօտ եւ հարց տըւին անոնց, թէ զիրենք վախցնող որեւէ տուեալ կա՞յ: Վերոյիշեալ օտարականներն ալ գացին այդ օրերու Սվազի կուսակալին՝ Խալիլ Ռուշիտ փաշայի մօտ եւ անկէ խնդրեցին հարցին պարզաբանումը: Ան ըսաւ իրենց, թէ իր իշխանութեան շրջանին չափաւոր ապահովութիւն կը տիրէ եւ ոչ մէկ վախ կայ, որ մտահոգիչ դէպքեր պատահին եւ թէ՝ ինք լրջօրէն կը հսկէ, որպէսզի իր քաղաքացիները հանգիստ քնանան: Յետոյ, իսլամներուն մէջ շրջան ըրին տարաձայնութիւններ, թէ՝ հայերը կազմ ու պատրաստ են. խումբ մը հովիւներ դիտել տուին, թէ երկու հայեր ճամբան տեսած են իսլամ չորս կիներ, կտրած են անոնց ճամբան եւ ըսած, թէ՝ վաղը ձեր տղամարդիկը պիտի սպաննենք, ձեզմէ ոմանք իբրեւ աղախին պիտի տանինք, իսկ ուրիշներ ալ՝ իբրեւ մեզի զաւակ ծնանողներ: Ասիկա աւելի բորբոքեց իսլամներուն ատելութիւնը, մինչ հայերը ոչինչ գիտէին իրենց մասին ըսուած նման խօսքերու մասին: Սակայն անոնք սկսան լրջօրէն մտահոգուիլ, երբ իսլամներու դէմքերուն սկսան տեսնել զայրոյթի նշաններ եւ իրենց դէմքերը դարձուցին անոնցմէ: Կարճ ժամանակ մը չանցած՝ իսլամները սկսան հայերը սպաննել ու կոտորել, մտան վաճառատուները, որոնց դուռները երկաթէ էին եւ կը գտնուէին գեղակերտ շրջանը, որ Տաղ Խան կը կոչուէր: Բրիչներով սկսան հարուածել դուռները եւ կրակել, մինչեւ որ անոնք բացուեցան: Ոչինչ ձգեցին խանութնե-

digitised by A.R.A.R.@

բուն մէջ: Կուսակալութեան կեդրոնէն՝ զինուորներն ու կուսակալը պահանջեցին վերջ տալ այս արարքներուն, սակայն անոնք կանգ չառին: Եւ երկու օր տեւած ջարդերէ ետք, կոտորածները կանգ առին: Եւ ինչ որ մարդուս մարմինը կը փշաքաղէ, այն է, որ այդ գազանները սղոցներով կը մորթէին իրենց ձեռքը անցած հայերը: Փոխ *քոմանտան* Մուհամէտ Խալուսի փաշան, որ երկու տարի առաջ մահացաւ, տեսաւ խումբ մը յարձակողներ, որոնք պաշարած էին կօշկակար հայ մը, որ անոնց կօշիկներ կը կարէր եւ պարտական էին անոր: Հայը օգնութիւն աղերսեց քոմանտանէն եւ ըսաւ անոր. «Տէր իմ, կը սպաննեն ծառադ եւ ան անմեղ է: Վեհանձնութեամբդ հրահանգէ անոնց, որ կեանքս փոքրիկ զաւակներուս շնորհեն»: Քոմանտանը ըսաւ. «Դուն կեաւուր ես եւ զաւակներդ ալ կեաւուրներ են»: Ապա, այս խեղճը շրջապատողներուն ձեռքի շարժումով մը հասկցուց, որ իրենց գործը վերջացնեն: Այդպէս ալ ըրին: Այս ստորները առիթը օգտագործեցին եւ սկսան առեւանգել աղջիկները եւ հարստութիւնները ամբողջութեամբ կողոպտել: Այսօր մենք կը տեսնենք, որ հայ վաճառականները իրենց հանապազօրեայ հացը ապահովելու ի վիճակի չեն եւ իրենց կողոպտուած դրամներով հարստացած են աւազակներ, որոնք վաճառականներ դարձան:

Եթէ իսլամները արդարութիւն ընէին իրենց քրիստոնեայ եղբայրներուն, աւելի՛ն՝ եթէ արդար գտնուէին իրենք իրենց հանդէպ, միանային եւ դառնային մէկ ձեռք՝ ընդդէմ բռնակալ կառավարութեան, երկար տարիներ առաջ տիրացած պիտի ըլլային իրենց ազատութեան եւ պահած՝ իրենց եղբայրներուն աէրը:

Այո՛, հայերը զայրացան ընդհանրապէս իսլամներէն եւ մասնաւորապէս մեզմէ՝ թուրքերէն, եւ բանականութենէն հեռու չէ, որ իրարու հետ համաձայնած՝ մեզ թշնամիներ նկատէին: Եթէ այս մէկը ճիշդ է՝ անիկա պատահական դէպք է, սակայն անոնք այդպէս չէին: Անոնք որքա՜ն լացին մեր արցունքին հաշուոյն, մեզի հետ որքա՜ն բաժնեցին մեր կորուստները եւ մենք արգիլեցինք անոնց մասնակցիլ մեր ուրախութիւններուն: Անոնք կը կարծէին, թէ մենք իրենց բաժնեկիցներն ենք՝ բռնակալներու բռնութեանց դէմ բողոքելու գծով, բայց մեզ տեսան իբրեւ անտարբերներ, որոնք ո՛չ մէկ շարժում կը կատարեն եւ ոչ մէկ մեղադրական խօսք կ'արտասանեն: Յետոյ, չխուսափեցանք մեր ձեռքերը արիւնով ներկելէ, երբ ամէնէն աւելի մենք պէտք ունէինք, որ անիկա չհեղու:

Բազմաթիւ հայեր լքեցին իրենց միութիւնները, միացան մեր ազատատենչներուն, ըսին՝ մենք օսմանցիներ ենք, հետեւաբար՝ օսմանեա՛ն թող ըլլան մեր ցանկութիւնները եւ հակադրուեցան իրենց կարգ մը արիւնակիցներուն, որոնք Նոր Հայաստանի վերակենդանացման մասին կը խօսէին: Անոնք ըսին՝ ասիկա անկարելի է եւ, եթէ նոյնիսկ իրականանայ՝ օգտակար չէ:

digitised by A.R.A.R.@

Կը բաւէ՛ Կը բաւէ՛ Փակենք այս սեւ թուղթը. կը բաւէ մեզի, որ օրերը այս թուղթով պիտի վկայեն մեր մասին: Եւ եթէ անկեղծ օսմանցին կարդայ զայն՝ թող անկէ յուշ ու դաս քաղէ, եւ եթէ ոչ-օսմանցին կարդայ՝ թող վստահ ըլլայ, որ շատ մեղադրողներ կան, ինչպէս այս տողերը գրողը: Եւ եթէ ջարդերու որբերէն մէկնումէկը, ազատ որբ մը հանդիպի թուրքի մը եւ ըսէ՝ ես զաւակն եմ անոր, որ սղոցով մորթուեցաւ, կամ խաւարին մէջ տեսնուող ջահի նման աչքի զարնող սեւազգեստ աղջիկ մը ըսէ՝ ես աղջիկն եմ անոր, որ իր սրտին մէջ դաշունահարուեցաւ, կամ թուրքի մը *մեճլիսի*ն մօտենայ իր ամուսինը պաշտելու աստիճան սիրող այրի մը եւ ըսէ՝ ո՞ւր է այսինչ բարեկամս, աչքերը արցունքով լեցուին եւ շարունակէ՝ զայն սպաննեց հօրեղբօրորդիդ, այսինչը՝ թող խոնարհէ գլուխը եւ պատասխանէ՝ ո՛չ, ձեզի հետ սուգի զգեստներ պիտի հագուինք, պիտի պաշտպանենք ձեր պատիւը եւ պիտի ըլլանք ձեզի օժանդակող ձեր եղբայրները, այնքան ատեն որ ողջ ես: Եւ եթէ անցորդ մը կանգ առնէ ամայի գերեզմանի մը առջեւ՝ որուն անկիւններուն առանձնութիւնը կ'եռայ եւ որուն ուղղութեամբ հովերը ճամբաներու փոշիները կը փոչեն, թող ըսէ՝ ողջո՞յն քեզ իմ նահատակ եղբայր, իմ անիրաւուած հայ եղբայր, այո, ո՛ւր ալ ըլլաս՝ մոլեռանդներու հոսեցուցած արիւնդ վիրաւորանք ըլլալէ պիտի դադրի, զի ազատատենչները քեզմէ ետք արդարութիւն պիտի գործեն:

(Հատուած) ՄՈՒՀԱՄՄԷՏ ՈՒԱԼԻ ԷՏՏԻՆ ԵԷԿԷՆ

digitised by A.R.A.R.@

ՄԵՐ ՕՏԱՐ ԴԻՄԱՆԱԳԷՏՆԵՐԸ ԿԸ ՎԿԱՅԵՆ

614 հայերը, որոնք Տիարպեքիրէն դէպի Մուսուլ լաստերով ղրկուած էին, ճամբուն ընթացքին թուրքերու կողմէ խեղդամահ եղած են. լաստերը դատարկ հասան Մուսուլ:

Մուսուլի գերման հիւպատոս՝
ՀՈԼՍԹԸՆ

(10 Յունիս 1915)

(ՅՏԳ)

Բոլոր անոնք՝ որոնք կը քաջալերէին Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան կարծր քաղաքականութիւնը, իրականութեան մէջ բնաւ չսասամեցան գործադրելու Իթթիհատի իսկական նպատակը հայերուն հանդէպ, որ կը հետապնդէր հայոց ամբողջական բնաջնջումը։ Չթասերազմէն վերջ հարս ո՛չ մէկ հետք պէտք է մընայ Թուրքիոյ մէջ. այս խօսքերը սովորական դարձած էին եւ յաճախ կը կրկնուէին Իթթիհատական դեկավարներուն կողմէ։

Էրզրումի գերման հիւպատոս՝
ՍՕՆՆԻԳԻՐ–ՐԻԽԹԸՐ

(28 Յունիս 1915)

(ՅՏԳ)

Այն իրողութիւնը, թէ Եփրատ գետի ջուրերուն վրայ ծփացող դիակները զոյգ-զոյգ կապուած են իրարու, կը բացայայտէ, որ հայերը չկանխամտածուած բնաջնջումի մը զոհերը չեն, այլ՝ իշխանութիւններուն կողմէ թծախնդրօրէն կազմակերպուած սպանդի մը զոհերը։ Կ'ըսի, թէ – եւ շատ հաւանաբար ա՛յս է իրականութիւնը – դիակները թուրք զինուորներուն կողմէ գետը նետուած են Ատրեսամանի մօտ։

Հալէպի գերման հիւպատոս՝
ՌՕՍԼԸՐ

(Յունիս 1915)

(ՅՏԳ)

Էրզրումի հայոց բնաջնջումի եւ տարագրութեան ծրագիրը որոշեց ու կազմակերպեց Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութիւնը եւ որ գործադրուեցաւ բանակին ու կամաւոր խմբակներու կողմէ։ Հետեւաբար, մեզի յայտնի Իթթիհատականները, որոնք իրականացուցին այս ոճիրը, հետեւեալներն են.— Հիլմի պէյ, Շաքիր պէյ

digitised by A.R.A.R.@

(Էրզրումի երեսփոխանը), Սէյֆ Ալլահ պէյ, առաւել՝ Խալուսի պէյ, Էրզրումի ոստիկանապետը եւ ընդհանուր հրամանատար Մահմուտ Քեմէլ փաշան։

Գեղապետ ՍԹԱՆԿ
(23 Օգոստոս 1915)

ՈՒՇ

Բազմադէպ ժողովուրդի մը երբէ չորրորդ համեմատութիւնը կամ չորս հինգերորդը ամբողջութեամբ բնաջնջուեցաւ. Լենկթիմուրի օրերէն սկսեալ պատմութիւնը չէ արձանագրած այս տարողութեամբ եւ այս սահուրութեամբ ո՛չ մէկ ոճիր։

...Ոչ մէկ պատրուակ, ինչ ալ ըլլայ ան, կրնայ արդարացնել թրքական կառավարութեան արարքները, ինչպէս կը փորձեն պատրուակել կարգ մը գերման իշխանութիւններ եւ թերթեր։ Թուրք պետութեան գործադրած բնաջնջման եւ տարագրութեան բաղաքականութիւնը ծրագրուած է եւ գրգռութեան մը հետեւանքը չէ։ Կը թուի, թէ ա՛յն՝ ինչ որ կը կատարուի, ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ սուլթան Ապտուլ Համիտի արտաւանած խօսքին պարզ կիրարկումը.- «Հայկական Հարցէն ազատելու միակ միջոցը նոյնիսկ հայերէն ձերբազատումով կը պայմանաւորուի»։ Եւ բնաջնջման այս բաղաքականութիւնը թրքական վարչամեքենային դեկավարներուն կողմէ - իրենք գերեմ Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կոմիտէ ալ կը կոչեն - գործադրուեցաւ ամենայն ծախնդրութեամբ եւ ա՛լ աւելի արիւնահեղութիւններով, քան Ապտիւլ Համիտի ժամանակաշրջանին։

Անգլիացի դիւանագէտ՝
ՎԻՍԳՈՆԹ ՄԷՅՄՍ ՊՐԱՅՍ
(6 Հոկտեմբեր 1915)

ՈՒՇ

Դաշնակիցները յաւուրէ կերպով կը նկատեն, որ ժամանակը եկած է վերջ դնելու այլ ցեղերու վրայ պարտադրուած Թրքական իշխանութեան։ Անցեալ քսան տարիներու ընթացքին, հայերը ջարդուեցան անկարագրելի վայրագութեամբ։ Պատերազմի ընթացքին Թրքական կառավարութեան չհապաղածումը, ջարդերով, աքսորի միջոցաւ եւ վատ վերաբերմունքներով պատերազմի գերիներու նկատմամբ՝ իր անգթութեամբ գերազանցեց նախապէս գործած իր ոճիրները։ Թրքական կառավարութիւնը ո՛չ միայն ձախողեցաւ իր հպատակները պաշտպանել կողոպուտէ եւ ոճիրէ, այլեւ ինք կազմակերպեց եւ գործադրեց այդ վայրագութիւնները։ Դաշնակիցները վճռած են Թրքական տիրապետութենէն ազատագրել ոչ-Թուրքերով բնակուած շրջանները։

Ֆրանսայի նախագահ՝
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԻԼԼԵՐԱՆ
(16 Յուլիս 1916)

ՈՒՇ

Մայիսէն մինչեւ Հոկտեմբեր, օսմանեան կառավարութիւնը հետապնդեց բնաջնջման կանոնաւոր ծրագիր մը, որ աւելի դժոխային էր, քան երբեւիցէ տեղի ունեցած ամէնէն գէշ ջարդը։ Հրահանգներ ուղարկուած էին Փոքր Ասիոյ իւրաքանչիւր նահանգը, դէպի Միջագետք աքսորելու ամբողջ հայ ժողովուրդը։ Այս հրահանգները յատուկ եւ մանրամասն էին։ Նոյնիսկ գիւղակ մը չէր անտեսուած։ Քաղաքի մը լուրը կը յայտարարուէր բարձրաձայն՝ մուճեհիկներու կողմէ, թէ իւրաքանչիւր հայ պարտաւոր էր պատրաստ ըլլալու որոշեալ ժամուն՝ լքելու իր քաղաքը դէպի անորոշ վայր մը։ Չէին բացառուեր նոյնիսկ տարիքոտները, հիւանդները եւ յղի կիները։

Դոկտ. ՀԵՐՊԸՐԹ ԿԻՊԸՆՍ
(Նիւ Եորք, 1916)

ՈՒՇ

1916 Թուականի դէպքերը անհերքելի իրականութիւններ են։ Հայ բնակչու-

digitised by A.R.A.R.@

Թիւնը Օսմանեան կայսրութեան ամբողջ տարածքէն արմատախիլ եղաւ եւ աքսորուեցաւ կառավարութեան ընտրած ամենահեռաւոր ու ամէնէն հակառողջապահական շրջանները։ Տարագրեալներէն շատերը սկիզբը սպանուեցան, ուրիշներ մեռան աքսորի ճանապարհներուն, մինչ այլ խումբեր նահատակուեցան աքսորավայրերը ժամանելէ հետք։ Թերեւս 600.000 հայեր նահատակուած են, 600.000 ուրիշներ աքսորավայրերը հասած են, իսկ 600.000 հայեր դաւանափոխ եղած են եւ կամ լեռները ապաստանած։

Օսմանեան կառավարութիւնը չի կրնար հերքել այս ոճիրները, ոչ ալ արդարացնել զանոնք. նաեւ չի կրնար արդարացնել այդ արարքներուն ենթադրեալը, որովհետեւ այդ ոճիրները ամբողջ հայ ժողովուրդին դէմ դրուած ցեղասպանութիւն մըն են։

Անգլիացի պատմագիր՝
ԱՐՆՈԼԴ Ճ. ԹՈՅՆԲԻ

(Լոնտոն, 1916)

ՅՅՅ

Երբ Գերմանիոյ եմայրէն տարուած՝ Թուրքիա փութաց պատերազմի մէջ մտնել Գերմանիոյ կողքին, ո՛չ միայն հայ եւ ոչ-թուրք ժողովուրդներ, այլեւ մեծ թիւով թուրք հայրենասէրներ մեծ տագնաբներու ենթարկուեցան։ Կովկասի հայերը, որոնք 1885ի յարդերէն եռք ապաստանեցան ռուսական հող, ուզեցին միանալ ցարի բանակին, ազատագրելու համար իրենց ճնշուած եղբայրները։ Օսմանեան կայսրութեան հայերը տխուր, այլ հաւատարիմ դիրք մը պահեցին։ Անոնք իրենք իրենց թոյլ տուին անշշուկ կեղեքուիլ կայսրութեան կողմէ, որ անոնցմէ կը պահանջէր դրամական նպաստներ՝ երբեմն անգամ ամսի օրինական տուրքէն։ 18-48 տարեկան հայեր ստիպողաբար զինուորագրուեցան, հակառակ օրէնքի տրամադրութեան, որ կ'արտօնէր զինուորագրել միայն 20-35 տարեկանները։ Դժուար է ըսել, թէ այս դժբախտները արդեօք զինուորնե՞ր կը նկատուէին՝ պաշտպանելու երկիր մը, որ ոչինչ ըրած էր անոնց վստահութիւնը շահելու, թէ իրրեւ պատանդ վերցուած էին, գրեթէ դատապարտուած...

Ֆրանսացի գրող՝
ՌԷՆԷ ՓԻՆՈՆ

(Փարիզ, 1916)

ՅՅՅ

Թուրքերը երազեցին իրականացնել սադայէլական ծրագիր մը՝ բնաջնջել ամբողջ հայութիւնը։ Պաշտօնական քարտարարութիւններէ կը տեղեկանանք եւ կ'իմանանք, որ Թուրքերը անամօթաբար կ'արդարացնեն իրենց գազանութիւնները։ Թուրքերու արարքներու մասին ամէն օր կը ստանանք մղձաւանջային տեղեկութիւններ։ Սակայն այս տեղեկութիւնները կարող չեն արտայայտել հայ կիներու եւ մանուկներու արցունքները, անոնց անբնականի չարչարանքները, որ արիւնարբու այս բարբարոսները կը պատճառեն վերապրող հայերուն։

Այս տողերը կը փոխանցեն միայն մանակի պատկերացում մը անոնց ապրած գոզդոթային մասին։ Թերեւս, ապագային, երբ մարդկային արեան գետերը դադրին հոսելէ, յայտնուի նոր Տանթէ մը՝ նկարագրելու այս միլիոնաւոր մարդոց չարչարանքը։

Ռուս քաղաքական գործիչ՝
Ս. Մ. ԿԻՐՈՎ

(1916)

ՅՅՅ

Մայրայեղ ազգայնամոլութիւնը, զոր որդեգրեցին երիտասարդ Թուրքերու դեկավարները, մարդկային այս ահաւորագոյն ոգեղերգութեան ճիմնախարիսխը կը կազմէ։

ԵՈՀԱՆՆԷՍ ԼԵՓՍԻՈՍ

(1916)

digitised by A.R.A.R.@

Վստահաբար, մարդկային ամբողջ պատմութիւնը հայկական ճեղասպանութեան համահաւասար ահաւոր դրուագներ չի պարփակեր։ Անցեալի բոլոր մեծ ջարդերն ու հալածանքները կը նեսմանան՝ հայ ժողովուրդի 1915 թուականին կրած տառապանքներուն հետ բաղդատած։

Ամերիկացի դիւանագէտ՝
ՀԵՆՐԻ ՄՈՐԿԸՆԹԱՈՒ

(1918)

Ոչ մէկը այլեւս ի վիճակի էր զսպելու Իթթիհատի բազմագլխանի գազանը եւ կամ՝ անոր ծայրայեղականութիւնը։ Կուսակցութիւնը կը պահանջէ ոչնչացնել ջարդերէն ազատած հայերը եւ, անտարակոյս, կառավարութիւնը պիտի հնազանդի անոր, որովհետեւ անիկա ո՛չ միայն կը տիրապետէ մայրաքաղաքին, այլեւ տարածուած է բոլոր նահանգները, ուր իւրաքանչիւր կառավարիչ կամ նահանգապետ Իթթիհատականի մը կողմէ կը ղեկավարուի։

Կոմս ՎՈԼԼԻՆ ՄԵԹԸՆԻԽ

(1919)

Մահուան ճանապարհին փոքրիկները կու լային, այր մարդիկ անձնասպան կ'ըլլային, կիները իրենց զաւակները ջրհորները կը նետէին, իսկ յղի կիները Եփրատ գետը կը նետուէին։ Փաստորէն, հայ ժողովուրդը կրեց այնքարհի անօրինակ տառապանքները, նոյնիսկ բոլոր դարերու մահուան ամէն տեսակները։

...Հայ ժողովուրդին զաւակները փռուած էին խաբխլած խանելու մէջ, ուր ոսկրացած անմեղները անհամբեր իրենց մահը կը սպասէին։— Մինչեւ ե՞րբ անոնք կրնան պահել իրենց սրտաճմլիկ գոյութիւնը՝ առանց սնունդի։ անոնց միա՛կ սնունդը քիչ մը խոտ էր եւ ցորենի քանի մը հատիկներ, զորս կենդանիներու թրիքին մէջէն կը հաւաքէին։ Այսուհանդերձ, այս բոլորը միա՛յն չատ փոքր մէկ բաժինը կը ներկայացնէ այն վայրագութիւններուն, որոնց ականատես եղայ եւ կամ անոնց մասին լսեցի իմ ընկերներէս, ինչպէս նաեւ՝ կարգ մը ճանապարհորդներէ եւ նոյնինքն հայ տարագիրներէ։

ԱՐՄԻՆ ՎԷԿՆԷՐ

(1919)

Բոլոր ջարդերն ու տեղահանութիւնները, որոնք գործադրուեցան 1915 թուականին, տարբեր ձեւերով կազմակերպուած էին։ Թրքական պետական պաշտօնական տեղեկագիրները կը բացայայտեն, թէ աքսորեալներու թիւը հասած է 1.100.000ի։ Հայկական գիւղերուն մէջ, թուրքերը առաջին հերթին երիտասարդները համախմբած են նահանգապետարանի շէնքին մէջ, ապա գիւղէն դուրս հանած են զանոնք եւ սպաննած. քանի մը օր ետք՝ կիները, մանուկներն ու տարեցները աքսորուած են դէպի Թալաաթ փաշայի «գիւղատնտեսական գաղթականայանՁներ անուանած շրջանները, այլ խօսքով՝ հայկական բարձրաւանդակի ցուրտ դաշտավայրերէն դէպի Եփրատ գետի հեղձուցիչ հովիտը եւ Սուրիոյ ու Միջագետքի կիզիչ անապատները...։ Վայրագութիւնը, հալածանքը, չարչարանքն եւ մահը իրենց սովորական հետքերը ձգած են հարիւրաւոր հայկական գեղաձիծաղ գիւղերու վրայ եւ այդ շրջաններէն անցնողը անպայման կը հանդիպի բոլոր դարերու ահաւորագոյն եղեռնագործութեան անհերքելի փաստերուն...

Ամերիկացի պատասխանատու սպայ՝
Գնդապետ ՄԷՅՄՍ Մ. ՀԱՐԳՈՐՏ

(1919)

digitised by A.R.A.R.@

(ՅՏԶ)

Արդի պատմութեան մէջ հազուա-դիւտ են այն ժողովուրդները, որոնք ա՛նքան մեծ կորուստ ունեցան, որքան հայերը եւ սակաւաթիւ են այն երկիրները, ուր արիւնը ա՛նքան առատօրէն հոսեցաւ, որքան Հայաստանի մէջ։

Վանի շրջանին մէջ, Ալաշկերտի դաշտերուն եւ Հայաստանի այլ շրջաններուն, ինչպէս ամբողջ Անատոլիայի տարածքին... ցրուած կը մնան հայոց ոսկորները...

Վրացի քաղաքական գործիչ՝
Ս. ՕՐԶՈՆԻԿԻՏԷ
(1920)

(ՅՏԶ)

Երիտասարդ Թուրքերու կառավարութիւնը, օգտուելով Համաշխարհային Պատերազմէն՝ ի գործ դրաւ մօտաւորապէս մէկ միլիոն հայերու սպանութիւնը՝ ջարդով, անօթութեամբ, ծարաւով եւ խոշտանգումներով։

ԱՆՏՐԷ Ն. ՄԱՆՏԷԼՇԹԱՄ
(1926)

(ՅՏԶ)

Բնաջնջման ծրագիրը ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ ամենայն սառնասրտութեամբ գործադրուած քաղաքական միջոցառում մը, որուն միակ նպատակն էր բնաջնջել գերազանց կարողութիւններու տէր բնակչութիւն մը, որ ապադային կրնար հարց ըլլալ։ Ասոր վրայ նաեւ պէտք է ուսումնասիրել ընչաքաղցութեան դերը ապատեսակը։

Նորվեկիացի պետական գործիչ եւ խաղաղութեան Նոպէլեան մրցանակակիր՝
ՖՐԻԹՅԵՐԻՒ ՆԱՆՍԷՆ
(Նիւ Եորք, 1928)

(ՅՏԶ)

...Մահուան Ճոկատներս պատրաստ վիճակի մէջ դրած եմ, առայժմ միայն Արեւելքի մէջ։ Հրահանգեցի Մահուան Ճոկատներուս անխնայ եւ առանց կարեկցանքի սպանել լեհ ծագումով եւ լեզուով տղամարդկանց, կանանց եւ երեխաներուն։ Միայն այսպէս պիտի կարենանք տիրանալ կենսական տարածութեան, որուն պէտք ունինք։ Վերջին հաշուով, այսօր ո՞վ կը յիշէ հայերուն բնաջնջումը։

Նացիականութեան հիմնադիր՝
ԱՏՈԼՖ ՀԻԹԼԷՐ
(22 Օգոստոս 1939)

(ՅՏԶ)

Թրքական կառավարութիւնը սկսաւ անգթօրէն գործադրել հայերու զանգուածի բնաջնջումը եւ անոնց վտարումը Փոքր Ասիոյէն։ Փոքր Ասիոյ մէջ, հայ ցեղին բնաջնջումը գործադրուեցաւ լայն տարողութեամբ եւ ամբողջական ձեւով։

Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետ՝
Սըր ՈՒԻՆՍԹՕՆ ՉՐՉԻԼ
(1941)

digitised by A.R.A.R.@

Ա. ՀՈՐՕՈՒԻՑ

ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ ՀՐԵԱՆԵՐՈՒ ԵՒ ՀԱՅԵՐՈՒ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

ՆԱՅԻ ՈՂՋԱԿԻԶՈՒՄԸ ԵՒ ԹՐՔԱԿԱՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՎԵՐԱՔՆՆԱՐԿՈՒԱԾ

Ցեղասպանութեան մը պարագային կառավարական պատասխանատուութեան հարցը ախտաճանաչման յատուկ մօտեցումի մը անհրաժեշտութիւնը կը դնէ: Ասիկա մարզ մըն է, որ յստակօրէն ծանրաբեռնուած է զգացական ազդեցութեամբ, եւ որ կ'անդրադառնայ թէ՛ անհատական եւ թէ ինքնակենսագրական իմաստով: Միւս կողմէ, վերլուծական կառոյց մը — տեսակ մը խելագարութիւնը բանականացնելու բանական նմոյշ — աշխատանք մըն է, որ աւելի կ'աղերսուի հոգեվերլուծութեան, քան պատմութեան հետ: Ցեղասպանութիւնը այն տեսակ նիւթը չէ, որուն հետ գիտակցօրէն կարելի է դիւրութեամբ վարուիլ: Այսուհանդերձ, այս է ճիշդ պահանջուածը մեր յետ-ճարտարարուեստական յետադարձ դիտարկումին:

Ցեղասպանութեան եւ կառավարական պատասխանատուութեան ճշդորոշման մէջ հիմնական դժուարութիւնը այն որոշ այս յստակութիւնն է, որ կը բխի պետական պարտաւորութեանց հարցէն: Եթէ կը խօսինք այն մասին, որ կառավարութիւններէ կամ պետութիւններէ կը պահանջուի ընտանձնել մասնայատուկ ցեղասպանութեան մը պատասխանատուութիւնը — այն ժամանակ որ տեղի կ'ունենայ —, կը մտնենք սեփական ցանկութիւնները իրականութեան հետ շփոթող մտածողութեան մը շրջագիծէն ներս: Պահանջել կամ խնդրել զոհարկուէն, որ ձեւով մը ընդունի իրական եւ բարոյական պատասխանատուութիւնը հանդէպ զոհերուն (ճիշդ այն

digitised by A.R.A.R.@

պահուն, երբ իշխող ընտրանիները ձեռնամուխ են — ինչպէս իրենք կը համարեն — ազգային փրկութեան կամ ազգային մաքրագործումի), վտանգաւոր առասպելաշինութիւն մըն է: Ուստի, երբ կառավարական պատասխանատուութեան հարցը կ'արծարծուի, ատիկա անպայմանօրէն չի նշանակեր, որ ցեղասպան պետութիւնը ինքնաբերաբար կրնայ ընդունիլ ցեղասպանութեան մը կամ ողջակիզումի մը պատասխանատուութիւնը: Այսպիսի ենթադրութիւն մը ընել՝ համարժէք է իրականի թանձրամտութեան:

Աւելի՛ն. թէ՛ նացիներու կատարած ողջակիզումը եւ թէ թուրքերու գործադրած ցեղասպանութիւնը կ'ակնարկեն շարք մը պատահարներու, որոնք անդին կ'անցնին այդ մասնայատուկ դէպքերու ժամանակաշրջանէն: Զոհերն ու իրենց դաշնակիցները, իրենց կրած ցաւերուն համար, հատուցում կը պահանջեն այն կառավարութենէն, որ կը գրաւէ ցեղասպան վարչակարգին տեղը: Ուստի, հիմնական անորոշութիւն մը բոյն կը դնէ իշխանութեան գլուխը եկած յաջորդ խմբակէն կառավարական պատասխանատուութիւն կամ հատուցում պահանջելու հարցադրումին մէջ: Ինչ որ ընդհանրապէս կը պահանջուի, ազգերու եւ պետութիւններու զոհարկման համար պատասխանատուութեան յետադարձ ստանձնումն է: Խնդիրը այն է, որ թերեւս անհատներէ աւելի կառավարութիւններն են, որոնք լուռ կը մնան որեւէ տեսակ յետադարձ պատասխանատուութիւն ընդունելու տեսակէտէն:

Յետ-ցեղասպանութեան շրջանի ղեկավարութեանց վերաբերումը մեծապէս փոփոխական եղած է: Օրինակի համար, թէեւ Մ. Նահանգները ոչ մէկ պատասխանատուութիւն ունէին հրեաներու ողջակիզման մէջ, ամերիկացի ղեկավարներ — Հէրի Թրումէնէն մինչեւ Ռոնըլտ Ռիկըն — առած են միջոցառումներ, որոնք ենթադրել կու տան պատասխանատուութեան մակարդակ մը: Աւելի կարեւորը՝ Գերմանիա — Քոնրատ Ատենաուրէն մինչեւ Հելմութ Քոհլ —, յանուն նացի կեդրոնացման ճամբարներուն մէջ սպաննուած վեց միլիոն հրեաներու՝ Իսրայէլի ուղղուած յայտարարութիւններ կատարած է: Վերահաստատուած է սեփականութեան իրաւունքը այն անձերուն, որոնք կրնան ապացուցանել, թէ հին իշխանութեան օրով տէր էին խանութներու, ինչքերու կամ ի զօրու պայմանագրութիւններու: Գոհացուցիչ հատուցումներ տրուած են բոլոր անոնց, որոնք կը փափաքին Իսրայէլ վերադառնալ եւ մաս կազմել հրէական ընկերութեան: Այսպէս ուրեմն՝ Գերմանիա, յետ-նացիական ժամանակաշրջանին, ստանձնեց ողջակիզման մասնայատուկ, ինչպէս նաեւ ընդհանուր պատասխանատուութիւնը:

Նմանօրինակ պատասխանատուութիւն ստանձնուած չէ Թուրքիոյ կողմէ: Հայերու հանդէպ թրքական իշխանութիւններու քաղաքականութենէն իրողապէս կը բացակայի ցեղասպանութեան ճանաչումը: Իրականութեան մէջ, սկսեալ 1896էն եւ անցնելով 1915էն ու 1922էն, շարունակականութիւն մը կայ Թուրքիոյ ցեղասպանական քաղաքականութեան մէջ: Այլ խօսքով, Թուրքիոյ վարչակարգին նկարագիրը, Օսմանեան կայսրութեան հին օրերէն մինչեւ քեմալական նոր պետութիւն կրած իր փոփոխութիւններով հանդերձ, յարաբերաբար մինչեւ վերջերս չփոխուեցաւ իր ցե-

digitised by A.R.A.R.@

ղասպանական քաղաքականութեան մէջ։ Ուստի, հայկական ջարդերուն Թուրքիոյ շարունակական ուրացումը որոշ չափով հրահրուած է այն իրողութենէն, որ ոչ մէկ թրքական իշխանութիւն իր գործունէութեան համար ստիպողութեան տակ դրուած է հաշիւ տալու իրեն յաջորդած կառավարութիւններուն։ Գոյութիւն ունեցած են զանազան կառավարութիւններ, բայց միայն մէկ պետութիւն։ Իրաւունքներ վերահաստատելու եւ կամ վարչաձեւը բարեկարգելու պարտաւորութիւններն ու յանձնառութիւնները երբեք չստանձնուեցան։ Բերանացի պարզ խոստովանութիւններ երբեք երեւան չեկան։ Եւ փաստօրէն, մինչեւ այսօր, Թուրքիա եւ իր պետական պաշտօնատարները կը շարունակեն ուրանալ ցեղասպանութիւնը։

ՏԱՐԲԵՐ ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐ

Կան յետամնացութեան եւ թերաճութեան խնդիրներ, որոնք եզակիօրէն կը վճռեն ցեղասպանութեան եղանակները։ Պէտք չէ մոռնալ, որ 1933-1939 ժամանակաշրջանին Գերմանիոյ հաղորդակցութեան ցանցը բաւական զարգացած էր։ Հրեաներուն դէմ կատարուած յարձակումներուն տարողութիւնը լրագրականօրէն փաստագրուած էր։ Լուսանկարչական բնոյթի փաստերը, հրեաներու ողջակիզման պարագային, շատ աւելի հարուստ են, քան Հայկական Ցեղասպանութեան պարագային։ Նացիները իրենք, քաղաքական կարգուկանոնի իրենց ծարաւէն եւ բարոյական ճշմարտութեան իրենց ըմբռնումէն դրդուած՝ անուշադրօրէն դատապարտման ծառայող փաստեր տրամադրեցին։ Վստահօրէն՝ աղբիւրային փաստաթուղթերը չարգիլեցին ողջակիզումը, ոչ ալ յետամնացութիւնը արգիլեց թուրքերու կողմէ հայերու կործանումը։ Բայց աւելի դժուար է պատմական յիշողութեամբ կամ այդ յիշողութեան վերահաստատումով ճշդել իրողական հիմքը ցեղասպանութեանց, որոնք տեղի ունեցան նախաճարտարարուեստական տնտեսութեանց մէջ։

Ուրեմն՝ կառավարական պատասխանատուութեան ճշդորոշումը բարդ հարց մըն է։ Պատասխանատուութեանց տեղադրումը, վնասներու արժեւորումը, զանգուածային սպանութեանց տարողութեան ստուգումը կ'ըլլան չափազանց դժուար, երբ կը վերաբերին դէպքերու, որոնք մօտաւորապէս դարու մը անցեալը ունին։ Տուեալ ժամանակի արհեստագիտութեան մակարդակը կը ձեւաւորէ ցեղասպանութեան մը թէ՛ բնոյթը եւ թէ տարողութիւնը, եւ ոչ նուազ չափով կ'ազդէ հակադարձութեանց մակարդակին վրայ։ Օսմանեան կայսրութեան եւ նացի զօրքերուն միջեւ գոյութիւն ունէր տարբերութիւնը հազար տարուան արհեստագիտութեան մը, խտացուած՝ հարիւր տարիէն նուազ ժամանակի մը մէջ։

Զանգուածային բնաջնջման իրենց քաղաքականութեանց շրջանին, Թուրքիա եւ Գերմանիա կը գտնուէին զարգացման տարբեր հանգրուաններու մէջ։ Թէ ճարտարարուեստականութիւնը նացիներու հսկողութեան տակ էր կամ ոչ, եւ կամ՝ երկրագործականութիւնը քեմալականներու հսկողութեան տակ, անոնց զարգացման տարբեր ընթացքներուն միջեւ նմանու-

digitised by A.R.A.R.@

թեան ազրերը բանալի նշանակութիւն ունին: Թուրքիա տակաւին յետամնաց երկիր մըն է՝ համեմատաբար եւրոպական ցանցին, ճարտարարուեստական զարգացած ցանցի մը հետ. թէ՛ իբրեւ պետութիւն եւ թէ իբրեւ ժողովուրդ, Թուրքիա տակաւին կը տառապի տնտեսական նկատառելի յետամնացութենէ: Այս պահուս հարց չէ, թէ ատիկա կ'օգնէ՞ կամ կ'արգիլէ ցեղասպանական քաղաքական ռազմավարութիւնը: Կը բաւէ ըսել, որ թուրքերու ի գործ դրած ցեղասպանութեան բնոյթը, բաղդատաբար նացիներու գործադրած ողջակիզման կատարելագործուած ձեւերուն, մասամբ մը ճշդորոշուած է տնտեսական զարգացման այն մակարդակէն, որուն վրայ խարսխուած էր երկու կառավարութեանց վարչական դրութիւնը:

Ասիկա կը ստեղծէ երկսայրի արդիւնք: Գերմանիոյ մէջ ցեղասպանութիւնը մեծապէս հետեւողական եւ բանականացուած էր, մինչ Թուրքիոյ մէջ ցեղասպանութիւնը պատահական, ցանցառ եւ պարբերական բնոյթ ունէր: Ցեղասպանութեանց բնոյթը կ'որոշուի տնտեսական զարգացման աստիճանի համաձայն, իսկ ցեղասպանական քաղաքականութիւնները՝ պետական ուժի համաձայն: Նացիներու գործադրած ցեղասպանութիւնը, մահուան իր միջոցներուն ճարտարագիտութեամբ, գերազանցապէս արդիական մտայղացում մըն էր՝ ընդգրկելով մեծապէս կատարելագործուած զինական եւ սպանդային բարդ կազմածներ: Նացիները լուծեցին դիակներէ ձերբազատելու օրինակով արհեստագիտական դժուարութիւններ, այսինքն՝ անոնք գտան արհեստագիտական լուծումը հարցերու, ինչպէս օրինակ՝ որքա՞ն քիչ թիւով անհատներ անհրաժեշտ են ոչնչացնելու համար այսքան մարմիններ՝ այսքան կարճ ժամանակամիջոցի մը ընթացքին: Նացիական երեւոյթը, մահուան միջոցներու ճարտարագիտութեան երեւոյթը կը ներկայացնէր բարձրագոյն բնաշրջումը չարիք գործելու գիտութեան. եւ, ափսո՜ս, ատիկա չափազանց արդիական էր:

Հակադարձաբար, ինչ կը վերաբերի թուրքերու կողմէ հայերու բնաջնջումին, փաստաթղթային գրականութենէ ստացուած տպաւորութիւնը այն է, որ այս հրէշային ցեղասպանութիւնը ո՛րքան քաղաքականութեան, այնքան անհատականութեան գործ կը համարուի: Կ'ընդգրկէր մարդասպանութեան աւանդական ձեւերը.— զանգուածային սպանութիւններ՝ ֆիզիքական անդամահատման միջոցով, փոխան արագազդու թունաւոր կազերու լոգանքներուն եւ կենսաբանական բնաջնջումի գիտարուեստին: Կարեւոր չէ ճշդել, թէ մաքրագործումի կամ սպանդի երկու աւանդական տեսակներէն եւ կազմակերպուած ձեւերէն ո՞ր մէկը աւելի աւաւոր է: Ցեղասպանութեան փիլիսոփայութեան այս երեսը վեր է իմ վերլուծական կարողութիւններէս կամ այս գրութեան նպատակներէն:

Ներկայ ժամանակաշրջանին՝ կառավարական պատասխանատուութեան ճշդորոշումը յանախ կ'ազդուի միջ-պետական յարաբերութիւններէ: Թրքական մասնակցութիւնը՝ իսլամական քաղաքականութեանց, Թուրքիոյ

digitised by A.R.A.R.@

մէջ ապրող 20-25 հազար հրեաները յաւելեալ նեղութիւններէ պաշտպանելու Իսրայէլի փափաքը, Թուրքիոյ եւ Իսրայէլի նմանութիւնը՝ իբրեւ շրջանի երկու եզակի ոչ-արաբ պետութիւններ, որոնց ղեկավարութիւնը հիմնովին աշխարհիկ է եւ կապուած արեւմտեան Դաշնակիցներու հետ. այս պարագաները, այլոց կողքին, կը ծառայեն նեմացնելու Իսրայէլի աջակցութիւնը հայերու հատուցման եւ անոնց իրաւունքներու վերատիրացման հարցերուն, թէեւ բացորոշ է, որ աշխարհի տարածքին հրեաներու աջակցութիւնը հայկական պահանջատիրութեան համեմատաբար շատ աւելի բարձր է: Գործ ունինք քաղաքականութեանց բազմամակարդակ վերլուծումին հետ, ո՛չ միայն ժողովուրդներու հետ, որոնք յարձակումներու ենթարկուած են — ինչպէս հայերը եւ հրեաները —, այլեւ՝ ժողովուրդներու եւ պետութիւններու քառակողմանի յարաբերութեան հետ. թուրքեր եւ գերմաններ, Թուրքիա եւ Գերմանիա՝ իբրեւ ազգ, հրեաները՝ իբրեւ ժողովուրդ, Իսրայէլը՝ իբրեւ պետութիւն: Այս խաչաձեւող տարբերակներն ու կառոյցները ազգային այլազան քաղաքականութեանց խորանին վրայ զոհաբերութեան պատրաստ ոչխարի մը կը վերածեն պատասխանատուութեան հարցը:

Ողջակիզման ուժականութիւնը ճշգրտօրէն կը համապատասխանէր Գերմանիոյ ազգային-ընկերվարական իշխանութեան կառոյցին: Այսինքն՝ ժամանակաշրջանը, որուն ընթացքին Եւրոպայի հրէական հաւաքականութեանց կործանումը տեղի ունեցաւ, ամբողջովին կը համընկնէր հիթլերեան դարաշրջանին հետ: Այնքան ակներեւ էր այս պարագան, որ պատմութիւնը վերակառուցելու մեծ ճիգ մը — Լուսի Ս. Տաուիտովիցի «*Հրեաներու դէմ պատերազմը. 1933-1945*» գիրքը, իր խորագրով իսկ նկատել կու տար, որ ազգային-ընկերվարութեան գլխաւոր նպատակին սահմանումը իրականութեան մէջ հրեաներու կործանումն էր: Ոչ մէկ այլ դրդապատճառ (տընտեսական, զինուորական, ռազմագիտական) այս ժամանակաշրջանի ընթացքին արտօնուած էր միջամտելու Գերմանիոյ հակասեմական սահմանագծումներէն ներս:

Ուստի, կանխամտածումի հարցը խնդրոյ առարկայ չէ: Հակադարձաբար, ինչպէս Ռիչըրտ Գ. Ցովհաննէսեան անվիճելիօրէն հաստատած է, հայերու դէմ գործադրուած ցեղասպանութիւնը տեւած է 1878էն մինչեւ 1923: Հայերու դէմ բազմատեսակ, պարբերական յարձակումները կը համապատասխանէին Օսմանեան կայսրութեան կազմալուծման եւ քեմալական արդիականացնող վարչակարգին երեւումի շրջաններուն: Ուստի, Ապտուլ Համիտի՞, թէ Թալաաթ փաշայի կամ Մուսթաֆա Քեմալի կողմէ առաջնորդուած թուրքերուն համար, հայերը անորոշ եւ ուրիշներու կամայականութիւններէն կախեալ վիճակի մը մէջ կը գտնուէին՝ իբրեւ անհանդուրժելի ազգ՝ ազգի մէջ:

Գործածելով Ցովհաննէսեանի հեգնական ամփոփումը, «*Ապտուլ Համիտի եւ անոր յաջորդած Երիտասարդ Թուրքերուն միջեւ գլխաւոր տարբերութիւնը այն էր, որ ան (Համիտ) ջարդերու շղթայազերծումով կը ճգնէր պահել պետութեան կառոյցը, որուն մէջ հայերը պիտի մնային իրենց տեղերը՝ առանց փտած եւ ճնշող կառավարութեան*

digitised by A.R.A.R.@

ընդդիմանալու իրաւունքին։ Մինչդեռ, Երիտասարդ Թուրքերը՝ իրավիճակին մէջ հիմնական եւ հեռուները դացող փոփոխութիւններ յառաջացնելու եւ առանց հայերու պետական բոլորովին նոր կառոյց մը ստեղծելու նպատակով, միեւնոյն մարտավարութիւնը իւրացուցին աւելի մեծ չափերով։

ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ԵԶՐԵՐ

Ես նկատառելիօրէն շեշտեցի այն տարբերութիւնները շարունակականութեան, որոնք գոյութիւն ունին մէկ կողմէ նացի Գերմանիոյ եւ, միւս կողմէ՝ օսմանեան եւ քեմալական վարչակարգերուն միջեւ։ Բայց, Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ հանդիպման կէտ մը կ՚օգնէ, որ ցեղասպանական քաղաքականութիւնները կապուին զոյգ երկիրներու մէջ ի զօրու եղող բռնապետական քաղաքականութեանց։ Նոյնիսկ Ա. Աշխարհամարտի նախօրեակին, դիւանագիտական եւ զինուորական աջակցութիւն ապահովելու նպատակով, թրքական կայսրութիւնը յարեցաւ բռնապետական Գերմանիոյ կողմը։ Գերմանիա եւրոպական այն միակ ուժն էր, որ քաղաքական իր աջակցութեան փոխարէն Թուրքիոյ ազատականացման ի խնդիր ոչ մէկ ճնշում բանեցուց։ Երիտասարդ թուրքերու գերմանական հատուածը անապարեց Առանցքի ուժերու կողքին պատերազմի մէջ մտնելու՝ մասամբ իր դիրքը Ռուսիոյ ցարին դէմ ապահովելու նպատակով, մասամբ ալ գերման կայսեր հաւանութեան արժանանալու դիտաւորութեամբ։ Իսկ նացի Գերմանիոյ հետ Թուրքիոյ համախոհութիւնը կը բացատրուի այն իրողութեամբ, որ Գերմանիա 1935ին կը գնէր Թուրքիոյ արտադրումներուն 93 առ հարիւրը։ Ամփոփ այս թուպրկումները չեն միտիր երկկողմանի յարաբերութեանց արագ ու սպառիչ բացատրութեան մը որդեգրումին, այլ պարզապէս կը ծառայեն այն նշումին, որ Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ կառուցային երկարատեւ յարաբերութիւնը այնքան անկապ չէ ցեղասպանութեան եւ ողջակիզման միջեւ յարաբերութեան եզրերու ճշդորոշման հետ։ Ասիկա իրողութիւնն է, անկախ անկէ, որ հայերուն հանդէպ Հիթլէրի ակնարկութիւնները փաստուած ճշմարտութիւն է՞ն, թէ ոչ։

Կասկածէ վեր է, որ հայերը մաքրագործելու թուրք ազգայնականներու նպատակները յաջողած են։ 45 միլիոն մարդ հաշուող Թուրքիոյ ընդհանուր բնակչութեան մէջ հայերու նուազ քան 100 հազարի այժմու համրանքը ինքնին փաստ մըն է, թէ արդիւնքները յաջող էին եւ թէ՝ բարեարտութեան կամ եղածը արկածի վերագրելու թրքական պնդումները անհիմն են։ Այս իմաստով, հայերու վիճակը տարբեր չէ ներկայիս Գերմանիոյ մէջ ապրող հրեաներու վիճակէն, որոնք նոյնպէս մնացորդաց մը կը նկատուին՝ մօտաւորապէս 45-50 հազար հոգիով։ Բայց թրքական յետամնացութիւնը պատճառ մըն է, կամ՝ առնուազն պատճառ էր, որ վիճակագրական խեղաթիւրումներ կատարուին։

Առաւելագոյնը մինչեւ 2,5 միլիոն եւ նուազագոյնը մինչեւ 1,3 միլիոն գնահատուած հայերու համրանքով դիւրին է ըմբռնել, թէ ինչո՞ւ այնքան

digitised by A.R.A.R.@

իրարմէ կը տարբերին սպաննուած, աքսորուած կամ տարագրուած հայերու մասին տրուած թիւերը։ Բայց, նոյնիսկ թրքական իշխանութիւնները տրամադիր են ընդունելու, որ 300 հազար հայեր սպաննուած են, թէեւ իրենց լուսաբանութիւն անմիջապէս կ'աւելցնեն, որ այս թիւը վիճակագրականօրէն կը համապատասխանէր թուրքերու պատերազմական ընդհանուր կորուստներուն, առանց անոնց ինքնութիւնը կամ պատճառները զատորոշելու յոգնութիւնը յանձն առնելու։

Աւելի՛ն. ջարդերը կեդրոնացած էին երկու տարբեր ժամանակաշրջանների մէջ, 1894-1896 եւ նաեւ 1915-1917, ինքնին կը տրամադրէ բաւարար անյստակութիւն, խուսափումի ելքեր ձգելու համար թրքական իշխանութեանց. վիճարկումներ՝ որոնք կը տարուբերին ազգայնականութեան, պատերազմական վիճակի եւ խռովարարական գործընթացներու ամբաստանութեանց միջեւ։ Կարճ. պատասխանատուութիւնը նետել պայմաններուն, քան թէ հետեւողական բնաջնջումներու ճիգին վրայ։ Երեւութապէս անկարեւոր, բայց իրականութեան մէջ խիստ կարեւոր վիճարկումները, որոնք հայերու ջարդը հրահանգող Թալաաթ փաշայի գաղտնի հեռագիրներուն վաւերականութիւնը փաստարկելու կը ձգտին, կանխամտածուած ոճիրի մը հաստատման շարունակական պահանջի ցուցանիշ են։ «Մեծ ծրագիրներ»ու ճիշդ այս մարզին մէջ է, որ նացիական ժամանակաշրջանին փաստարկումը աւելի հարուստ է, քան թրքական ազգայնականութեան տարբերակներուն քննարկումը։ Նացիներու յաճախ կրկնուած գաղափարաբանական նպատակը (Եւրոպայի կամ առնուազն Գերմանիոյ հրեայ բնակչութեան ոչնչացումը) պատճառ էր, որ յետ-պատերազմեան շրջանի հրէական ուսումնասիրութիւններու յայտագիրը ըլլայ չափազանց դիւրին։ Կանխամտածուածութեան հարցին կ'աղերսուին օրէնքի, հատուցման եւ իրաւունքի վերահաստատման ա՛յնքան այլազան հարցեր, որ անհրաժեշտ կը դառնայ հայկական ակադեմական աշխատանքներուն մէջ կարեւոր տեղ մը վերապահել անոնց։ Տակաւին, հակադրաբար գերմանական արխիւներու մատչելիութեան, թրքական արխիւները ազատօրէն գործածելու անկարողութիւնը արդիւնք է նացիական պետութեան անշարունակականութեան եւ թրքականի շարունակականութեան։ Բայց նոյնիսկ հարցին այս ձեւով արծարծումը կը ծառայէ նացիներու կատարած ողջակիզման եւ թուրքերու գործադրած ցեղասպանութեան միջեւ նմանութեան եւ տարբերութեան եզրերու յստակացման։

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՏՍԽԱՆՆԵՐ

Այժմ կ'անցնինք վերջին բաղդատականին եւ հակադրութեան. հրեաներու բացայայտ բնաջնջումը (անկախ անկէ, որ նացիները պատերազմական այլ նպատակներ իրագործած են կամ ոչ) հակադրութեան մէջ է հայերու բնաջնջման հետ, որովհետեւ այս վերջինը մաս կը կազմէր (առնուազն 1915-17 ժամանակաշրջանի) ազգային եւ ցեղային ամբողջականութիւնը իրագործելու Թուրքիոյ ընդհանուր նպատակներուն։ Նացիականու-

digitised by A.R.A.R.@

թեան միակ բարեմասնութիւնը (եթէ այդպէս կարելի է ըսել) այն էր, որ իր վարչակարգը ծայրայեղական էր եւ նոյնիսկ անբանական՝ հրեաները բնաջնջելու իր փափաքին մէջ: Որովհետեւ այդ գործունէութեան մէջ էր իր գլխաւոր յաղթանակը, անկախ Բ. Աշխարհամարտի զինուորական արդիւնքէն: Սակայն, թրքական իշխանութիւններու չափազանց «բանականութիւնը», այսինքն՝ հայ ժողովուրդի բնաջնջումը, տեղահանումն ու աքսորը ընդհանուր ազգայնական ծրագրի մը իբրեւ մէկ մասին պատկերացումը, պատահածը անորոշութեան մէջ պահելու պատրուակը տրամադրեց: Եւ յստակութեան փոխարէն՝ անորոշութիւնը երկար ժամանակ գործածուեցաւ՝ ցեղասպանութիւնը մերժելու եւ, հետեւաբար, եղածը պատերազմական պայմաններուն մէջ ընդհանրապէս փոքրամասնութիւններու պատահող դէպքերուն վերագրելու նպատակով:

Ցեղասպանութեան մը պատասխանատուութեան պետական կամ կառավարական ընդունման չափը մասամբ մը կախեալ է արտաքսումներուն մէջ ապրող կամ աքսորուած փոքրամասնական ընկերութիւններու ուժէն: Բ. Աշխարհամարտէն ետք (եւ որոշ համեմատութեամբ մը նաեւ ատկէ առաջ), Մ. Նահանգներու, իբրեւ ազգ-պետութիւն՝ Իսրայէլի, արեւմտեան Եւրոպայի եւ Լատին Ամերիկայի կարգ մը զարգացած երկիրներուն մէջ (ինչպէս Արժանթին, Պրազիլ, Չիլի) հրեաներու կեդրոնացումը հրէական ողջակիզումը ճանչնալու բարձր մակարդակ մը ապահովեց: Հրէական ընկերութիւններուն կեանքը այս երկիրներուն մէջ սատարեց այդ ճանաչումին: Հասարակաց շահերու պաշտպանութեան խմբակներու գործունէութիւնն ու կամաւոր ընկերակցութիւնները բոլոր ժողովրդավարական ընկերութիւններու ազգային կառոյցին մէջ ազդու գործօններ են: Կորուստներու հատուցման իմաստով, հայկական ընկերութիւնները այնքան բախտաւոր չէին աշխարհագրական այս տեղադրումին մէջ: Թուրքիոյ վրայ նոյն ձեւի ազդեցութեանց բանեցումը չափազանց դժուար է հայկական ընկերութեանց համար: Հայաստան իր ազգային անկախութիւնը կորսնցուց 500 տարի առաջ եւ իր ժողովուրդը, ներկայիս, կեդրոնացած է Խ. Միութեան եւ Լիբանանի մէջ: Այս հիւրընկալ երկու պետութիւններէն ո՛չ մէկը պատրաստ է մասնաւորապէս հիւրընկալելու հայկական պահանջները, որովհետեւ անոնք կ'առաջացնեն ազգայնական մեծ ալիք: Եւ իրապէս, Խորհրդային Հայաստանի բնակչութիւնը կը շարունակէ հաղածուիլ ազգային-ազատագրական բնոյթի որեւէ արտայայտութեան մը համար, իսկ Լիբանանի քրիստոնեաները հետզհետէ զինուորականօրէն պարտուած գոյակցութիւն մը կը թուին ընալ: Ուստի՝ այս ընկերութիւնները չեն կրնար ապահովել միեւնոյն նպատակներու իրագործման ուժականութիւնը:

Հայկական դիմադրութիւնը եւ իրաւունքներու վերատիրացման պահանջները ուղղակիօրէն կապուած են Միացեալ Նահանգներու հայկական ընկերութիւններու (Ֆիլատելֆիա, Պոսթըն, Լոս Անճելըս եւ այլ շրջաններ)

digitised by A.R.A.R.@

դերակատարութեան, նկատի ունենալով, որ հայերը ժողովրդավարական աւելի մեծ մշակոյթի մը ներքեւ ստեղծեցին ուժի կեդրոն մը:

Ինչ որ առաջին հերթին կը թուի իրաւական հարց մը, այսինքն՝ ցեղասպանական արարքին մէջ գտնուող կառավարութիւններու իրաւունքներն ու պատասխանատուութիւնները, ուշադիր քննութենէ մը ետք կը ներկայանայ իբրեւ արդիւնքը ժողովրդավարական ընկերութիւններու մէջ հայերու եւ հրեաներու որդեգրած կեցուածքներուն՝ հանդէպ այն կարեւոր դերակատարներուն, որոնք ընդհանրապէս կը վճռեն «ծխական» լուծումները: Ուրեմն, պետական պատասխանատուութեան ճշդումը մեծ մասամբ կարելի կը դառնայ զոհերը ներկայացնող խմբակներու կատարած բողոքներուն համեմատական ուժէն կամ տկարութենէն, ինչ որ իր անդրադարձը կ'ունենայ նաեւ պատահած դէպքերուն աճաւորութիւնը յետադարձ ակնարկով ներկայացնելու ճիգերուն վրայ:

Պէտք է յստակ դառնայ, որ հայկական բողոքները աւելի թափ առած են, քան թէ մեղմացած՝ Մ. Նահանգներու մէջ հայերու ուժին ամրապնդումով եւ այն իրողութեամբ, որ թրքական քաղաքական կարիքները տակաւին կախեալ կը մնան Թուրքիոյ պատմականօրէն պայմանաւորուած յետամնացութենէն: Այս ջլատիչ միջավայրին մէջ, նախանձախնդիր քաղաքացիները պէտք է բարձրօրէն խօսին իբրեւ անհատներ եւ հասարակաց շահերու պաշտպան խմբակներու անդամներ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

Զոհերը յստակօրէն եւ պատասխանատուութեամբ պէտք է սահմանեն ուսումնասիրութիւններու դաշտերը: Պէտք է աշխատին զարգացնել միասնականութեան մշակութային մթնոլորտ մը: Մարզ մը՝ ուր յիշողութեան — ոչ նուազ քան հողին — վերականգնումը առաջնահերթ է:

Այս իմաստով, հայկական ընկերութիւններու համար իբրեւ կազմակերպական ճմոյշ կրնան ծառայել հրէական ընկերութիւնները՝ սկսեալ դրամահաւաքէն մինչեւ ազգային գիտակցութեան բարձրացման աշխատանքները: Հետզհետէ նոյն եզրակացութեան սկսած են յանգիլ հայ ղեկավար անձնաւորութիւններ: Միւս կողմէ, հրէական ընկերութեան կեանքի օրինակին կարելի չէ մեքենականօրէն հետեւիլ, որովհետեւ երկու ժողովուրդներուն միջեւ պատմական ճկատառելի տարբերութիւններ կան: Կրօնական, ցեղային եւ ազգային այս տարբերութիւնները պէտք է անկեղծօրէն եւ լրջօրէն մատնանշուին բոլոր անոնց կողմէ, որոնք մարդկային պատմութեան յայտնատեսութենէն ու դատաստանէն անդին անցնիլ կ'ուզեն եւ կ'առաջադրեն գտնել զոհարկուած խմբակներու միջեւ քաղաքական հասարակաց վարուելակերպ մը:

Ողջակիզման յանձնախումբի հայ ներկայացուցիչ Սէթ Մոմճեանի կողմէ ըսուած է, թէ գերմանական զինուորական գերեզմանատուն (ուր 49 Էս.Էս. զինուորներու գերեզմանները կը գտնուին) ամերիկացի նախագահի մը այցելութիւնը ինքնին կը մարմնաւորէ ողջակիզման մերժումը եւ, առ-

digitised by A.R.A.R.@

նուազն իբրեւ հաւանականութիւն, կրնայ ծառայել 40 տարիներ առաջ ի գործ դրուած զանգուածային սպանութիւններու բանականացման: Մինչ պատմական յիշատակներու մերժումը — ձգել որ անցեալը անցեալ մնայ — կախեալ կը մնայ Ռոնըլտ Ռիկրնի եւ Հելմութ Քոհլի հոետորականութենէն, այս երկու ղեկավարները, անշուշտ հանրային լայն ճնշումներու տակ, ստիպուեցան հաստատելու ողջակիզման օրինական իրականութիւնը: Եւ իրապէս ալ, «Պիթպըրկի սայթաքումը» մղեց Արեւմտեան Գերմանիոյ վարչապետը, որ աւելի ուժգնութեամբ խօսի նացիներու գործադրած ողջակիզման մէջ Գերմանիոյ կառավարական պատասխանատուութեան մասին: Պատմական յիշատակները չեն կրնար ա՛յնքան մը շրջանցելի կամ անարժէք ըլլալ, որքան հանրային հաղորդակցութեան միջոցներու լակոնական խաղերը կը թելադրեն:

Հրեայ զոհերու եւ նացի զոհարկուներու տառապանքները հոմանիշ նկատելու նախագահական քաղաքականութիւնը բարոյապէս սնանկ եւ պատմականօրէն անպաշտպանելի կրնայ նկատուիլ, բայց անիկա ոչ մէկ ձեւով կը կազմէ ողջակիզման ուրացումը: Անիկա պարզապէս փորձեց մերժել ողջակիզման յատուկ տեղը 20րդ դարու մէջ: Նախագահական այցելութեան շուրջ ծաւալած վիճաբանութեանց մակարդակն ու տարողութիւնը, առանց մոռնալու նման կենսական հարցի մը պարագային հրեայ ժողովուրդին բուռն ձեւով հակազդելու կարողութիւնը, որոշապէս կը բացակային հայութեան պարագային: Իբրեւ դէպք կամ, աւելի ճիշդ՝ քառորդ դարու կամ աւելի ժամանակաշրջանի վրայ երկարած դէպքերու շարք, Թուրքիոյ գործադրած ցեղասպանութեան իրականութիւնն է, որ տակաւին խնդրոյ առարկայ կը մնայ: Չկայ ոեւէ թուրք պաշտօնատար, որ տրամադիր է ճանչնալու ա՛յն՝ ինչ որ գերման վարչապետը պատրաստակամօրէն կ'ընդունի. ա՛յն՝ որ ողջակիզման յիշատակումը կը հանդիսանայ «ազգային ամօթի մը յայտնագործումը»: Եւ մինչեւ որ հասնի այդ ժամանակը, վտանգաւոր ենթադրութիւն է այն տեսակէտը, թէ հրեաներն ու հայերը բարոյական միեւնոյն կացութեան մէջ կը գտնուին՝ դէմ-յանդիման զիրենք չարչարողներուն:

Այս մարզէն ներս ուսումնասիրական աշխատանքները քաղաքական առաջնակարգ նշանակութիւն ունին: Առանց սպաննուած, վիրաւորուած, աքսորուած, տեղահանուած եւ իրենց ինչքերէն զրկուած հայերու համրանքին հիմնաւոր եւ յստակ հաստատումին, ինչպէս նաեւ՝ նկատի ունենալով թրքական պետական կողմի դերակատարներուն եւ անոնց դրդապատճառներուն շուրջ տեղեկութիւններու անբաւարարութիւնը, հայ ժողովուրդին պնդումները եւ պահանջները պիտի բախին խուլ ականջներու: Հայկական պահանջները կա՛մ պիտի դադրին (շատ հաւանականօրէն) եւ կամ ալ ընդունին ահաբեկչական ձեւեր (շատ անհաւանականօրէն), իբրեւ սիրտի կանչ՝ ընդդէմ անյստակութեանց այն անցեալին, որ դեռ չէ հանգչած:

Հետեւաբար, ո՛չ միայն յանուն պատմութեան, այլեւ՝ քաղաքականութեան պատճառներով, անցեալին թափուած պարագայական ճիգերը ապագային պէտք է փոխարինուին համակարգուած ու ներդաշնակ ճիգերով,

digitised by A.R.A.R.@

որպէսզի կարելի ըլլայ իրականութիւնները հաստատել: Միայն այն ատեն հայ ժողովուրդը եւ իր դաշնակիցները կրնան յառաջդիմութիւն արձանագրել: Ասիկա յստակօրէն սկսած է տեղի ունենալ՝ ուսումնասիրական կեդրոններու, անոնց զօրակից հիմնարկներու եւ ակադեմական նոր սերունդի մը (որ պատրաստ է իր կեանքը նուիրելու տարիներու դժուարին աշխատանքներու) յառաջացումով:

Թերեւս արտառոց թուի, որ կառավարական պատասխանատուութեան հարցին շուրջ գրուած այս ակնարկին իբրեւ եզրակացութիւն՝ Ողջակիզումի եւ Ցեղասպանութեան զոհերուն թելադրուի յաւելեալ լուրջ ուսումնասիրութիւններ կատարել: Բայց իմ կարծիքս այդ չէ: Մինչեւ որ պատմական յիշողութեանց վերականգնումը տեղի չունենայ՝ արեւմտեան ընկերութիւններու մշակութային ուժերուն զանգուածային ներգրաւումով, թրքական կառավարութիւնը կարողութիւնը պիտի ունենայ անտեսելու եւ արհամարհելու հայկական պահանջները: Գրականութեան մէջ Ուիլիըմ Սարոյեանի մը, երաժշտութեան մէջ Ալան Յովհաննէսի մը եւ պատմագիտութեան մէջ Ռիչըրտ Յովհաննէսեանի մը ճիգերը պէտք է սառցակոյտի մը ծայրամասը ըլլան եւ ոչ թէ մշակութային արտայայտութեան մը ամբողջ տարողութիւնը: Հայ ժողովուրդի ձեռներէցութիւնը գործի, առեւտուրի եւ ճարտարարուեստի մէջ անվիճելի է: Բայց առանց մշակութային զօրաւոր բաղադրիչի, ահաբեկչութեան պատահական *աչքերը* կը վերածուին արտայայտութեան գործիքի մը, զուրկ՝ զանգուածային ազդեցութիւն գործելու եւ ընտրանիական քաղաքականութեան մակարդակին վրայ յաջողելու որեւէ կարելիութենէ: Առանց զօրաւոր մշակութային բաղադրիչի, նպատակներու մէջ յուսախաբութիւնը, որուն կը հետեւի որոշ յարգանք պարտադրելու ի խնդիր յարձակողականութիւնը, որ կը յանգի նոյնինքն դատին հանդէպ պատրանաթափութեան, կը դառնայ բնական պատմութիւնը ո՛չ միայն պայքարին, այլեւ՝ ձախողութեան:

Պատմական սխալներու դէմ-յանդիման կրաւորական համակերպումի հարցը չէ, որ կ՚արծարծեմ: Ընդհակառակն, նոյնիսկ զինուորական գործունէութեանց ռազմավարութիւնը պէտք է հիմնուած ըլլայ յաջողութեան կարելիութեանց ուշադիր նկատառումին վրայ: Հակառակ պարագային, որքան ալ արդար եւ իրաւացի ըլլայ, Հայ Դատը մաս պիտի կազմէ ցանկին ձախողած այն շարժումներուն, որոնք ինքնաբերաբար կը ստանան պարբերական, ցանցառ եւ հանդիսադրական բնոյթ, ուշ կամ կանուխ պարզապէս մոռացութեան մատնուելով: Ո՛չ միայն գործնական քայլերու, այլեւ, յանուն խղճմտանքի՝ պետական պատասխանատուութեանց հարցը պէտք չէ անջատուի անհատական պարտաւորութիւններէն: Ասիկա հաւասարապէս ե՛ւ հրեաներու, ե՛ւ հայերու յիշողութեան մէջ խորապէս այրող դաս մըն է:

(Թարգմանուած՝ Armenian Review
հանդէսի Գարուն 1986ի համարէն) **ԻՐՈՒԻՆ ԼՈՒԻՍ ՀՈՐՕՈՒԻՑ**

digitised by A.R.A.R.@

ԱՊՐԻԼ

Հայ մարդու հոգում, յիշողութեան մէջ
Այս վէրքը բերդ է դարձել անառիկ.
Ոչ մի ուրիշ թիւ, ուրիշ վէրք ու վէճ
Չի կարող ջնջել թիւը՝ տասնհինգ...
Իսկ ես, ես՝ ծնուած երեսունհինգին,
Ես մի ռուս մանչուկ՝ հեռուում մեծացած,
Սոսկ հիմա հասաւ իմ ջահել ունկին
Այս բօթ բառերը՝ «Եղեռն, կոտորած»...
Գնդակը՝ պայթած տասնեւհինգ թուին,
Սոսկ հիմա խոցեց սիրտս անապակ.
Անէ՛ծք, բիւր անէ՛ծք դահճին այն վայրագ:
Անէծք՝ անուանը, անէծք՝ ազգին...
Իսկ Հայաստանը, նա ապրո՛ւմ է, կա՛յ,
Իսկ Հայաստանը՝ պատանու մի սիրտ.
Բիրտ ուժը արդէն անուժ է հիմա,
Սիրուց են ծնւում մանուկները միշտ:
Բայց հայի հոգում խոր գծուում է դեռ
Սուրբ Կոմիտասի խաչակիր ուղին,
Գծուում է, ձգւում սերունդների դէմ,
Որ քայլեն զգաստ, որ քայլեն ուղիղ,
Որ կեանքով յաղթեն դաւին ու մահուան,
Որ երկրպագեն արարիչ լոյսին...
...Հին խաչքարերը ծերերի նման
Հանդարտ պատմում են յաւերժի մասին...:
Իսկ եթէ նորի՛ց թռչուններն այստեղ
Թեւածեն ահից նենգ տարաժամին,
Ու նորից իջնի աղէտ մի ահեղ
Իմ նո՞ր, նո՞ր գտած իմ Հայաստանին,
Երդւում եմ, վկայ այս հողը արդար,
Ես էլ կը դառնամ զինուորը նրա,
Ու թէ հարկ լինի՝ կ'ընկնեմ իր համար
Իր տաք, վիրաւոր քարերի վրայ...

ՄԱՐՔ ՌԻԺԿՈՎ

(Թարգմ՝ Միլվա Կապուտիկեանի)

digitised by A.R.A.R.@

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԵԼԱՅՈՒՄԸ

«Ձեր նախահայրերուն հանդէպ անհաւատարիմ գտնուելու երբէք ժեւ կայ։ Ընտանեկան շառաւիղը չաբունակելը յոռեգոյնն է»։

Չին փիլիսոփային ակնարկութիւնը կը վերաբերի բոլոր ժողովուրդներուն եւ բոլոր ժամանակներուն։ Սակայն բոլոր ժամանակներու մէջ ալ, ընտանեկան շառաւիղը ապահովող կիներն ու մանուկները զոհեր եղած են, ամէն անգամ, որ պատերազմներ մղուած են։ Հայկական Ցեղասպանութիւնը, որ սոսկական պատերազմ մը չէ, արձանագրած է կիներու եւ մանուկներու չաբչարանքին ու զոհաբերութեան անհամեմատ տարողութիւնը։ Ցեղահանուած հայ կինը գաղթի ճամբաներուն վրայ կը դիմագրաւէր իր *«նախահայրերուն հանդէպ անհաւատարիմ գտնուելու»* վիճակը, երբ կը ստիպուէր լքել իր զաւակներէն մէկը կամ օտարին յանձնել նորածին մը, երբ անձնասպանութեան կը դիմէր եւ ընտանիքէն հեռանալու որոշում կ'առնէր։ Պարտադրուա՛ծ «անհաւատարմութիւն» մը, որուն գործադրութեան մղող պատճառները կը մնան քարբարոսութեան անզուգական կիրարկումներ։

Ցեղահանուած հայ կիներն ու մանուկները սահուն սորված են տառապանքին լեզուն եւ ապրած են սարսափի աստիճանական զարգացումներ։ Ականատես եղած են վայրագութեան փառաբանքին, որ կործանած է իրենց ընկերային ամբողջ կառուցուածքը։ Անմարդկային եզակի փորձառութիւններ կրելով՝ մահացած են, վիրաւորուած կամ անպատուուած։ Ամբողջ սերունդ մը կորսուած է, իսկ վերապրողներ իրենց գոյութեան պայքարը մղած են իրրեւ որբեր։ Ծատեր երբեք չեն յաջողած վերադառնալ բնական կեանքի։ Անոնց խոցը մնացած է բաց, ապագայ սերունդներուն դիմաց։ Եւ սերունդները փորձած են զայն դրոշմել պատմութեան ճակատին։

Տոնալտ Ի. Միլլըր եւ Լոռնա Դուրեան-Միլլըր Մեծ Եղեռնէն վերապրողներու հետ կատարած են բազմաթիւ հարցազրոյցներ եւ գրի առած են վերապրողներու վկայութեանց վրայ հիմնուած առաջին համապարփակ ուսումնասիրութիւնը Հայկական Ցեղասպանութեան մասին (Լոռնա Դուրեան-Միլլըր ի՛նք վերապրողներու զաւակ է, իսկ Տոնալտ Ի. Միլլըր կրօնի ընկերաբանութեան դասախօս է, Հարաւային Քալիֆորնիոյ համալսարանին մէջ)։

«Հայկական Ցեղասպանութեան կիներն ու երեխաները» հատուածը կը ներկայացնէ Հայկական Ցեղասպանութեան արհաւիրքը ապրած հայ կիներու եւ մանուկներու անաւոր փորձառութիւնը։ Վերապրողներու պատմութիւնները գրի առնելով, ուսումնասիրողները հոգեբանական տխրութիւններով կը վերլուծեն անոնց ապրած տագնապալից վիճակները, կը նկարագրեն բռնագաղթի եւ տեղահանութեան ճամբաներու վրայ չարչարուած հայ կիներու եւ երեխաներու մարմնական եւ հոգեկան տառապանքները, բարոյական ողբերգական ընտրանքները եւ անձնասպանութեան մղող պատճառները։

Ուսումնասիրութիւն մը՝ որ վաւերական փաստագրութիւն մը ըլլալով հանդերձ, նաեւ մէկ քայլ առաջ կ'անցնի եւ իր հոգեբանական գիտական պարունակին մէջ կը զետեղէ պատմութիւնը, ինչ որ կրկնակի ուժգնութեամբ կը ցոլացնէ իրականութիւնը։

ԼՈՒՍԻԿ ԿԻՒԼՈՅԵԱՆ-ՍՐԱՊԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Տ. Ի. ՄԻԼԼԵՐ
Լ. ԴՈՒՐԵԱՆ-ՄԻԼԼԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԻՆԵՐՆ ՈՒ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԸ

Հայկական Ցեղասպանութեան մասին կան տեղեկութեանց տարբեր տեսակի աղբիւրներ։ Անոնց մէջ պէտք չէ անտեսել վերապրողներու ականատեսի վկայութիւնները։ Սոյն ուսումնասիրութիւնը հիմնուած է վերապրողներու հետ կատարուած 103 հարցազրոյցներու վրայ։ Հարցազրոյցներուն ընթացքին յաճախ նկատեցինք, որ կիներն ու երեխաները հաւանաբար շատ աւելի տանջուած են, քան չափահաս այրերը։ Հայ այրերը սովորաբար աւելի արագ մահացած են. բանտարկուած են, չարչարուած, տաժանակիր աշխատանքի մղուած, ապա՝ սպաննուած։ Կիներն ու երեխաները նոյնքան վայրագ մահուան չեն ենթարկուած, սակայն ամիսներ ապրած են բռնագաղթի ճամբաներու վրայ, հետեւաբար՝ աւելի երկար ժամանակ տառապած են։ Ականատես եղած են երեխաներու մահուան, ուժասպառ գետին փրուած՝ գաղթականներու սրտաճմլիկ պատկերէն, բռնաբարուած են թուրք ոստիկաններու կողմէ եւ դիմագրաւած են բարոյական տագնապալի ընտրանքներ։

ՏԱՌԱՊԱՆՔԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

Վերապրողներու փորձառութիւնը վերլուծելով ի յայտ կու գայ, թէ երեք տարբեր տեսակի սարսափներ կամ տառապանքներ կը յատկանշեն բռնագաղթի ենթարկուած կիներուն փորձառութիւնը։ Առաջին՝ կրնանք բնորոշել ֆիզիքական տառապանքի տարբեր օրինակներ, առընչուած բռնագաղթի փորձառութեան։ Երկրորդ՝ կայ հոգեկան տառապանքը։ Երրորդ՝ բարոյական ողբերգական ընտրանքները, որոնք անհրաժեշտ կը դարձնեն իրաւախոհական արարք մը։

ՖԻԶԻՔԱԿԱՆ ՏԱՌԱՊԱՆՔ

Ֆիզիքական տառապանքը հաւանաբար ամէնէն շատ նշուած տառապանքն է, որ կ'առընչուի ցեղասպանութեան հետ։ Տեղահանուած հայերը ապրած են տարբեր տեսակի ֆիզիքական տառապանքներ, ինչպէս՝ անօթութիւն, պապակ, յոգնութիւն, հիւանդութիւն, անպատսպար վիճակ եւ

digitised by A.R.A.R.@

ենթարկուած ֆիզիքական յարձակումի։ Հասարակաց փորձառութիւններ՝ անոնց կեանքին մէջ։

Ա Ն Օ Թ Ռ Ի Թ Ի Ի Ն.-Տեղահանուածները յաճախ կը պատմեն, որ ուտելու համար ստիպուած են խոտ հաւաքել։ Հայերը ստորնացուած էին կենդանիներու մակարդակին, որոնք կ'արածէին տարագրութեան ճամբաներու վրայ, մինչ կը քշուէին դէպի անծանօթ վայրեր։ Իրօք, բախտաւոր էին անոնք՝ որոնք խոտ կրնային գտնել։ Վերապրողներ յաճախ կը պատմեն նեխած դիակներու եւ կմախքներու մասին, որոնք սփռուած էին ճամբաներու երկայնքին։ Անօթութեան եւ յոգնութեան զոհեր, գաղթականներու նախորդ կարաւաններէ։

Պ Ա Պ Ա Կ.-Թուրք ոստիկաններ դիտումնաւոր քաղաքականութիւն կը վարէին՝ տեղահանուածներու հօտը հեռու քշելու ջուրի աղբիւրներէ։ Իսկ երբ անխուսափելի էր առուակներ ու գետեր կտրելը, անոնք չէին արտօներ խմել։ Բազմաթիւ հայեր մահացած են իրենց մարմնի ջուրին նուազումին հետեւանքով։ Ներառեալ՝ բազմաթիւ նորածիններ, որոնց մայրերուն կաթը ցամքած է։ Ոմանք իրենց երեխաները թաթխած են հորի ջուրի մէջ, ապա ծծած՝ անոնց հագուստները։ Ուրիշներ խմած են կենդանիներու մէզը։

Յ Ո Գ Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն.-Բազմաթիւ տեղահանուածներ, բայց մանաւանդ տարեցները կամ փոքրերը չէին կրնար քալել թուրք ոստիկաններուն պարտադրած արագութեամբ։ Կարաւաններէն ետեւ մնացողները կը գնդակահարուէին։ Ուրիշներ, ճամբուն եզերքը մնալով՝ յաջորդ կարաւանէն ուտելիք կամ ջուր կը խնդրէին։ Ոմանք իրենց ցնցոտիները կը փաթթէին իրենց ոտքերուն շուրջ. ֆիզիքական ցաւի խորհրդանիշ մը՝ առընչուած շաբաթներ եւ ամիսներ շարունակ քալելու պարտադրանքին։ Լեռնային ճամբաներէ մագլցող կիներ իրենց երեխաները կը փաթթէին իրենց գոգնոցին մէջ, որուն ծայրը կը սեղմէին իրենց ակռաներուն միջեւ։

Հ Ի Ի Ա Ն Դ Ո Ի Թ Ի Ի Ն.-Իրենց տկարացած վիճակին բերումով՝ բազմաթիւ տեղահանուածներ կը վարակուէին ժանտաջերմով, փորհարութեամբ, ճախճատենդով եւ այլ հիւանդութիւններով։ Հազարաւորներ մահացած են այս հիւանդութիւններուն հետեւանքով։ Թերեւս ա՛յնքան շատ, որքան սպաննուած են աւելի վայրագ յարձակումներու ընթացքին։ Ոչիլը մշտական հարց էր։ Որբանոցներու մէջ առաջին հերթին կը մաքրէին ոջլոտ երեխաները։

Ա Ն Պ Ա Տ Ս Պ Ա Ր Վ Ի Ճ Ա Կ.-Բնութեան տարրերուն դէմ տեղահանուածները սկիզբը պաշտպանուած էին վրաններով եւ հագուստներով։ Սակայն մինչ տեղահանութիւնը շարունակուեցաւ, անոնք ապրեցան կենդանիներու պէս։ Այսուհանդերձ, հակառակ վայրի կենդանիներուն, մուշտակին, կամ ստեւին ընձեռած ֆիզիքական պաշտպանութիւնը չունէին։

digitised by A.R.A.R.@

Ցերեկը ենթակայ էին անապատային տօթին, իսկ գիշերը՝ սառնաշունչ ցուրտին կամ անձրեւին։ Շատերուն մերկ վիճակը ցոյց կու տար, թէ ի՜նչ աստիճանի բռնի ենթարկուած էին կենդանական կացութեան։

ՑԱՐՁԱԿՈՒՄ.-Տեղահանուածներուն կարաւանները կանոնաւոր կերպով յարձակումի կ'ենթարկուէին զինուած *չեթէ*ներու եւ աւազակախումբերու կողմէ։ Կողոպուտի եւ սարի կողքին, կիներ կը բռնաբարուէին, երեխաներ կ'առեւանգուէին, գաղթականներ ֆիզիքական յարձակումներ կրելէ ետք կը լքուէին վիրատր կամ մեռած վիճակի մէջ։ Շատեր կը գնդակահարուէին կամ սրախողխող կը պանծուէին։

ՀՈԳԵԿԱՆ ՏԱՌԱՊԱՆՔ

Ֆիզիքական տառապանքը թերեւս հիմնական կէտն է, հասկնալու համար 1915ի դէպքերը։ Սակայն նոյնքան կարեւոր է գնել վերապրողներու զգացումները՝ առընչուած վիշտի, վախի, անապահովութեան, անպատուութեան եւ լքուածութեան։ Այս բոլորը նո՛յնքան իրական են, որքան անօթութենէ, պապակէ եւ ֆիզիքական այլ տառապանքներէ ստեղծուած ցաւը։ Երբ վերապրողներ լացով կը պատմեն իրենց կրած տառապանքներուն մասին, յաճախ այդ լացը ո՛չ թէ իրենց ապրած ֆիզիքական ցաւը կը ցոլացնէ, այլ՝ մօր մը մահուան վիշտը, առանձին գոյատեւելու պարտադրանքէն ստեղծուած լքուածութեան զգացում մը, կամ այլոց տառապանքին ականատես եղած ըլլալու իրողութիւնը։ Աւելի՛ն, կ'ենթադրենք, որ վերապրողներուն վրայ ցեղասպանութեան երկարատեւ ազդեցութիւնը աւելի կ'առընչուի վախերու եւ անապահովութեան զգացումներու, որոնք յատկանշած են անոնց մանկութիւնը, քան թէ ֆիզիքական իսկական ցաւերու, զորս ապրած են տեղահանութեան ընթացքին։

ՎԻՇՏ.-Բոլոր վերապրողները կը նկարագրեն իրենց ընտանիքի անդամներուն մահը։ Շատերու համար կորուստի պատմութիւնը կը սկսի 1895-1896ի ջարդերուն զոհուած հօր կամ մեծ հօր մահով։ Այլ վերապրողներ կը նկարագրեն 1909ի Ատանայի կոտորածներուն պատահած սպանութիւններ։ Սակայն այս հեռատր յիշողութիւնները ա՛յնքան զօրատր չեն, որքան 1915ին դէպի բանտ առաջնորդուած հօր մը պատմութիւնը, յիշատակը մօր մը, որ գնդակահարուած էր, որովհետեւ իր էշը տեղահանուածներու կարաւանէն ետեւ կը մնար, կամ սիրելի նորածինի մը պարագան, որ լքուած էր բռնագաղթի ճամբուն վրայ։ Հայերը «յուզում» բառը կը գործածեն, նկարագրելու համար տխրութեան եւ վիշտի այն զգացումները, որոնք ստեղծուած են հայրերու, մայրերու եւ նորածիններու մահուան ականատես ըլլալով։ Մինչ վերապրողները կը նկարագրեն այն ցաւը, զոր զգացած են մահուան դիմաց. յստակ է, թէ այս տեսակի տառապանքը կը շարունակուի եւ թերեւս նոյնիսկ կը մեծնայ ժամանակի ընթացքին։ Իրօք, վերապրողներ

digitised by A.R.A.R.@

յաճախ կ'ըսեն, թէ իրենց չափահաս դառնալէն եւ զաւակ ունենալէն ետք է, որ սաստկացած է իրենց որբ ըլլալու զգացումը։

Վ Ա Խ.-Տեղահանութեանց ընթացքին վախի բազմաթիւ աղբիւրներ կային։ Այդ վախերէն շատերը կ'առընչուէին ֆիզիքական տառապանքներու։ Վերապրողները կը պատմեն մասնաւորաբար թուրքերու կամ քիւրտերու գործած յարձակումներուն առթած վախին մասին։ Մանչերէն ոմանք կ'ըսեն, թէ ապանութենէ փրկուած են պարզապէս, որովհետեւ իրենց մայրերը աղջկայ հանդերձանքով ծպտած են զիրենք։ Կիներ եւ պարմանուհիներ բռնաբարուելու ահատր սարսափը կ'ապրէին։ Վերապրողներ կը պատմեն, թէ իրենց մայրերը մրոտած են իրենց դէմքերը, որպէսզի կարելի եղածին չափ գրաւիչ չերեւէին։ Նաեւ կը նկարագրեն թուրքերու կամ քիւրտերու կողմէ առեւանգուելու եւ իբրեւ ծառայ կամ հարսնցու անոնց մօտ ապրելու վախը։ Ներկայիս 70, 80 եւ 90 տարիքը թեւակոխած վերապրողներու մօտ ակներեւ է, թէ շատեր տակաւին կը կրեն տեղահանութեանց ընթացքին իրենց մանկութեան ապրած վախերուն փորձառութեանց սպիները։

Ա Ն Ա Պ Ա Հ Ո Վ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն.-Տեղահանութեանց առընչուող տառապանքներուն կարեւոր մէկ երեսոյթը այն է, որ հայերը չէին գիտեր, թէ օրը օրին ի՞նչ պիտի դիմագրաւէին կամ ի՞նչ պիտի ըլլար իրենց ճակատագիրը։ Սկիզբը կարգ մը հայեր կարծեցին, թէ տեղահանութիւնները ժամանակաւոր էին, քանի մը շաբթուան կամ ամսուան համար։ Վերապրող երեխաներ կը պատմեն, թէ սկիզբը տեղահանութիւնները ընտանիքով պտոյտի ձեւ մը կարծած են։ Սակայն շուտով յայտնի եղած է, թէ դաշտագնացութեան չէին ելած։ Տեղահանուածները գաղափար չունէին, թէ դէպի ո՛ւր կ'երթային։ Բազմաթիւ պարագաներու անոնք պարզապէս ոլորապտոյտ կը քալէին, եւ ֆիզիքական մաշումը ճամբորդութեան միակ տրամաբանութիւնն էր։ Ընկերային այն կառոյցները, որոնք բնական պայմաններու տակ կը պաշտպանեն եւ կը կազմաւորեն մեր կեանքերը, այսինքն՝ եկեղեցին, ընտանիքը, դպրոցը, բացակայ էին կամ լրջօրէն խորտակուած։ Կիներ առանց ամուսինի էին։ Երեխաներ՝ առանց մօր։ Առօրեայ կեանքի կարգն ու կանոնը եւ կանխատեսութիւնը չքացած էին։

Ա Ն Պ Ա Տ Ո Ւ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն.-Վերապրողներէն շատերը կը պատմեն, թէ տեղահանութեանց ընթացքին կորսնցուցած են իրենց արժանապատուութիւնը՝ իբրեւ մարդ արարած։ Շատեր կ'ըսեն, թէ կենդանիի պէս ուտելիք փնտռած են, իւրաքանչիւր քայլափոխը դժուար առնելով, առանց յոյսի եւ նպատակի։ Զգացական «անզգայութիւն» մը համակած է զիրենք։ Տեղահանութիւնները այնպիսի՛ ձեւով ծրագրուած էին, որ հայերը զրկուէին իրենց կեանքը հակակշռելու կարողութենէն կամ ուժի զգացողութենէն։ Անոնք սպաննուած են կամայական կերպով, երեխաները խլուած են, երիտասարդուհիներ եւ կիներ բռնաբարուած են եւ պարտադրուած՝ մերկ քալելու։ Երբեմն ստորնացումը աւելի վիրաւորական եղած է, քան ֆիզիքական

digitised by A.R.A.R.@

յարձակումը, եւ տեղահանուածները ամէն օր ապրած են այնպիսի՛ ըստորնացումներ, որոնք նուազ յարգալիր եղած են, քան ինչ որ յաճախ կը տածուի կենդանիներու հանդէպ։

ԼՔՈՒԱԾՈՒԹԻՒՆ.-Ամէնէն սրտաճմլիկ վկայութիւնները կու տան վերապրած մանուկները, որոնք որբ մնալով՝ գոյատեւած են իրենք իրենց։ Ասոնք 6, 7 եւ 8 տարեկան երեխաներ էին, որոնք գիշերները կը կծկուէին թրքական բնակարաններու մուտքի սանդուխներուն վրայ, կառչելով դրան սեմէն դուրս եկող ջերմութեան։ Ոմանք, իրենց կոնակը պատին տուած՝ նստած դիրքով կը քնանային այրի կիներու հետ, որոնք կը գթային իրենց։ Կային նաեւ երեխաներ, որոնք ձեռքէ ձեռք կ'անցնէին թուրք կամ քիւրտ որդեգրողներու կողմէ։ Նոյնիսկ պատերազմէն ետք, երբ համախմբուած են որբանոցներու մէջ, առանձնութեան եւ լքուածութեան զգացումները մնացած են անոնց հոգիներուն մէջ։

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆ ԸՆՏՐԱՆՔՆԵՐ

Վերապրողներու պատմութեանց խորքը թափանցելով՝ ի յայտ կու գայ փորձառութիւններու ամբողջ դաշտ մը, որ յաճախ համեմատաբար չէ պեղուած։ Անոնք երբեմն կ'ապրին այդ փորձառութիւններով եւ յատուկ բառապաշար մը որդեգրած են՝ անոնց մասին խօսելու համար։ Սակայն այդ նիւթերը յաճախ կը կարօտին խորթափանց քննութեան, եւ երբ մերկացուին, հոգեբուժական կամ հոգեւոր խորհուրդի կը կարօտին։ Ամէնէն խոր ապրուած փորձառութիւններն են, որոնցմով կը յատկանշուին ցեղասպանութեան ենթարկուած հայերը։ Այդ փորձառութիւններէն շատերը բարոյական ողբերգական ընտրանքներ են. բովանդակութիւնը՝ ֆիզիքական եւ զգացական տառապանքի, երկայրի ընտրութեան մը դիմագրաւումը։

ՄԱՅՐԵՐԷ ՊԱՀԱՆՋՈՒԱԾ ԸՆՏՐԱՆՔՆԵՐ.-Հայերու տեղահանութեան քաղաքականութիւնը հայ մայրերու համար ստեղծեց այնպիսի՛ կացութիւններ, որոնց պատճառով պէտք էր կատարել բարոյական անգութ դատողութիւններ, ճշդելու համար, թէ ընտանիքին ո՛ր անդամը պէտք է գոյատեւէր եւ ինչպիսի՛ պայմաններու տակ պէտք էր իրագործել գոյատեւումը՝ առաւելագոյն միջոցներով։ Տեղահանութեանց ստեղծած ֆիզիքական պայմանները, ինչպէս՝ ուտելիքի եւ ջուրի չգոյութիւն, քալելու պարտադրուած կշռոյթը եւ յարձակումի առկայութիւնը, հայ մայրերը դրած էին բարոյական հետեւեալ ողբերգական ընտրանքներուն դիմաց.-

1.-Որո՞ն կեանքը աւելի արժէքաւոր է. ի՞մ, թէ զաւակներուս։
2.-Եթէ չեմ կրնար հոգ տանիլ բոլոր զաւակներուս, որո՞նց կեանքը պէտք է փորձեմ պահպանել։

digitised by A.R.A.R.@

3.-Իբրեւ ընտանիք՝ արդեօք աւելի լաւ է որ բոլո՞ւս մեռնինք, թէ կարգ մը անդամներ մեռնին, իսկ միւսները գոյատեւեն։

4.-Արդեօք նախընտրելի է մանչ կամ աղջիկս թուրք կամ քիւրտ անցորդի՞ մը յանձնել, գիտնալով որ այդ ձեւով ան պիտի կորսընցնէ հայ ըլլալու գիտակցութիւնը եւ կրօնական պատկանելիութիւնը – սակայն պիտի գոյատեւէ –, թէ նախընտրելի է, որ մեռնի։

Ասոնք բարոյական երկայրի տագնապներն ու հարցադրումներն են, որոնց դէմ օրէ օր աւելի մարտնչած են հայ մայրերը։

Վերապրողներու հետ կատարուած տեսակցութիւններէ ի յայտ կու գայ, թէ հայ մայրերը այս հարցումներուն պատասխանած են տարբեր ձեւերով։ Ոմանք նախընտրած են իրենց նորածինն ու երեխան գրկել, մինչեւ որ սովամահ ըլլան։ Ուրիշներ, բռնագաղթի ճամբաներուն վրայ, լքած են իրենց նորածիններն ու երեխաները։ Շատեր նախընտրած են ամբողջ ընտանիքով մեռնիլ, քան թէ պահպանել համեմատաբար չարքաշ երեխաներուն կեանքը։ Ոմանք լքած են միայն մէկ զաւակ, ուրիշներ ծախած են իրենց երեխաները, ապա գրեթէ անմիջապէս զղջացած են իրենց առած որոշումին եւ ցաւատանջ՝ փորձած են վերատիրանալ անոր։ Կան նաեւ մայրերու պատմութիւններ, ուր անոնք մահացած են գրեթէ խելագար վիճակի մէջ, մտածելով իրենց զաւակներուն ճակատագիրին մասին, ինչպէս՝ նորածիններու, զորս յանձնած են թուրք անցորդներու, կամ մանուկի մը, զոր ձգած են ծառի մը շուքին տակ, երբ թուրք ոստիկաններ զիրենք բռնի քալելու մղած են։

Գործնապաշտ ըլլալու եւ խիղճի ու սրտի թելադրանքը կատարելու միջեւ ստեղծուած հակադրութիւնը մաս կը կազմէր բռնագաղթի ճամբաներուն վրայ քալողներուն առօրեայ փորձառութեանց։

Մինչ կարգ մը մայրեր ըրած են ա՛յն՝ ինչ որ յարմար նկատած են տուեալ պահուն, հետագային զղջումի ահատոր տագնապներ ապրած են։

Վերապրողներուն բոլոր պատմութիւնները ունին հասարակաց բնաբան մը. թէ տեղահանութեանց հետեւանքով կիները դրուած են անպաշտպան կացութիւններու մէջ, ուր կարելի չէր բարոյական իրաւախոհական որեւէ որոշում առնել։ Իբրեւ բարոյական ընտրութիւն՝ գոյութիւն ունէին միայն ողբերգական ընտրանքներ։

ԵՐԵԽԱՆԵՐՈՒ ԿԱՏԱՐԱԾ ԸՆՏՐԱՆՔՆԵՐ.-Երեխաներու դիմագրաւած որոշումները հաւանաբար նուազ տանջալից էին եւ որոշ չափով նուազ ողբերգական, քան անոնց մայրերունը։ Այսուհանդերձ, վերապրողներ կը պատմեն իրենց այն ընտրանքներուն մասին, որոնք յանցանքի զգացումի հունտեր ձգած են իրենց մէջ։

Թուրք ընտանիքներու կողմէ որդեգրուած կամ առեւանգուած երեխաներ, պատերազմի աւարտէն ետք, կը դիմագրաւէին դէպի որբանոց խոյս տալու կամ ընտանիքներուն մօտ մնալու ընտրանքը։ Թրքական կարգ մը

digitised by A.R.A.R.@

տուներու մէջ, հայ երեխաները շատ գէշ վերաբերուի կ'արժանանային, ծառայելով իբրեւ սպասաւոր։ Անոնք նուազագոյն հոգածութիւն կամ գոգ-գոգանք կը ստանային։ Սակայն կային նաեւ տուներ, ուր կը սնուցուէին եւ կը սիրուէին։

Թուրքերու կողմէ որդեգրուած բոլոր երեխաները կը դիմագրաւէին հաւատափոխ դառնալու երկընտրանքը։ Վերապրողներ կը յիշեն, թէ ինչպէս իրենց ընտանիքը չէր տեղահանուած, որովհետեւ իսլամացած էր։ Անոնք կը պատմեն իրենց գիտէին այլ ընտանիքներու մասին, որոնք սպաննուած են, որովհետեւ մերժած են իսլամանալ։ Ասոնք ցաւոտ յիշողութիւններ են, որոնք դիւրութեամբ չեն փարատիր։

Վերապրած երեխաներ նաեւ կը պատմեն, թէ ինչպէ՛ս տեւաբար անցած են ուժասպառ գետին տապալած մեծաթիւ հայ խլեակներու քովէն, որոնք գաւաթ մը ջուր կը հայցէին։ Անոնք կ'ըսեն, թէ անզգայ դարձած էին նման աղերսներու դիմաց եւ մտահոգուած էին միայն իրենց գոյատեւումով։ Թէեւ ոմանք կը յիշեն, թէ քանի մը մղոն քալած են ջուր գտնելու յոյսով եւ, ետ վերադառնալով՝ զայն իրենց մէկ հարազատին խմցուցած են։

ԱՆՁՆԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ.-Ո՛չ ոք գրած է տեղահանուածներու անձնասպանութեան մասին, բացի յետ-ցեղասպանութեան բանաստեղծութիւններու մէջ կարճ ակնարկութիւններէ կամ ցեղասպանութեան ուսումնասիրութեանց մէջ հպանցիկ յիշատակումներէ։ Սակայն վերապրողներ յաճախ կը պատմեն այդ մասին, ինչ որ զայն արժանի կը դարձնէ աւելի քան մակերեսային ճանաչողութեան։ Վերապրողներուն կատարած ակնարկութիւններէն ի յայտ կու գայ, թէ պէտք է զատորոշել տարբեր տեսակի անձնասպանութիւնները։ Վերլուծական նպատակներով, զանոնք կը բնորոշենք իբրեւ այլասիրական անձնասպանութիւն, յուսահատական անձնասպանութիւն եւ պարտուողական անձնասպանութիւն։

ԱՅԼԱՍԻՐԱԿԱՆ ԱՆՁՆԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ.-Այս տեսակի անձնասպանութեան մղումը կը յառաջանայ անձի մը կամ ազգային գաղափարի մը հանդէպ ենթակային տածած խոր նուիրումէն։ Հայկական ցեղասպանութեան պարագային, այլասիրական անձնասպանութեան օրինակները մայրերն ու մեծ մայրերն են, որոնք ուտելիքի կամ ջուրի իրենց բաժինը տուած են իրենց երեխային կամ թոռան, արհամարհելով իրենց մարմնին սնունդի կարիքը։ Այս դասակարգին մէջ կ'իյնան նաեւ մայրեր եւ մեծ մայրեր, որոնք նախընտրած են տարագրութեան ճամբան չարունակել եւ մնալ ետեւ՝ իրենց երեխային հետ, որ այլեւս քալելու անկարող էր։

ՅՈՒՍԱՀԱՏԱԿԱՆ ԱՆՁՆԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ.- Յուսահատական անձնասպանութեան *կրաւորական* երեւոյթը կը ներկայացնեն այն հայերը, որոնք տակաւին քալելու կարողութիւն ունէին, սակայն պարզապէս հրաժարած են քալելէ եւ գետին նստած՝ մահանալու համար։ Յուսահատական անձնասպանութեան աւելի *ներգործուն* երեւոյթը կը ներ-

digitised by A.R.A.R.@

կայացնեն անոնք՝ որոնք դիտումնաւոր կերպով վերջ տուած են իրենց կեանքին, յաճախ իրենք զիրենք խեղդելով Եփրատ գետին մէջ։ Այս տեսակի անձնասպանութիւն գործողները մեծաւ մասամբ արդէն կորսնցուցած էին իրենց ամուսինները, բանտարկութեան, չարչարանքի կամ անմիջական սպանութեան հետեւանքով։ Աւելին. տեղահանութեան ընթացքին շատեր կորսնցուցած էին իրենց երեխան կամ երեխաները։ Վերջապէս, ուրիշներ՝ որոնք ֆիզիքապէս ուժասպառ եւ հիւանդ էին։ Մէկ խօսքով՝ անոնց կեանքի ինքնապաշտպանական հիմնական կառոյցը փոլ եկած էր եւ կորսընցուցած էին ապագայի բոլոր յոյսը։

ՊԱՐՏՈՒՈՂԱԿԱՆ ԱՆՁՆԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ.-Այս տեսակի անձնասպանութիւնը կը կատարուէր՝ յարձակողներուն դէմ վրէժ լուծելու նպատակով։ Հայ կիները կը նախընտրէին վերջ դնել իրենց կեանքին, քան թէ թոյլ տալ, որ սեռայնօրէն բռնաբարուին։ Անկասկած, որ վախը իր դերը ունէր նման անձնասպանութեանց մէջ։ Երիտասարդուհիներ կը վախնային բռնաբարուելէ։ Վերապրողներ յաճախ կը պատմեն տասնեակներով աղջիկներու մասին, որոնք ձեռք-ձեռքի բռնած՝ իրենք զիրենք գետ նետած են, որպէսզի չենթարկուէն բռնաբարողներու եւ առեւանգիչներու սեռային *սարքա* հաճոյքներուն։ Կային նաեւ պարագաներ, ուր հայ կիներ կը նախընտրէին իրե՛նք գետ նետուիլ, քան թուրք ոստիկաններու կողմէ մերկացուելէ ետք, անոնց ձեռքով գետ նետուիլ։

Անձնասպանութեան վերոյիշեալ տեսակները խորքին մէջ միաձուլած են։ Այլասիրութիւնն ու յուսահատութիւնը, յուսահատութիւնն ու պարտըտղականութիւնը կրնան միահիւսուած ըլլալ անձնասպանութեան մղող շարժառիթներով։ Որքան ալ խճճուած ըլլան շարժառիթները, դժուար է խստօրէն մեղադրել անձնասպանութիւն գործողները, առանց գնահատելու անոնց դրդապատճառները։

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Թերեւս նեղ հայեցակէտով դիտուած՝ չենք փաստած մեր բնաբանը, թէ կիներն ու երեխաները անհամեմատօրէն տառապած են՝ այրերուն հետ բաղդատած։ Սակայն առնուազն նշած ենք կարգ մը հանգամանքներ, աւելի լաւ հասկնալու համար կիներու եւ երեխաներու փորձառութիւնը ցեղասպանութեան ընթացքին։ Պատմութիւնը կը գրուի տարբեր հայեցակէտով, բայց ամէնէն աւելի իշխող վերնախաւին դիտանկիւնով եւ մտածելակերպով։ Մեր նպատակը եղած է տեղեկագրել սովորական մարդոց փորձառութիւնները, արտացոլելով կիներուն եւ երեխաներունը։ Երբ վերապրողներուն պատմութիւնները անջատաբար նկատի առնուին, այնքան մասնայատուկ կարեւորութիւն չեն ներկայացներ, բացի նոյնինքն վերապրողներուն եւ անոնց ընտանիքներուն համար։ Բայց երբ այդ պատմութիւնները հաւաքաբար նկատի կ'առնուին եւ կը հասկցուին պատմական ուսումնասիրու-

digitised by A.R.A.R.@

թեան պարունակին մէջ, Օսմանեան կայսրութեան եւ Երիտասարդ Թուրքերու ղեկավարութեամբ ստեղծուած քաղաքական պայմաններուն տակ, ապա անհատ վերապրողներուն պատմութիւնները կը ստանան նոր կարեւորութիւն։ Քաղաքական տեսութիւնն ու պատմական ընդհանրացումը կ'ապահովեն այն հէնքը, որուն վրայ կարելի է հիւսել անհատ վերապրողներու պատմութիւնները։

(Հայացուց՝ Լուսիկ Կիւլոյեան-Սրապեան) **ՏՈՆԱԼՏ Ի. ՄԻԼԼԷՐ**
ԼՈՒՆԱ ԴՈՒՐԵԱՆ-ՄԻԼԼԷՐ

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԸ՝ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԷՆ

Նախ երեխաները պահ դրուեցան։ Կառավարութիւնը դպրոց հաստատեց պատանիներու համար եւ Տրապիզոնի ամերիկեան հիւպատոսը ապաստանարան մը հաստատեց երեխաներու համար։

Երբ տեղահանուած հայերու առաջին շարքերը հասան Կիւմիւշխանէ, մարմնապէս առողջ այրերը դասաւորեցին այն պատրուակով, որ անոնց գործ պիտի տրուի։ Կիները եւ երեխաները ճամբայ հանուեցան պինուորներու հսկողութեան տակ, իշխանութեանց ապահովութեան խոստումով եւ յայտարարութեամբ, որ անոնց վերջնական վայրը Մուսուլը պիտի ըլլայ։ Ետին ձգուած այրերը 15-20 հոգինոց խումբերով քաղաքէն դուրս կը տարուէին։ Զանոնք, նախապէս պատրաստուած խրամներու եզերքը շարելէ ետք, համապարկերով կը սպաննէին եւ խրամներու մէջ կը նետէին։ Ամէն օր հարիւրաւոր այրեր այս ձեւով կը սպաննուէին։ Կիներն ու երեխաները, աքսորի ճամբուն վրայ, կառավարութեան կողմէ կազմակերպուած չեթէներուն կողմէ յարձակման կ'ենթարկուէին, որոնք կողոպտելէ ետք, ամէնէն վատագի կերպով կը բռնաբարէին կիներն ու երեխաները, ապա պանոնք կը սպաննէին սառնասրտօրէն։ Այս յարձակումները տեղի կ'ունենային ամէն օր, մինչեւ որ վերջին կինն ու երեխան ոչնչացուէին։ Թուրք պահակախումբերը կտրուկ հրահանգ ստացած էին՝ չմիջամտելու չեթէներու գործերուն։

Տրապիզոնի ամերիկեան հիւպատոսի խնամքին ենթակայ մանուկները եւս կը հեռացուէին թուրք իշխանութեանց կողմէ, այն պա-

digitised by A.R.A.R.@

տըրուակով, որ Սվապի մէջ պատրաստուած խնամատունը կը փոխադըրուէին։ Անոնք մակոյկներով ճամբայ կը հանուէին։ Ծովափէն ո-րոշ հեռաւորութեան վրայ, կանոնք կը դաշունահարէին մինչեւ մահ եւ, տոպրակներու մէջ դրած՝ ծով կը նետէին։ Քանի մը օր ետք, անոնց մէկ մասին փոքր մարմինները կը ծփային Տրապիզոնի ծովափին։

Քրտական ջարդարար գունդերու անդամ
տեղակալ **ՍԱՅԻՏ ԱՀՄԷՏ ՄՈՒԽԹԱՐ ՊԷՑ**

(Տրապիզոն, Յուլիս 1915)

...ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԱՑԻ ԱԿԱՆԱՏԵՍՆԵՐՈՒ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐԷՆ

Ոեւէ անձ առանց պատիժի կրնար յարձակիլ տեղահանուած հայերուն վրայ։ Դոկտ. Մարթին Նիերաժ պահեց շարքը գերմանացի երկրաչափերու հաղորդած նկարագրութեանց, որոնք կը պատկերեն Պաղտատի երկաթուղագիծի կայարանին մօտ հայերու դէմ գործուած սատիստ արարքներն ու վայրագութիւնները։

Անոնցմէ մէկը՝ Herr Grief of Aleppo, կը հաղորդէր, թէ բռնաբարուած կիներու մերկ մարմիններ դիկուած կը մնային Թէլ-Ապիատի եւ Ռաս Ուլ-Այնի երկաթուղագիծի պատուարին վրայ։ Անոնցմէ շատեր իրենց յետոյքներուն խրուած բիրեր ունէին։ Ուրիշ մը՝ Herr Spiecker of Alleppo, նկատած էր, որ թուրքեր հայ տղամարդիկ իրարու կը կապէին, ապա որսի պէնքի համապարկով կը կրակէին անոնց վրայ եւ կը հեռանային ծիծաղելով, մինչ կոհերը սարսափահար ցնցումներով կը կորսուէին։ Ուրիշ այր մարդոց խումբեր, որոնց ձեռքերը շղթայուած էին կռնակնին, գահավէժ կ'արձակուէին ձիգ ժայռերէ վար. կիներ, որոնք վարը իրենց կոհերուն դաշոյններով պատրաստ կը սպասէին, կը բվկտէին թաւալողները, մինչեւ անոնց ստոյգ մահը։ Բողոքական պատուելի մը, որ երկու տարի առաջ խանդավառ ընդունելութիւն ցոյց տուած էր իմ մէկ գործընկերոջս՝ դոկտ. Կրաթըրին, երբ վերջինին գիւղէն կ'անցնէր, մատներուն եղունգները դուրս քաշեցին։

Մուսուլի գերմանացի հիւպատոսը, Հալէպի գերմանական ակումբին մէջ, իմ ներկայութեանս հաղորդեց, թէ Մուսուլի եւ Հալէպի միջեւ երկարող ճամբու երկայնքին, կանապան վայրերու մէջ նկատած էր

digitised by A.R.A.R.@

մանուկներու անդամահատուած ձեռքեր, ա՛յնքան մեծ թիւով, որ կարելի է անոնցմով ճամբան սալարկել։ Ուրֆայի գերմանական հիւանդանոցին մէջ կար փոքր աղջիկ մը, որուն երկու ձեռքերը անդամահատուած էին...

Հալէպի բազմաթիւ քրիստոնեայ ընտանիքներու մօտ տեսայ թաքնուած հայ աղջիկներ, որոնք կրցած էին հրաշքով խոյս տալ մահէն. անոնք կա՛մ մեռած կարծուելով մնացած էին գետինը նետուած, մինչ իրենց ուղեկիցները կը շարունակէին յառաջանալ, կամ ալ եւրոպացիներ, ադիթը գտնելով, քանի մը մարքի գնած էին այդ խեղճ արարածները, վանոնք պղծող վերջին թուրք վինուորներէն։ Այս աղջիկները մտային խանգարման ախտանշաններ ցոյց կու տային...

Շուրջ 14 տարեկան աղջնակ մը ապաստանած էր Պր. Քրաուսի, Հալէպ-Պաղտատ երկաթուղագիծի պահեստի տնօրէնին մօտ։ Աղջիկը մէկ գիշերուան ընթացքին ա՛յնքան բռնաբարուած էր, որ ամբողջ խելքը կորսնցուցած էր...

Գերմանացի մը, զոր կը ճանչնամ, տեսած էր հարիւրաւոր հայ կիներ, որոնք մերկացուած էին թուրք վինուորներու կողմ, Ուրֆայի մօտ։ Այս վինուորներուն հաճոյք պատճառելու համար, անոնք պարտաւոր էին իրենք վիրենք օրերով քաշքշել, այդ մերկ վիճակով, 40 ջերմաստիճան տաքութեան տակ, մինչեւ որ իրենց մորթերը ամբողջովին խանձուէին։

Այլ վկայ մը տեսած էր թուրք մը, որ հայ մօր մը որովայնէն մանչը դուրս հանած՝ պայն կը բզկտէր եւ պատին կը զարնէր։

(1915, «Հալէպի սարսափները», էջ 12-13) Դոկտ. ՄԱՐԹԻՆ ՆԻԵՐԱԾ

digitised by A.R.A.R.@

ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՊԱՍԱՒՈՐ ԵԼԲՈՒԵՆ ԽՕՍՔԵՐԷՆ

Կը ցանկայի տեսնել Եւրոպան, որ Թում մօրեղբօր *քաղաքին* վրայ արցունք թափելէ ետք, կը մտածէ Հայաստանի մէջ թուրքերու գործած խժդժութիւններուն մասին։ Ութ դարեր առաջ, այս ոճիրէն շատ աւելի փոքր անարդարութիւն մը կրնար [Եւրոպան] առաջնորդել խաչակիրներու արշաւանքի մը։ Կեդրոնական Կայսրութեան դէմ պատերազմող Դաշնակից Ուժերուն պարտականութիւնն է ազատութիւն շնորհել Հայաստանի։ Այլապէս, անոնք, որ պիտի մնան այս դիւժախտ ազգէն, պիտի վերածուին անիշխանականներու, եւ եթէ անոնք Կոստանդնուպոլիսը *տինամիթ*ներով ֆանդել փորձեն, ես, Քրիստոսի խորանին կոդէին կանգնած եպիսկոպոս, առանց որեւէ խղճահարութեան իրենց արարքը պիտի յայտարարեմ ո՛չ միայն արդարացուցիչ, այլեւ՝ սրբազան։

Ֆրանսայի Օրլէան շրջանի
առաջնորդ
ԹՈՒՇԷ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
(1916)

Հայերու դէմ շղթայազերծուած թշնամական վայրագութիւնները տեւեցին 1915էն *մինչեւ* 1918։ *Թուրքերու կողմէ սպաննուեցաւ կամ տարագրուեցաւ* 2.000.000 *հաշուող ժողովուրդ մը։*

Հայկական կոտորածները իրապէս ցեղասպանութիւն են։ Կատարուեցաւ ազգ մը ամբողջ բնաջնջելու փորձը։ Իսկ այս նահատակ ազգին միակ յանցանքը ա՛յն էր, որ անոր զաւակները հայեր են։

Պոսթընի Արքեպիսկոպոս
Կարտինալ ՌԻՉԱՐԴ ՔՈՒՇԻՆԿ
(Պոսթըն, 24 Ապրիլ 1965)

Այդ կոտորածները, իբրեւ քստմնելի ոճիր, ամօթի մուրով կը ծածկեն մարդկութեան ճակատը։ Երէկ, ինչպէս այսօր, մենք խստիւ կը դատապարտենք նման կոտորածներ եւ ոճիրներ, թէկուզ եթէ անոնց հեղինակները հրեւութապէս հաւատակից են մեզի, որովհետեւ իսլամական կրօնքը սորվեցուցեր է մեզի ըլլալ ճշմարտախօս եւ արդարադատ ո՛ր՛նիսկ ի հաշիւ մեր անձին, մեր զաւակներուն եւ հարազատներուն։

Հայ ժողովուրդի նման տառապանքի եւ բռնութեան ճանապարհներէն անցած, բազում դառնութիւններ եւ արհաւիրքներ ճաշակած արաբ ժողովուրդին սրբազան պարտականութիւնն էր գրկաբաց ընդունիլ հայերը, ջարդէ ու կոտորածէ հալածական հայերը, որովհետեւ արաբ ժողովուրդը իսլամական կրօնքէն եւ անոր անյիշաչար աւանդէն սորվեր է իմաստը արդարութեան եւ գթասրտութեան։

Մտաւորական, համալսարանի
դասախօս եւ սիւնի համայնքի
բարձրաստիճան կրօնական
Շէյխ ՍՈՒՊՀԷ ՍԱԼԷՀ
(1985)

digitised by A.R.A.R.@

Մենք զօրավիդ կը կանգնինք հայ ժողովուրդին՝ անոր իրաւունքներուն, հողերուն, խլուած ինքնութեան վերատիրացման ի խնդիր։ Մենք զօրավիդ կը կանգնինք այդ իրաւունքին եւ անոր վերատիրացման՝ բոլոր միջոցներով, որուան ըլլալով որ այդ բռնատէրները ոտնակոխ ըրին բոլոր սրբութիւնները, եւ մենք դասեր առինք Հարաւի դիմադրող եւ պայքարող ժողովուրդէն, թէ թշնամին կը հասկնայ միայն մէկ լեզու՝ յեղափոխական ըմբոստութեան եւ յեղափոխական հակադարձութեան լեզուն։

«Ամալ» շարժումի
ղեկավար դէմքերէն
Շէյխ ՀԱՍԱՆ ԷԼ-ՄԱՍՐԻ
(1985)

Թուրքիոյ կողմէ հայ ժողովուրդին հանդէպ գործադրուած ցեղասպանական արարքին պատմական իրականութիւնը ո՛չ միայն պէտք է դատապարտուի, այլեւ ցեղասպաններուն յետնորդները հա՛րկ է որ ճանչնան դարուս առաջին եղեռնագործութիւնը։

Ցեղասպանութեան ճանաչումը ո՛չ միայն պատմական արդարութեան մը հարցն է, այլեւ՝ մէկը մարդկային ու բաղաքական իմաստութիւններէն, իր ամէնէն ճշգրիտ ու խորունկ նշանակութիւններովը։

Ժամանակակից պատմութեան ցեղասպանական այս առաջին արարքին ճանաչումը պէտք է կատարուէր շատ աւելի առաջ, եւ թերեւս կարելի ըլլար կանխել այն վայրագութիւնները, որոնք գործադրուեցան Հայկական Ցեղասպանութենէն ետքէ՝ ուրիշ ժողովուրդներու հանդէպ։

Հայկական Ցեղասպանութեան ճանաչումն ու հաստատումը բարոյական պարտաւորութիւններ չեն միայն, այլ նաեւ էական են մարդկութեան խաղաղ ու շարունակական ապագային համար։

Դժբախտաբար, իրականութիւն է այն հանգամանքը, որ եթէ մենք դասեր չառնենք պատմութենէն, դատապարտուած ենք կրկնելու անցեալի սխալներն ու վայրագութիւնները։

Լուտերական Համաշխարհային
Համագործակցութեան Միջազգային
Հարցերու եւ Մարդկային
Իրաւունքներու Խորհրդական՝
Օրէնսգէտ ԼԷՈՓՈԼՏՈ Մ. ՆԻՒԼԻՒՍ
(Լիմասոլ, 18 Նոյեմբեր 1994)

20րդ դարը ցեղասպանութիւններու դարն է։ 20րդ դարուն գործադրուեցան հայ ժողովուրդին, հրեայ ժողովուրդին եւ պաղեստինցի ժողովուրդին ցեղասպանութիւնները, բայց, դժբախտաբար, այս բոլորէն մի՛ մէկը առնուեցաւ լուսարձակի տակ՝ հրեայ ժողովուրդին ցեղասպանութիւնը։

Համայն մարդկութիւնը մոռցաւ, թէ հայ ժողովուրդը Աստուծոյ պատկերով ստեղծուած ըլլալով հանդերձ, ամբողջական բնաջնջումի ենթարկուեցաւ։ Մակայն, փա՛ռք Ամենակալին, վերապրեցաւ ու վերնծիւղեցաւ։

Իրրեւ պաղեստինցի, ենթահող ունենալով իմ ժողովուրդիս տառապանքը, կը կարծեմ, թէ հայ ու պաղեստինցի ժողովուրդները միահիւսուած պէտք է թեւակոխեն 21րդ դարը, ա՛յն յոյսով, որ նոր դարը ամբողջական խաղաղութեան դարը պիտի դառնայ եւ ոչ թէ ցեղասպանութիւններու։

Երուսաղէմի Անգլիական
եկեղեցւոյ պետ
Եպիսկոպոս ՍԱՄԻՐ ԳԱՖԻԹԻ
(Լիմասոլ, 19 Նոյեմբեր 1994)

digitised by A.R.A.R.@

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ»
(Հրատարակութիւն՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆ)

1988ի աւարտին լոյս տեսաւ Միւնիխի Հայկական Հարցերի Հաստատութեան ձեռնարկած «Հայկական Ցեղասպանութիւն» վաւերագրական շարքին երկրորդ հատորը՝ մեծադիր 500 էջ ծաւալով։

Հատորը կը մեկտեղէ Աւստրիական արխիւներուն մէջ գտնուող եւ Հայկական Ցեղասպանութեան վերաբերեալ վաւերաթուղթերը, որոնք ո՛չ միայն հում նիւթերու իմաստով կարեւոր ներդրում մը կը կատարեն ի սպաս Հայկական Հարցի ուսումնասիրութեան, այլեւ՝ պատմական ճշմարտութիւնը խեղաթիւրումներու դէմ պաշտպանելու իմաստով, գիտական աշխարհին տրամադրութեան տակ կը դնեն յաւելեալ ապացոյցներ։

Աւստրիական արխիւներէն քաղուած այդ վաւերաթուղթերուն մասին ընդհանուր գաղափար մը փոխանցելու համար, թարգմանաբար մեր ընթերցողներուն ուշադրութեան կը յանձնենք հատորի զոյգ ներածականները։ Առաջինը գրուած է վաւերաթուղթեր հաւաքող եւ դասաւորող Արտեմ Օհանջանեանի, իսկ երկրորդը՝ փրոֆ. Wolfdieter Bihl-ի կողմէ, որ Հայկական Հարցին ծանօթ հեղինակութիւն մը է գերմանախօս աշխարհին մէջ։

Յատկապէս երկրորդ ներածականին առիթով պէտք է մատնանշել, որ փրոֆ. Bihl ակամայ տուրք կը վճարէ թրքական խեղաթիւրումներուն, երբ կը փորձէ փաստել, որ հայերուն միայն մէկ մասը, այդ այ փոքրամասնութիւնը ըմբոստացած էր օսմանեան կառավարութեան դէմ եւ, հետեւաբար, արդարանալի չէր կրնար ըլլալ հայերը պատժելու նպատակով Երիտթուրքերու ձեռնարկած հալածանքը։

Փաստօրէն պատճառական կապ մը կը տեսնուի հայկական ըմբոստացման եւ թրքական նեղոնագործութեան միջեւ, ինչ որ վերջին հաշուով կը խեղաթիւրէ պատմական այն հաստատ իրողութիւնը, որուն համաձայն՝ Հայկական Ցեղասպանութիւնը ի յառաջագունէ ծրագրուած եւ պետականօրէն գործադրուած ոճիր մըն էր, որոշապէս համաթուրանական ծրագիրը իրականացնելու մտասեւեռումով։ Այդ համբուն վրայ թուրքերը Հայաստանին եւ հայ ժողովուրդին մէջ տեսան համաթուրանական ծրագիրը խանգարող գլխաւոր խոչընդոտը եւ, առ այդ, ցեղասպանութեան որոշումը տուած էին՝ անկախաբար հայութեան դիրքորոշումէն։ Փրոֆ. Bihl-ի ներածականը կ'անտեսէ այս ճշմարտութիւնը։

Այլապէս, սակայն, Աւստրիական արխիւները արդարադատ մտաւորականութեան եւ ակադէմական աշխարհին առջեւ կը բանան յաւելեալ վաւերաթուղթեր, հաստատելու համար, որ նոյնիսկ Թուրքիոյ զինակից Աւստրիոյ պետական արխիւները ոչ մէկ տարակոյս կը ձգեն Հայկական Ցեղասպանութեան փաստին շուրջ։

Իր այդ արժանիքին համար՝ Հայկական Հարցերի Հաստատութեան հրատարակած այս հատորը ողջունելի ներդրում մը կը հանդիսանայ Հայկական Ցեղասպանութեան պատմական փաստը ամէն կարգի խեղաթիւրումի դէմ պաշտպանելու կոչուած հրատարակութիւններու կալուածէն ներս։

«ԳՐՕՇԱԿ»

digitised by A.R.A.R.@

ԱՐՏԵՄ
ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆԻ
ՆԵՐԱԾԱԿԱՆԸ

Երբ «Աւստրօ-Հունգարիան եւ Հայաստանը, 1914-1918» խորագրեալ գիրքին համար կը քննէի հայերու վերաբերեալ վաւերաթուղթերը Աւստրիական Արխիւներուն մէջ, յանգեցայ այն համոզումին, որ խնդրոյ առարկայ տեղեկագիրները աւստրիական դիտանկիւնէն լուսարձակի տակ կ'առնէին հայոց պատմութեան բախտորոշ հանգրուաններէն մէկը։

Այս տեղեկագիրներուն կարեւորութիւնը կը հիմնուի այն իրողութեան վրայ, որ անոնց հեղինակները դիւանագիտական ներկայացուցիչներն էին Աւստրօ-Հունգարիոյ պետութեան մը՝ որ Թուրքիոյ դաշնակիցն էր 1914-1918ի պատերազմի ժամանակ։ Հետեւաբար՝ ոչ ոք կրնայ կասկած յայտնել, թէ անոնք գրուած են Թշնամի դիւանագէտներու կողմէ, կամ՝ կողմնակալական մօտեցում ունին ի նպաստ հայերուն։

Այս վաւերաթուղթերը կը պատասխանեն Հայկական Հարցին առընչուող բազմաթիւ բաց եւ վիճելի խնդիրներու։ Օրինակի համար, անոնք ցոյց կու տան, որ 1912էն 1914 եւրոպական պետութեանց կողմէ ի սպաս հայերուն թափուող բարենորոգութեանց ճիգերը ձգձգուած էին Գերմանիոյ եւ Աւստրօ-Հունգարիոյ կողմէ՝ քաղաքական պատճառներով (տես՝ 11 Յուլիս 1913ի թուակիր թիւ 38/C եւ 29 Դեկտեմբեր 1913ի թուակիր թիւ 83/F վաւերաթուղթերը)։ Կամ՝ հետեւաբար, Թուրքիոյ հայերը հալածանքի ենթարկելու գաղափարը առաւել թէ նուազ չափով թելադրուած էր Գերմանիոյ կողմէ (տես՝ 28 Օգոստոս 1914ի թիւ 494, 22 Հոկտեմբեր 1915ի թիւ 70/p եւ 10 Նոյեմբեր 1915ի Z-100/p վաւերաթուղթերը)։ Կամ օրինակ՝ հայերը հալածելու հրահանգները տրուած էին Թրքական կառավարութեան կողմէ (տես՝ 30 Սեպտեմբեր 1915ի թիւ 79/P.A., 29 Հոկտեմբեր 1915ի թիւ Z95/P, 3 Մարտ 1916ի Z19/P, 10 Մարտ 1916ի թիւ 21/P.B. եւ 28 Հոկտեմբեր 1915ի ու 27 Փետրուար 1917ի թիւ 47 վաւերաթուղթերը)։

Վաւերաթուղթերը նոյնպէս պիտի փաստեն, թէ հայերու դէմ հալածանքը սկսած էր վաղ 1915ին եւ ոչ թէ այդ տարուան Ապրիլի կիսուն Վանի մէջ պատահած հայերու ըմբոստացումէն յետոյ (տես՝ 18 Յունուար 1915ի թիւ 38 եւ 26

digitised by A.R.A.R.@

Վաւերաթուղթերը նոյնպէս պիտի փաստեն, թէ հայերու դէմ հալածանքը սկսած էր վաղ 1915ին եւ ոչ թէ այդ տարուան Ապրիլի կիսուն Վանի մէջ պատահած հայերու ըմբոստացումէն յետոյ...

Ցունուար 1915ի թիւ 50 վաւերաթուղթերը)։ Այս փաստաթուղթերուն մէջ ջարդերու գործադրութիւնը նկարագրուած է վաւերականօրէն (տես՝ 13 Օգոստոս 1915ի թիւ 66/P.B., 26 Հոկտեմբեր 1915ի եւ 6 Նոյեմբեր 1915ի թիւ 98/P վաւերաթուղթերը)։ Հակադրաբար այլ պնդումներու, այս վաւերաթուղթերը հայ զոհերուն թիւը մինչեւ 1915ի աւարտը կը գնահատեն մէկ միլիոնով (26 Հոկտեմբեր 1915ի եւ 2 Դեկտեմբեր 1915ի թիւ 444 վաւերաթուղթերը)։

Նոյնքան ուշագրաւ է «ցեղասպանութիւն», «ցեղի մը բնաջնջում» եւ նման եզրերու գործածութիւնը Թուրքիոյ աւստրօ-հունգար դիւանագէտներուն կողմէ, որովհետեւ անոնք կը փաստեն, թէ ջարդերը ցեղասպանութեան մը տարողութիւնը ստացած էին նաեւ յաչս աւստրիացի դիւանագէտներուն (տես՝ 13 Օգոստոս 1915ի թիւ 66/P.B., 30 Սեպտեմբեր 1915ի թիւ 79/P.A. եւ 6 Նոյեմբեր 1916ի թիւ Z.98/P վաւերաթուղթերը)։

Այս վաւերաթուղթերը նոյնպէս կը վկայեն, որ հայերուն օգնելու համար գերմանացիներուն կամ աւստրօ-հունգարներուն կիրարկած միջոցառումները կը նմանէին զոհերը խաբելու կոչուած ռազմախաղերու (տես՝ 14 Ցունուար 1916 թիւ 23 եւ 8 Մարտ 1916ի թիւ Z.21/P վաւերաթուղթերը)։

Շատ մը ուրիշ վիճելի խնդիրներ եւս մասամբ կրնան լուսաբանուիլ այս հատորին տրամադրած նիւթերով։

Աւստրօ-հունգար դիւանագէտներուն տեղեկագիրները նոյնպէս յաւելեալ տեղեկութիւն կը տրամադրեն Եւրոպական պետութեանց մերձ-արեւելեան քաղաքականութեան, Փոքր Ասիոյ մէջ կեդրոնի պետութեանց շահերուն եւ Թուրքիոյ ներքին կացութեան մասին։

Տքնաջան աշխատանքի միջոցաւ ես այս վաւերաթուղթերը գտած եմ հազարաւոր տեղեկագիրներու մէջէն, որոնք կը գտնուին քաղաքական տարբեր բաժանմունքներու, ծրարներու, դատական թղթածրարներու եւ պետական, եկեղեցական ու պատերազմական նախարարութեան արխիւներու մէջ։ Ի վերջոյ, զանոնք դասաւորած եմ ժամանակագրական կարգով։

Անոնց հրատարակութիւնը օգտակար պիտի ըլլայ բոլոր անոնց համար, որոնք հետաքրքրուած են Հայկական Հարցով, նկատի ունենալով, որ այս վաւերաթուղթերուն վաւերականութիւնը վեր է ամէն կասկածէ։

digitised by A.R.A.R.@

WOLFDIETER BIHL-Ի ՆԵՐԱԾԱԿԱՆԸ

Այս ներածականը կը գրեմ իբրեւ ոչ-Թուրք, ոչ-Հայ եւ որոշ չափով «չէզոք պատմագան» մը, որ բազմաթիւ տարիներէ ի վեր հետաքրքրուած է ազգային ու կրօնական փոքրամասնութիւններով եւ տարբեր մտայնութիւններով։

«Հայկական վաւերագրութեան» առաջին հատորին կցած իր ներածականին մէջ, փրոֆ. Էրմաքորա կը գրէր, թէ ինք ի վիճակի եղած չէր ապահովելու Աւստրիական Արխիւներուն աջակցութիւնը։ Այդ թերութիւնը զարմանուած է ներկայ հատորով՝ Արտեմ Օհանջանեանի կողմէ։

Տքնաջան աշխատանքով մը, Օհանջանեան ի մի բերած է այն բոլոր վաւերաթուղթերը, որոնք Աւստրիական Արխիւներուն մէջ գոյութիւն ունին՝ Հայկական Հարցին 1912–1918 ժամանակաշրջանին վերաբերեալ (Եկեսիոյի հրատարակութիւնը միայն քաղուածք-վաւերագրութիւն է)։ Աւստրօ-Հունգարական իշխանութեանց այս վաւերաթուղթերը վաւերական են՝ առանց տարակոյսի նուազագոյն ստուերի։ Անոնց վաւերականութիւնը, հակադրաբար այսպէս կոչուած Անտոնեան Վաւերաթուղթերուն, չի կրնար հարցականի տակ առնուիլ։ Օսմանեան կայսրութեան դաշնակից երկրի մը դիւանագէտները վստահաբար պիտի չուզէին իրենց տեղեկագիրները ծառայեցնել հայերուն ի սպաս «չէքմեղանքի» փորձերու։ Վերջին տարիներուն, թուրք գիտաշխատողներ Հայկական Հարցը կը ներկայացնեն Թրքական դիւտանկիւնէն։ Թուրքերը կը պնդեն, թէ Թրքական կառավարութեան կողմէ ջարդի պաշտօնական հրահանգ մը գոյութիւն չունի եւ, հետեւաբար, ցեղասպանութիւն գործուած չէ։

Օհանջանեանի հաւաքածոյին 30 Սեպտեմբեր 1915ի թիւ 79/P.A., 26 Հոկտեմբեր 1915ի եւ 29 Հոկտեմբեր 1915ի թիւ 95/P, 3 Մարտ 1916ի թիւ 19/P եւ 10 Մարտ 1916ի թիւ 21/P.B. վաւերաթուղթերը կու գան վկայելու, որ հալածանքի հրահանգները տրուած էին օսմանեան կառավարութեան կողմէ։ Ամէն պարագայի՝ Առաջին Աշխարհամարտի այս մարդին վերաբերեալ Թրքական արխիւները մատչելի չեն։ Այս առընչութեամբ փրոֆ. Էրմաքորա կը գրէ՝

«Այս գրութիւնները, այսուհանդերձ, չեն կրնար շրջանցել իրողութիւնները, ա՛յն՝ որ իրապէս տեղի ունեցած է հայ բնակչութեան պետական հրահանգով տարագրումը իր պապե-

digitised by A.R.A.R.@

նական հայրենիքէն, եւ ա՛յն՝ որ զանգուածային այս տարագրութեան ընթացքին հայութիւնը պարտաւորուեցաւ արեան շատ ծանր տուրք վճարել։ Թրքական աւելի ժամանակակից աղբիւրներ վէճի առարկայ չեն դարձներ այս իրողութիւնները, այլ կը փորձեն մշակել արդարացման տեսութիւն մը՝ բացատրելու համար, թէ ինչո՞ւ նման դէպքեր պատահեցան։ Ցանցագործներ կը փնտռուին եւ ցաւ պատճառողներ իրենց արարքներուն համար պատասխանատուութեան կը կանչուին։ Իրրեւ արդարացում՝ կ'օգտագործուի այն իրողութիւնը, որ Թուրքիա այդ շրջանին կ'ապրէր պատերազմական վիճակի եւ ազգային ստիպողութեան մթնոլորտի մէջ՝ Կեդրոնի պետութեանց կողմին գինակից ըլլալով Դաշնակից պետութեանց դէմ...։ Բայց այդ ժամանակաշրջանի միջազգային իրաւական իրողութիւնները չեն կրնար փոխուիլ նման առարկութեանց հետեւանքով, որովհետեւ ոչ մէկ ձեւի արդարացում կարելի է տալ ցեղասպանութեան նմանող կացութեան մը։ Մէ կարելի եւ ոչ ալ ներելի է ցեղասպանութիւնը արդարացնել միջազգային օրէնքի եզրերով»։

Գոյութիւն չունէր Թուրքեւհայկական «ժառանգական թշնամանք» մը։ Ընդհակառակն, մինչեւ 19րդ դար, հայերը կը նկատուէին «Միլէթի-սատիֆա» (հաւատարիմ ազգը)։ Ողբերգական շրջադարձը սկսաւ այն պահէն, երբ Օսմանեան կայսրութիւնը ստիպուեցաւ ձեռք քաշել պալքանեան ժողովուրդներէն, իսկ հայերը ուզեցին կրօնամշակութային ինքնավարութիւնը փոխարինել քաղաքական ինքնավարութեամբ։ Կոստանդնուպոլսոյ աչքին՝ ասիկա կը սպառնար «արմատ երկրին»՝ Փոքր Ասիոյ մէջ։ Մեծ պետութեանց ու եւրոպական եւ ամերիկեան միխոնարներու կողմէ կատարուած անհիմն յուսադրումները, իրենց առաջացուցած ըմբոստացումով, չարիքի ծնունդ պիտի տային։ Հայերու փոքրամասնութիւն մը այդ ուղին ընտրելով՝ Օսմանեան կայսրութեան ամբողջ հայութիւնը ներառնուեցաւ ընթացքի մը մէջ, որ յանգեցաւ քանդումի։

Հայերու յաջնառարած կոտորածները սկսան 1894-1896ին՝ սուլթան Ապտիւլ Համիտի առնուազն թոյլտուութեամբ։ Կիլիկիոյ 1909ի ջարդերը եւ 1911ին Երեւան եկած Թրքացման ձգտումները թաղեցին Թուրքեւհայկական հասարակաց ապագայի մը յոյսերը։ Հակառակ այս բոլորին, Թրիփոլիի եւ Պալքանեան պատերազմներու ժամանակ, Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը կոչ ուղղեց հայ զինուորներուն, որ քաջութեամբ կռուին։ Ի վերջոյ, Հայազգի Գաբրիէլ Նորատունկեան էֆենտին Օսմանեան կայսրութեան արտաքին գործոց նախարարն էր, հայազգի Ոսկան էֆենտին փոստի նախարարն էր մինչեւ 1914, իսկ 1916ին հայ երեսփոխաններ տակաւին կը գործէին օսմանեան խորհրդարանին մէջ, ինչպէս որ բազմաթիւ բարձրաստիճան հայ պաշտօնատարներ կային զանազան նախարարութեանց մէջ։ Փաստօրէն, եւրոպական պետութեանց շնորհուած արտօնութիւնները ջնջելու ճիգերուն մէջ մեծագոյն դերը խաղացող մոլեռանդ պաշտօնատարը հայ մըն էր՝ Հրանդ պէյ Ապրօ։

1914ի սկզբնաւորութեան, Երիտասարդ Թուրքերու կոմիտէն ներկայացնող պատուիրակութիւն մը, բաղկացած տոքթ. Պեհաէտտին Շաքիրէ, Օմար Նեճիպ եւ Հիլմի փաշայէ, Դաշնակցութիւն կուսակցութեան Կարնոյ համագումարին կը խոստանայ հայկական ինքնավար պետութիւն մը, որուն մէջ պիտի առնուէին Ռուսահայաստանն ու Թրքական Կարին, Վան եւ Պիթլիս նահանգները՝ ռուսերու դէմ պատերազմին աջակցութիւն ցուցաբերելու

digitised by A.R.A.R.@

փոխարէն։ Դաշնակցութիւնը մեղադրեց այդ առաջարկը, բայց յայտարարեց, թէ հաւատարիմ պիտի մնայ Օսմանեան կայսրութեան։ Դժուար է ըսել, որ ի՞նչ պիտի ըլլար Օսմանեան կայսրութեան հայերուն ճակատագիրը՝ եթէ Թուրքերու կողմէ կատարուած այս վերջին առաջարկը առանց պայմաններու ընդունուէր։ Gotthard Jaschke-*ի կարծիքով՝ հայերը պիտի կարենային իրենց ահաւոր ճակատագրէն խուսափիլ, «եթէ վրդովէին ընդունիլ օսմանցիութիւնը, որ Ծրիտասարդ Թուրքերու սկզբնական նպատակն էր։ Բայց, 1911էն ի վեր, «օսմանցիութիւնը» խորքին մէջ պարզապէս Թրքացումին տրուած ուրիշ անուն մըն էր։*

Պատերազմի սկզբնաւորութեան, հայոց պատրիարքը հրահանգեց Օսմանեան կայսրութեան բոլոր եկեղեցիներուն, որ աղօթեն ի խնդիր Օսմանեան հայրենիքի յաղթանակին. դաշնակցական պաշտօնաթերթ «Ազատամարտ» կոչ ուղղեց հայերուն, որ տիպար քաղաքացիի վարմունք ունենան եւ խուսափին կայսրութեան այլ տարրերուն հետ որեւէ բախումէ։

Ինչ կը վերաբերի յաջորդ ամիսներու իրադարձութեանց, դժուար է պատասխանել ծայր աստիճան բարդ «յանցանքի հարցին»։ Նկատի ունենալով զանազան նախապաշարումները, կիրքերը, թիւրիմացութիւնները, տարակարծութիւնները եւ ահագին տառապանքը, «ամբողջական ճշմարտութիւնը» կարելի է վերակառուցել միայն մօտաւորապէս։ Ռիչըրտ Կ. Ցովհաննէսեանի համաձայն, որ նիւթին շուրջ արեւմտահայ կողմը ներկայացնող լաւագոյն մասնագէտն է, «հակառակ անոր, որ հայերը ուղիղ կեցուածք որդեգրեցին օսմանեան կառավարութեան հանդէպ, այսուհանդերձ, որոշ հիմնաւորումով կարելի է հաստատել, թէ հաւատարմութեան ելոյթները անկեղծ չէին, որովհետեւ հայերու մեծամասնութեան համակրանքը Աշխարհամարտի ամբողջ տեւողութեան կ'ուղղուէր դէպի Դաշնակիցները եւ ոչ թէ դէպի Կեդրոնի պետութիւնները։ 1914ի աշնան, արդէն, օսմանեան հպատակ շատ մը երեւելի հայեր, ներառեալ խորհրդարանի նախկին անդամ մը, խոյս տուած էին դէպի Կովկաս, ուր կը գործակցէին ռուս բանակի պաշտօնատարներուն հետ։ Նման արարքներ Իթթիհատական Նոպպետութեան ընծայեցին այնքան ցանկալի պատրուակը՝ արմատախիլ ընելու համար Հայկական Հարցը եւ մէյտեղէն վերցնելու համար Օսմանեան թէ Ցարական կայսրութեանց թրքացող ժողովուրդներուն միջեւ առկայ ցեղային գլխաւոր պատուարը»։

Դէպքերու յաջորդականութեան մասին կարեւորութեամբ պէտք է մի՛ մոռնալ Trumpener-*ի հետեւեալ հաստատումը. «Ծրամադրելի ապացոյցներուն մեծ մասը խորքին մէջ կ'առաջնորդէ ա՛յն եզրակացութեան, որ արեւելեան նահանգներու հայ բնակչութեան հետեւողական կոտորակումը արդէն իսկ վճռուած էր Իթթիհատ վէ Թերաքիը վարչակարգին կողմէ եւ թէ՛ Վանի կամ այլ շրջաններուն դժուարութիւնները պարզապէս կը ծառայէին իրրեւ յարմար պատրուակներ՝ գործադրութեան յանձնելու համար զանգուածային տարագրութեան եւ լայնատարած բնաջնջումի ծրագիրը»։*

Իրողութիւնը ա՛յն է, որ օսմանեան հայերուն մէջ փոքրամասնութիւն մը կար, որուն գործունէութիւնը կրնար օսմանեան պետութեան դէմ անհաւատարմութիւն նկատուիլ։ Բայց օսմանցի հայերուն մեծամասնութիւնը բացայայտ ոչ մէկ մասնակցութիւն բերած էր հակաթուրք շարժումներուն։ Այսուհանդերձ՝ ինչ կը վերաբերի անոնց զգացումներուն, պէտք է ըսել, թէ նախորդ տասնամեակներու բացա-

digitised by A.R.A.R.@

Ամէն պարագայի՝ Առաջին Աշխարհամարտի այս մարզին վերաբերեալ Թրքական արխիւները մատչելի չեն։ Այս առընչութեամբ փրոֆ. Էրմաքորա կը գրէ.

«Այս գրութիւնները, այսուհանդերձ, չեն կրնար շրջանցել իրողութիւնները, ա՛յն որ իրողապէս տեղի ունեցած է հայ բնակչութեան պետական հրահանգով տարագրումը իր պապենական հայրենիքէն, եւ ա՛յն որ զանգուածային այս տարագրութեան ընթացքին հայութիւնը պարտաւորուեցաւ արեան շատ սուղ գին վճարել»։

սական կենսափորձին եւ Արեւելեան Անատոլուի մէջ բարեկարգութեանց վերաբերեալ 8 Փետրուար 1914ի Օսմանեան-Ռուսական համաձայնութիւնը չգործադրելու փաստին ազդեցութեան տակ՝ հայերը հակամէտ էին նախընտրելու Դաշնակիցները։ Նոյնպէս իրողութիւն է, որ Թուրքերը փոքրամասնութեան մը գործունէութիւնը իբրեւ պատրուակ կ'օգտագործէին՝ հայերը հաւաքաբար մեղաւոր ներկայացնելու եւ, առ այդ, «Հայկական Հարցին» իրենց արմատական լուծումը» վրճռելու համար։

Համահայկական ըմբոստացում մը երբեք չպատահեցաւ։ Նոյնիսկ յաճախակի յիշատակուած Վանի «ապստամբութիւնը» (քաղաքին պաշարումը՝ 20 Ապրիլէն 17 Մայիս 1915), որ Թուրքերուն կողմէ կը գործածուի իբրեւ տարագրութեանց արդարացման փաստ, ուշադիր քննարկումէ մը ետք ի յայտ կու գայ իբրեւ ինքնապաշտպանութեան քայլ մը՝ Վանի վալիին (կուսակալին) հրահանգով 16 Ապրիլ 1915ին հայերու հինգ ղեկավարներուն սպանութենէն ետք։ Ամէն պարագայի, վիճելի է որեւէ կապ ռուսերուն հետ, որոնց յաւաջապահ զօրքերը (ռուսահայ կամաւորներուն հետ) քաղաք մտան 18 Մայիս 1915ին։

Աղբիւրները բացայայտ կը դարձընեն, որ Ապրիլ 1915էն սկսեալ Թուրքերուն մէջ իսկական մտապաշարում մը ստեղծուած էր հայերու ապստամբութեան շուրջ (նոյնը՝ Պերլինի եւ Վիեննայի դիւանագէտներուն մօտ)։ Համահայկական ապըստամբութեան մը սարսափազդու ուրուականը՝ պատերազմի տաք մթնոլորտին, Տարտանէլի ճակատամարտի օրերուն, յատկապէս Կովկասեան ճակատին վրայ իր ունենալիք անխուսափելի հետեւանքներով՝ մըտքերն ու սրտերը կը մշուշապատէր եւ կը թունաւորէր իբրեւ օսմանեան պետութեան գոյութեան իսկ սպառնացող ահաւոր վտանգ մը։

24/26 Ապրիլ 1915ին, շուրջ 600 հայ երեսփոխաններ, կուսակցական ղեկավարներ, լրագրողներ, եկեղեցականներ եւ բնագէտներ ձերբակալուեցան Կոստանդնուպոլսոյ մէջ եւ տարագրուեցան դէպի Փոքր Ասիա։ 29 Ապրիլ 1915ին, Կոստանդնուպոլսոյ բնակչութիւնը հրահանգ ստացաւ կառավարութեան յանձնելու իր քով գտնուող բոլոր զէնքերը։

digitised by A.R.A.R.@

Օսմանեան կայսրութեան մօտ գերման դեսպան Ուէնկըհայմ 31 Մայիս 1915ին իր երկրի արտաքին գործոց նախարարութեան կը տեղեկագրէր, թէ էնվէր մտադիր էր՝ «հայկական լրտեսութիւնը դադրեցնելու եւ հայկական զանգուածային ապստամբութեան մը առաջը առնելու համար (...)՝ օգտագործելու Պատերազմական Վիճակը, փակելով հայկական դպրոցները, արգիլելով հայերու փոստային հաղորդակցութիւնը, ճնշելով հայկական թերթերը եւ ապստամբ կեդրոններէն հայ ընտանիքները տարագրելով դէպի Միջագետք»։

20 Օգոստոս 1915ին, հայերու գերման պաշտպանին՝ տոքթ. Ե. Լէպսիուսի հետ կատարուած հարցազրոյցի մը ընթացքին, էնվէր բացատրեց «պատասխանատուութիւնը ներքին ճակատի վրայ պատահածին»։ Գլխաւոր հեղինակը, այսուհանդերձ, թալաթն էր. ա՛ն էր՝ որ ցուցմունքներ կ�triուղարկէր վալիներուն, բայց ամէն պարագայի, տարագրութիւնները որոշուած էին ամբողջ դահլիճին կողմէ։

Տարագրութեան որոշումին գործադրութեան հեղինակը չուտով հեգնական դարձուց 30 Մայիս 1915ի օրէնքով նախատեսուած կանխազգուշութիւնները։ Առաջին՝ բազմաթիւ առիթներով, անոնք նոյնիսկ «յոգնութիւնը» յանձն չառին հայերը տարագրելու, այլ տեղւոյն վրայ իսկ հայերը կոտորեցին, զանոնք չարչարելով եւ մորթելով — մարդ պարտի գործածել ա՛յս բառը — իր նմանը չունեցող սառնարիւնով մը։ Այրերը կը զինաթափուէին եւ կը դրկուէին աշխատանքային ճամբարներ, ուր կը սպաննուէին. մահը չէր խնայեր կիներուն, մանուկներուն, ծերերուն, հիւանդներուն, յղիներուն, եկեղեցականներուն կամ մայրապետներուն։ Դէպի Միջագետք կամ Սուրիա տարագրուողները ա՛յնքան նեղութիւններու կ՝ենթարկուէին, որ ճամբու ընթացքին մեծաքանակ մեռնէին։ Միայն պատերազմական գօտիները չէին, որ պէտք է պարպուէին հայ բնակչութենէ։ Թշնամիին հետ գործակցելու կասկած յարուցող բնակչութեան որեւէ խմբաւորում կրնար տարագրութեան ենթարկուիլ՝ յանուն «պատերազմական ստիպողութեան» կամ «կանխազգուշական միջոցառումներուն»։ Այդ ձեւով մնասուեցան նաեւ Սեւ ծովու ափի, Կիլիկիոյ եւ արեւմտեան Անատոլուի հայերը։ Միայն Կոստանդնուպոլսոյ (բացառութեամբ՝ Ապրիլ 1915ի տարագրեալներուն) եւ Զմիւռնիոյ խնայուեցան։

Կարելի չէ հաշուել հայ զոհերու ճշգրիտ թիւը։ Ուսումնասիրողներուն մեծամասնութիւնը կը խօսի շուրջ մէկ միլիոնի մասին։ Հայերու նկատմամբ ցեղասպանական կեցուածք ճշդող հեղինակ մը՝ Erich Feigl կը յիշատակէ աղբիւր մը, որ կը խօսի 600 հազար հայ զոհերու մասին։

Դժուար ստուգելի թիւ մը հայ կիներու եւ աղջիկներու բռնի տրուած էին իսլամ տուներու, ինչպէս որ նոյնքան անստոյգ թիւ մը հայերու պարտադրուած էր ընդունիլ իսլամ կրօնքը։ Իրենց վիճակուած վայրագ ճակատագրէն խուսափելու համար՝ Շապին Գարահիսարի (Յունիս-Յուլիս 1915) եւ Ուրֆայի (Հոկտեմբեր 1915) հայերը զինեալ ծառացումի դիմեցին։

22 Հոկտեմբեր 1915ի թիւ 70/P վաւերաթուղթին համաձայն, սովորաբար վստահելի գերմանական աղբիւրներ Kwiatkowski-ի կը տեղեկացնէին, որ հայերը անվնաս դարձնելու առաջին թելադրանքը — անշուշտ՝ ո՛չ այն ձեւով, որ թուրքերուն կողմէ գործնականին մէջ կատարուեցաւ — եկած էր գերմանական կողմէն։ 10 Նոյեմբեր 1915ի թիւ 100/P վաւերաթուղթին համա-

digitised by A.R.A.R.@

ձայն, Nadamlenzki կը խօսի այն տարաձայնութեանց մասին, որոնք կը վերաբերին հայերու դէմ հալածանքը շարունակելուն տրուած գերմանական թոյլտուութեան։ Ան լրաբերէ մը տեղեկութիւն ստացած է գերման «ազդեցիկ» անձնաւորութեան մը մասին, որ յայտարարած էր, թէ Գերմանիա փափաքած էր հայերու դէմ հալածանքը։ Բայց 14 Յունուար 1916ի թիւ 23 վաւերաթուղթը, ընդհակառակն, ցոյց կու տայ, որ Wolf-Metternich հանդէս եկած էր այն տարաձայնութեանց դէմ, որոնց համաձայն գերմանական համաձայնութիւն մը (կամ որեւէ փափաք) գոյութիւն ունէր հայերու դէմ հալածանքին շուրջ։ Թուրքերուն հետ իրենց զինակցութիւնը պահպանելու համար, Պերլինի եւ Վիեննայի կառավարութիւնները բողոքելէ անդին չգացին։ Բայց ցարդ գիտակցուած չափերէն շատ աւելի են օժանդակութեան եւ աջակցութեան այն ճիգերը, որոնք գերմանացի թէ աւստրօ-հունգար դիւանագէտներու կողմէ ցուցաբերուեցան ի նպաստ հայերուն։

Այս թղթածրարներուն համաձայն՝ մինչեւ 1916ի ուշ ամառը եւ մասամբ ալ ատկէ ետք, գերման եւ աւստրօ-հունգար դիւանագէտները ունէին այն նախապաշարումը, թէ համահայկական ըմբոստացում մը մեծ վտանգ կը ներկայացնէր օսմանեան պետութեան գոյութեան համար։ Թրքական քարոզչութեան այդ հետքերը կը շարունակուին մինչեւ 1917։

Աւստրօ-հունգար դիւանագէտները եւս երկար ժամանակ ենթակայ մնացին «հայկական վտանգ»ին կամ «հայկական գերագոյն դաւաճանութեան» մասին խօսող թրքական տեղեկագիրներուն գործած ազդեցութեան։ Բայց թէեւ անոնք համաձայնութիւն տուին «իրապատնարարական ձգտումներու» դէմ որոշ միջոցառումներու, այսուհանդերձ՝ անոնք ոչ մէկ ատեն համամիտ գտնուեցան կամայական բռնութեանց, յատկապէս կիներու եւ մանուկներու դէմ։ Աւստրօ-հունգար դեսպանատան հաշուոյն աշխատող տեղեկաբերներու զեկուցումներուն մէջ երբեմն ալ կարելի է հանդիպիլ կարուկ շեշտի. օրինակ՝ Կոստանդնուպոլսոյ ձերբակալութեանց վերաբերեալ 20 Ապրիլ 1915ի թուակիր զեկուցումի մը մէջ, կարելի է կարդալ հետեւեալը. «Կոստանդնուպոլիսը ամբողջովին մաքրուած է կասկածելի հայերէ»։

Ուշագրաւ է նշել, որ Pallavicini ոչ մէկ ատեն գրաւոր դիմում կատարեց Թրքական իշխանութեանց (ինչպէս որ ըրած էին Wangenheim եւ Hohenlohe)։ Աղբիւրներուն համաձայն՝ միայն բերանացի բողոք կատարուած է։ 2 Մայիս 1915ին ան ազդարարած է Թալաաթը՝ կիներու եւ մանուկներու հալածանքին դէմ, ընդգծելով որ անիկա կրնայ դիւրացնել Թուրքիոյ թշնամիներուն միջամտութիւնը։ Pallavicini-ի գործածած բառերու ընտրութենէն բացորոշ է, որ ան շատ ուշադիր կ'ուզէր ըլլալ՝ Թուրքերու զգացումները չվիրաւորելու համար։ 24 Յունիս 1915ին, Աւստրօ-Հունգարիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան ներկայացուած զեկուցումի մը մէջ, ան կը խոստովանէր, որ հայերը՝ «թուրքերու ճախաւոր քաղաքականութեան հետեւանքով... ուղղակի ջնջուեցան դէպի ռուսերուն գիրկը»։ Միեւնոյն օրը ան գրեց Burian-ի, թէ կաթողիկէ հայերու նկատմամբ որդեգրուելիք կեցուածքին շուրջ Kwiatkowski-ի հարցումին ինք պատասխանած էր, որ «այս հարցին առընչութեամբ առայժմ կը նախընտրէ ամբողջութեամբ կրաւորական մնալ... որպէսզի չցաւցնէ թուրքերը»։ Kwiat-

digitised by A.R.A.R.@

kowski-ի կողմէ որեւէ քայլ չառ պիտի դժուարացնէր իրեն (Pallavicini) համար վերթալ Բ. Դուռ եւ բողոքել ի նպաստ կաթողիկէ հայերուն։

Ժամանակի ընթացքին աւստրոհունգար դիւանագէտներուն համար յստակ դարձաւ, թէ եղածը ազգի մը բնաջնջումն էր (տես՝ 13 Օգոստոս 1915ի թիւ 66/P.B., 30 Սեպտեմբեր 1915ի թիւ 79/P.A., եւ 6 Նոյեմբեր 1915ի թիւ 98/P վաւերաթուղթերը)։ Աղբիւրներէն յստակ չ'երեւիր, որ Burian կամ Pallavicini արդեօք բնաւ մտածեցի՞ն դիւանագիտական բողոքներէն աւելի սուր միջոցառումներու մասին, ինչպէս օրինակ՝ տնտեսական սեղմումներու ենթարկել Թուրքերը, մղելու համար զանոնք, որ փոխեն իրենց ներքին քաղաքականութիւնը։ Իր կարգին, դերմանական կառավարութիւնը եւս նման միջոցառումներու մասին չուզեց լրջօրէն մտածել։ Այսուհանդերձ՝ Pallavicini եւ Trauttmansdorff-ի տեղեկագիրները, երբ կը խօսին հակահայ ճնշամիջոցներու մասին, տեղ-տեղ չեն խնայեր իրենց սուր դատապարտումը. 10 Մարտ 1916ին Pallavicini ջարդերն ու տարագրութիւնները կ'որակէր «ամօթի մնայուն բիծ մը թրքական կառավարութեան վրայ»։

Հայ ժողովուրդի մեծ ողբերգութեան մէկ մասն ալ այն է, որ 1916ի ամառը ան արդէն վերածուած էր Մեծապետական քաղաքականութեան մէկ խաղաթուղթի։ Ռուսաստան, որ իր բանակին կողքին պատերազմող Հայ կամաւորական Գունդերուն խաղացած դերակատարութեան փոխարէն (որոնց մաս կազմած էին նաեւ Թրքահայերը) խոստացած էր Թրքահայաստանին ինքնավարութիւն տալ — խոստում մը, որ իր կարգին Թուրքերուն համար պատրուակ ծառայած էր հայերը ճնշելու —, արդէն Ֆրանսայի հետ մշակած էր Թրքահայաստանը իրենց միջեւ բաժնելու ծրագիր մը, առանց առնելու խնդրոյ առարկայ կողմերուն կարծիքը։

Հայկական Հարցին շուրջ Աւստրիական Արխիւներուն պարունակած վաւերաթուղթերը մէկտեղող այս հատորը պիտի օգնէ շօշափելի դարձնելու այն հարցը, որ տակաւին մինչեւ այսօր հոսք երկաթի մը կը նկատուի։ Անկողմնակալ եւ անկեղծ ուսումնասիրող մը չի կրնար զայն անտեսել։

digitised by A.R.A.R.@

Աւստրօ-Հունգարական Հիւպատոսարան
Ատրիանապոլիս

Թիւ 100-Բ

Խիստ խորհրդապահական

Ատրիանապոլիս, 10 Նոյեմբեր 1915

Տարբեր պատճառներ կան, որոնց հետեւանքով բազմաթիւ շրջանակներու մէջ հակագերմանական մթնոլորտ ստեղծուած է: Այն իրողութիւնը, որ այսօր վարչական բաժիններու մեծամասնութեան մէջ գերմանացիներ խորհրդատու եւ ղեկավար դիրքերու վրայ կը գտնուին եւ որ վերջիններս չկրցան յոյներու եւ հայերու դէմ հալածանքները խոչընդոտել, նախ ստեղծեց այն տարաձայնութիւնը, թէ այդ հալածանքները Գերմանիոյ կողմէ կը հանդուրժուին: Կ'ըսուի, թէ Թուրքիոյ մէջ գերմանական առեւտուրի զարգացման ակնկալութիւնը անհրաժեշտութիւնը կը ստեղծէ մրցակից բոլոր տարրերու հեռացումով ապագայի համար բոլոր ճամբաներու հարթումին: Այն պարագան, որ գերման սպաներ ներկայ եղած են Ուզուն Ջէօփրիի քրիստոնեաներու տեղահանութեան եւ մատ իսկ չեն շարժած՝ առաջքը առնելու նպատակով, արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող տրամադրութեան նոր սնունդ տուաւ:

Ընթացիկ տարուան 21 Նոյեմբերի թիւ 73 իմ զեկուցմանս մէջ ակնարկեր էի հակագերման քաղաքական քարոզչութեան մը սկզբնաւորութեան, որ կապ ունէր հողամասի մը ի նպաստ Պուլկարիոյ զիջումի հարցին հետ: Իմ արձանագրած վերջին եղելութիւնները ցոյց կու տան, թէ այդ քարոզչութիւնը չէ մեղմացած, այլ, ընդ-

digitised by A.R.A.R.@

հակառակն, աւելի պիտի սաստկանայ: Դժբախտաբար, մինչեւ այսօր կարելի չեղաւ իմ տեղեկատուս հաստոզել, որ ինձի տալ անունը կամ անունները անոնց, որոնք ուղղակի յայտարարած են, որ Գերմանիան համաձայն է հայերու հալածանքներուն: Ան ինձի միայն վստահեցուց, թէ շատ ազդեցիկ անձնաւորութիւն մըն է, որ Կոմիտէին — իթթիհատական — շատ մօտիկ է եւ անոր բոլոր գաղտնիքները գիտէ:

Նկատի ունենալով այն անբաւականութիւնը եւ իրայատուկ մտածումի եւ գործի պակասը, որ կը յատկանշէ Թուրքիոյ զանգուածը, բնական է, որ դատի մը համար նախ պէտք է ստեղծուի թեր կամ դէմ տրամադրութիւն մը: Համոզուած եմ, որ այդ հակագերման շարժումը Կոմիտէէն կու գայ: Կոմիտէի անդամներէն մէկը այլապէս ինքզինքին պիտի չարտօնէր արտայայտութիւն մը ունենալ, որ պիտի չհամապատասխանէր «կարգախօս»ին:

Բոլոր հարցերու մէջ գլխաւոր հրահրողները կը հանդիսանան Կանի պէյը եւ մասնաւորաբար Մերվէթ պէյը: Վերջինը երրորդ անձերու արտայայտուած է, թէ Դաշնակից կայսրութիւնները իրենց յաջողութիւնները միայն Թուրքիոյ կը պարտին եւ հասկցուցած է, որ գերմանացիք տակաւին իրենց պիտանի են, սակայն հետագային ստիպուած պիտի ըլլան Թուրքիայէն հեռանալ:

Վիեննա չեմ զեկուցեր:

Կայսերական եւ թագաւորական հիւպատոս՝
ՆԱՏԱՄԼԵՆԶԷԻ

Ուղուած՝
Իշխան Փալավիսինիին, Կոստանդնուպոլիս

Կայսերական եւ թագաւորական
Աւստրօ-Հունգարիոյ դեսպանատուն
Կոստանդնուպոլիս

Թիւ 66-P.B.

Ենիքէօյ, 13 Օգոստոս 1915

Հայաստանի մէջ կացութիւնը, այսօր, անկասկած ծայրայեղօրէն լուրջ է: Իմ ամէն կողմէ ստացած բոլոր տեղեկութիւններս կասկած չեն թողուր, որ Վանի, Պիթլիսի եւ այլ շրջաններու հայերը, բայց նաեւ Սեւ ծովու եզերքի հայերը երկար ատենէ ի վեր ռուսական տրամադրութեան տակ գտնուող հայկական կոմիտէներու միջոցաւ թրքական կառավարութեան դէմ կը հրահրուին եւ այս պատերազմը պիտի օգտագործուի Հայաստանը թրքական տիրապետութենէն ազատագրելու համար: Տեղի ունեցան ապստամբութիւններ, որոնք արեամբ ճնշուեցան. անոնց ընթացքին թրքական կողմէ բացառիկ վայրագութիւն ցուցաբերուեցաւ: Միայն

digitised by A.R.A.R.@

յանցաւորները չէ, որ կը պատժուին, այլ առհասարակ այր մարդիկը կը պատժուին. նոյնիսկ կիներուն ու երեխաներուն չի խնայուիր։ Սեւ ծովու եզերքէն — ինչպէս Տրապիզոնի հիւպատոսարանէն նոյպէս յայտնի կ'ըլլայ — հայերը զանգուածային կերպով՝ այրերը, կիներն ու երեխաները բաժնուած, դէպի երկրի խորերը, օրինակի համար, դէպի Մուսուլ աքսորուեցան։ Նկատի ունենալով հակայական հեռաւորութիւնը, բնականաբար շատ քիչեր մինչեւ հոն պիտի հասնին։

(...) Ամերիկեան դեսպանը իր տրամադրութեան տակ ունի բազմաթիւ միսիոնարներու զեկուցումները. ան ինձի կը պատմէ, թէ անոնց տուած տեղեկութիւնները անլուր վայրագութիւններու մասին կը խօսին։ Ըստ Պարոն Մորկընթաուի գնահատումներուն, արդէն 100.000էն աւելի հայեր իրենց կեանքը կորսնցուցած են։

Հայկական Հարցի լրջութեան մասին վերջերս խօսեցայ գերման դեսպանին հետ։ Իշխան Հոհընլոհը տուաւ այն կարծիքը, թէ այս մասին պէտք է խօսիլ Մեծ Վեզիրին հետ, անոր ուշադրութեան առարկայ դարձնելով Թուրքիոյ համար այն բոլոր վտանգները, որոնք կը բխին հայերու դէմ այս անմարդկային ընթացքէն։

(...) Շատ սիրալիր խօսակցութեան մը ընթացքին Մեծ Վեզիրին ըսի, թէ լաւ գիտեմ, որ հայկական ազգաբնակչութենէն ներս յեղափոխական եւ նոյնիսկ հակակեդրոնական ձգտումները գերակայ են, թէ՝ ինքնին հասկնալի է, որ յանցաւոր տարրերը պատասխանատուութեան պէտք է կանչուին ու խստօրէն պատժուին եւ սակայն շատ մեծ սխալ կը համարեմ այն իրողութիւնը, որ պետական կառոյցները անարդարանալի, անհեթեթ վայրագութիւններ արտօնեցին՝ յատկապէս կիներու եւ մանուկներու հանդէպ։ Մեծ Վեզիրին ուշադրութեան յանձնեցի, թէ ժամանակը պիտի գայ, որ Թուրքիա ամէն պարագայի թրքական կայսրութեան համար օգտակար ժողովուրդի մը բնաջնջման համար պատասխանատուութեան պիտի կանչուի։ Թուրքիա պէտք չէ ակնկալէ, որ Հայկական Հարցին մէջ այսպիսի կեցուածք մը Աւստրօ-Հունգարիա կամ Գերմանիա որեւէ ձեւով կրնան պաշտպանել։

(...) Իշխան Հոհենլոհը երէկ նոյն հարցով ուզեց Մեծ Վեզիրին այցելել, սակայն զինք իր տեղը չգտնելով ան խօսեցաւ Թալաաթ պէյին հետ, որուն մօտ պատահմամբ կը գտնուէին նաեւ Էնվէր փաշա եւ Խալիլ պէյ...։ Գերման դեսպանը Բարձրագոյն Դրան գրաւոր յուշագիր մը ներկայացուցած է, որուն մէջ ի միջի այլոց կ'ըսուի, թէ զանազան կողմերէ Գերմանիա կը մեղադրուի, որ այսպիսի անլուր վայրագութիւններ եւ ցեղի մը բնաջնջումը հանդիստ կերպով կը դիտէ եւ նոյնիսկ խորհուրդ կու տայ։ ...Գերման դեսպանի առած քայլը նախապատրաստութիւն մըն է, որպէսզի, երբ իր ատենին Թուրքիոյ վերաբերումը Հայկական Հարցին մէջ օրակարգի նիւթ դառնայ, կարելի ըլլայ յիշեցնել, թէ ինք զգուշացուցած է թուրք կառավարութիւնը՝ հայերու հանդէպ իր վարած քաղաքականութեան ուղղութեամբ։

Կայսերական եւ թագաւորական դեսպան՝
ՓԱՎԼԱՎԻՍԻՆԻ

Իր Վսեմութեան՝
Պարոն Ստեֆան Պարոն Պուրեանին, Վիեննա

digitised by A.R.A.R.@

Կայսերական եւ թագաւորական
Աւստրօ-Հունգարիոյ ընդհանուր հիւպատոսարան
Տրապիզոն

Թիւ 70-Բ

Խորհրդապահական

Տրապիզոն, 22 Հոկտեմբեր 1915

Սովորաբար վստահելի Գերմանական աղբիւրէ կ'իմանամ, թէ հայերու վնասազերծման համար առաջին դրդումը, անշուշտ ոչ գործնականին մէջ իրագործուած ձեւով, գերմանական կողմէ տրուած է:
Նոյնը կը զեկուցեմ Կոստանդնուպոլիս:

Կայսերական եւ թագաւորական հիւպատոս՝
ՔՎԻԱԹՈՎՍԿԻ

Իր Վսեմութեան՝
Պարոն Ստեֆան Պարոն Պուրեանին, Վիեննա

Խորհրդապահական զեկուցում

Թիւ 444

Կոստանդնուպոլիս, 2 Դեկտեմբեր 1915

Երկար ատենէ ի վեր Փոքր Ասիա ապրող գերմանացիէ մը, որ վերջերս հոս հանդիպած էր, կ'իմանամ, թէ հայերու դէմ հալածանքները կը շարունակուին միեւնոյն վայրագութեամբ, ինչպէս վերջին վեց ամիսներուն: Դէպի մահ գացող հայերուն համար վերջերս Հալէպը հաւաքման կեդրոնի վերածուած է:

(...) Լրաբերս, որ 1909ի Ատանայի հայկական սարսափելի ջարդերը տեսած էր, կը վստահեցնէ, թէ ժամանակի զարհուրելի տեսարանները շուքի մէջ կը մնան համեմատած այն եղելութիւններուն, որոնք վերջին ամիսներուն Անատոլուի մէջ տեղի ունեցան:

(...) Լրաբերս, հաստատելով այլ աղբիւրներէ հասած տեղեկութիւնները, կը վստահեցնէ, թէ մօտաւորապէս մէկ միլիոն հայեր բնաջնջուած են:
Հայկական հալածանքները, իրենց զուտ մարդկային նշանակութենէն անդին, ունին նաեւ լուրջ տնտեսական կողմ մը: Հայերու հեռացումով կը պակսի ո՛չ միայն մանր վաճառականը, այլեւ՝ երկրագործական կարեւոր տարր մը:

Կայսերական եւ թագաւորական
արտաքին գործոց նախարարութիւն
Վիեննա

digitised by A.R.A.R.@

Ա. ՔԷՇԻՇԵԱՆ

ՎԱՒԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ԷՋԵՐ՝ «ԱԼ-ԹԱԳԱՏՏՈՄ» ՕՐԱԹԵՐԹԷՆ

١٥٧٠

AT TAKADDUM

FONDE EN 1920

CHOUKRI KHAIRIE

التقدم

حلب الجمعة في ٢٢ كانون الاول سنة ١٩٢٢

المهاجرون في حلب

Երկարատեւ լռութենէ ետք, 1990 թուականէն սկսեալ հալէպահայութիւնը ապրեցաւ օգտաշատ եւ աննախընթաց թարգմանական շարժում մը, երբ պարբերաբար հրատարակուող թարգմանութիւններու փոխարէն՝ իրարու ետեւէ սկսան լոյս տեսնել արաբերէնի փոխադրուած աւելի քան երեք տասնեակ երկեր, Հ.Բ.Ը.Մ.ի եւ «Համազգայինի»ի ՀԵՄի հրատարակչական յանձնախումբերուն նախաձեռնութեամբ։ Հայ մշակոյթն ու գրականութիւնը, բայց մա՛նաւանդ Հայկական Ցեղասպանութիւնն ու Հայ Դատը արաբ ընթերցասէր լայն հասարակութեան ծանօթացնող այս շարժու-

digitised by A.R.A.R.@

մը վերածուեցաւ իսկական երեւոյթի՝ շնորհիւ Մեծ Եղեռնի 80ամեակի առիթով լոյս տեսնող այն շարքերուն, որոնց իրականացումը գլխաւորաբար կը պարտինք «Համազգայինն»ի ՀԵՄի հրատարակչական յանձնախումբին:

Սակայն, հրատարակչական այս տենդագին աշխատանքի ընթացքին, մեզմէ վրիպած էր խիստ կենսական բնագաւառ մը, ա՛յն՝ թէ ի՞նչ գրած են իրենք, արա՛բները, մեր պատմութեան, մշակոյթին եւ կամ հայկական ջարդերուն մասին:

Այս բացը մասամբ դարմանելու մտահոգութեամբ՝ այս տարի, Մեծ Եղեռնի 80ամեակին առիթով, Դամասկոսի «*Տար Թլաս*»ի տպարանէն լոյս պիտի տեսնէ մեր պատրաստած «*Հայ եւ արաբ ժողովուրդներու պատմութենէն փաստագրական էջեր, քաղուած՝ Հալէպի «Ալ-Թագատտոմ» օրաթերթէն (1908-1947)*» խորագրեալ հաստափոր հատորը, շուրջ 400 էջ ծաւալով:

Քառասուն երկար տարիներու ընթացքին (1908-1947) լոյս տեսած այս հաւաքածոյին (7071 թիւ) շուրջ 30 հազար էջերուն, «*Ալ-Թագատտոմ*» մօտէն հետեւած է Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի կեանքի վերիվայրումներուն՝ Ապտիլ Համիտի կազմակերպած Կիլիկիոյ կոտորածներէն մինչեւ Մեծ Եղեռն, Իթթիհատի պարագլուխներու դատավարութենէն մինչեւ Հայաստանի Հանրապետութեան ծնունդ եւ Իսկենտերունի Սանճաք շրջանին մէջ ծաւալած հայոց հակաթուրք պայքարէն մինչեւ Հալէպի հայ գաղութի կազմաւորում, գործունէութիւն ու ներգաղթ:

Ո՞վ է հայոց պատմութեան վերոնշեալ փոթորկայոյզ քառասնամեակին շուրջ վաւերական ու հաւաստի առատ նիւթերը — մէկ մասը՝ նոյնիսկ անտիպ — հրատարակած «*Ալ-Թագատտոմ*» թերթի հիմնադիրն ու գլխաւոր խմբագիրը՝ Շուքրի Քնէյտէր (1881-1964): Ան ծնած է Հալէպ, Մարոնիթ համայնքին պատկանող արաբ ազգային ընտանիքի մը յարկին տակ: 1908ին, Երիտասարդ Թուրքերու յեղափոխութենէն ետք, կը նետուի լրագրական ասպարէզ եւ կը սկսի հրատարակել իր հիմնադրած «*Ալ-Թագատտոմ*» օրաթերթը:

Շուքրի Քնէյտէր եղած է անկեղծ ու կորովի, պաշտպանելով իրականն ու ճիշդը, մերկացնելով պետական անձնաւորութեանց եւ անհատներու անիրաւութիւններն ու թերութիւնները: Ճշմարտախօսութիւնը պատճառ կը դառնայ, որ ան բազմիցս ենթարկուի նոյնիսկ ֆիզիքական խոշտանգումներու եւ բանտարկութեան: Սակայն օր մը, ճարահատ, արաբ միւս ազգայիններուն հետ կը փախչի Եգիպտոս, փրկուելով Ճեմալ փաշայի կախաղանէն: Ան Եգիպտոս կը մնայ մինչեւ թուրքերու Սուրիայէն քաշուիլը՝ 1918:

«*Ալ-Թագատտոմ*» թերթին աշխատակցած են բազմաթիւ արաբ հռչակաւոր մտաւորականներ, ինչպէս՝ Ալ-շէյխ Քամէլ ալ-Ղազզին, Ալ-շէյխ Ռաղէպ ալ-Թապպախը, Սայիտ Ֆրէյհան, Ուալի Էտտին Եէկէնը, բանաստեղծ Լ մար Ապու Ռիշէն, Սամի ալ-Տահհանը եւ այլ մտաւորականներ:

digitised by A.R.A.R.@

Թերթին խմբագիրը արժանացած է բազմաթիւ շքանշաններու, որոնք են.— Ֆրանսական «Ռոմանտոր» շքանշանը, Սուրիկան Հանրապետութեան առաջին կարգի շքանշանը, Մալթայի Ասպետներու շքանշանը, Մալրիներու շքանշանը, Յունաստանի առաջին կարգի շքանշանը, Եգիպտոսի արաբական լեզուի կաճառի շքանշանը եւ, վերջապէս՝ Վատիկանի Ս. Կրեկորիսի շքանշանը:

Դժբախտաբար, սակայն, արաբ այս մեծ հայրենասէրին չէ հատուցուած պատշաճ յարգանք՝ ո՛չ իր կենդանութեան եւ ոչ ալ յետ-մահու, որուն հետեւանքով անոր գործունէութիւնն ու կեանքը գրեթէ մոռացութեան մատնուած են:

Համիտեան ջարդերը, որոնք գործադրուեցան Պիթլիսի շրջանին մէջ, «*Ալ-Թագատտոմ*»ի խմբագիրը կը նկարագրէ հետեւեալ նախադասութիւններով.

«*...Ոճրագործները հարիւրաւոր մանուկներ ձերբակալեցին, անոնց վրայ նաւթ թափելով՝ ողջ-ողջ այրեցին ծնողներու աչքերուն առջեւ: Ոճրագործներուն բարբարոսութիւնները հասան այն աստիճանի, որ սուրով պատռեցին յղի կանանց որովայնը եւ պտուղները դուրս շպրտեցին: Ամէն անգամ, որ թուրքերը քաղաք մը կամ հայկական գիւղ մը հասնէին, բնակիչները խուճապահար կը խուժէին եկեղեցիներէն եւ վանքերէն ներս, յուսալով, որ հոն զերծ պիտի մնան իրենց համար նախատեսուած չարչարանքներէն, կարծելով, որ թուրք ասկեարը պիտի չսրբապղծէ այդ վայրերը: Սակայն իրականութիւնը այն էր, որ փախստական հայերու ծուարումը այդ վայրերէն ներս դիւրացուց մարդասպաններուն գործը, զանոնք զանգուածաբար այրելով եւ կամ այս սրբավայրերը անոնց վրայ քանդելով...*»:

Ատանայի կոտորածներուն պատճառներուն մասին գրելով, թերթին 26/1909 թիւին մէջ, Շուքրի Քնէյտէր ստորագրած է «*Ատանայի ջարդերուն գլխաւոր պատճառները*» խորագրեալ յօդուած մը, ուր կ'ըսէ.

«*Կը սխալին բոլոր անոնք, որոնք կը կարծեն, որ այս ըմբոստութիւնը ծագած է տարերայնօրէն, որովհետեւ որեւէ արթուն միտք շատ յստակ կրնայ նկատել, որ անոր դրդապատճառները արդէն գոյութիւն ունէին նախայեղափոխական շրջանին:*

«*Առհասարակ հայեր այս շրջանին լաւ հարստացած էին, որովհետեւ կը տիրէին առեւտուրի եւ ճարտարարուեստի մարզերուն: Անոնց կենսամակարդակը եւ զարգացման աստիճանն ու բարքերը շատ աւելի բարձր էին, քան յետամնաց թուրքերունը, սակայն — այդ բոլորով հանդերձ — կ'ենթարկուէին անարգանքի, յատկապէս 1895ի ջարդերէն ետք, իսկ թուրքերը գոհունակութիւն կը զգային ի տես հայերու անարգուած վիճակին եւ, հետեւաբար, իրենց մէջ կը մարէր նախանձի եւ ատելութեան կրակը:*

«*Յեղափոխութեան պայթումով յայտարարուեցաւ «Հիմնական օրէնք»ը, որ կայսրութեան ամբողջ տարածքին ժողովուրդներուն պիտի*

digitised by A.R.A.R.@

տար «Ազատութիւն, եղբայրութիւն, հաւասարութիւն»: Հայեր յատկապէս սկսան ցնծութեամբ տօնել այս առիթը, ցոյց տալով, որ հասած է գերութեան կապանքները թօթափելու օրը եւ, փողոցները իջնելով՝ հրապարակաւ ցոյցեր կազմակերպեցին, կարծելով, որ այսուհետեւ թուրքերուն հետ պիտի բաժնեն քաղաքական համահաւասար իրաւունքներ:

«Սակայն այս բոլորը անհանդուրժելի էր թուրքերուն համար, որովհետեւ նախայեղափոխական շրջանի անարգուած հայը, որ ծնրադիր քծնանքով իրենց կը մօտենար, այժմ ճակատաբաց եւ հպարտօրէն կը սաւառնէր մինչեւ երկինքի ամպերը: Հետեւաբար, կը սպասէին յարմար առիթին՝ իրենց նախանձի եւ ատելութեան կրակը թափելու համար հայերու գլուխներուն վրայ:

«Պետական մարդիկ եւս անմասն չմնացին ամբոխին զգացումները հրահրելու եւ մասնակից դառնալու այդ արարքներուն, որովհետեւ յեղափոխութեան բերած գաղափարներուն պատճառով՝ այն կթան կովը, որ իրենց հլու հնազանդ կաթ կու տար, այժմ վերածուած էր առիւծի մը, որ սկսած էր վախ պատճառել իրենց:

«Եզրակացնելով կը հաստատենք, որ Ատանայի թուրքերուն մօտ գոյութիւն ունէր արիւնահեղութիւն պատճառելու նախատրամադրուածութիւն եւ, ուրեմն, բաւական էր փոքր կայծ մը տալ, որպէսզի տեղի ունենան համընդհանուր ջարդեր: Իսկ կառավարութիւնը ո՛չ միայն չճնշեց ու չկասեցուց այդ ըմոստութիւնն ու ջարդերը, այլեւ աւելի բորբոքեց անասնական այդ կիրքերը եւ արդիւնքը եղաւ այն, որ կոտորածները ստացան աւելի համատարած բնոյթ...»:

Այնուհետեւ, թերթին 24/1909 թիւին մէջ, «Ատանայի դէպքերուն հետաքննութեան արդիւնքները» խորագիրին տակ կը գրէ հետեւեալը.

«Ռազմական ատեանը եւ հետաքննական մարմինները ներկայացուցին իրենց տեղեկագիրները: Այնտեղ նշուած է, թէ Ատանայի դէպքերը պատահեցան հայոց եւ թուրքերու միջեւ ծագած անհասկացողութեան պատճառով, հրահրուելով վատոգի եւ պատեհապաշտ մարդոց կողմէ: Այդ մարդիկը ծրագրեցին այս դէպքերը, հասնելու համար իրենց յետին, ենթագ նպատակներուն, երկու խումբերուն միջեւ յայնցնելով ատելութեան վիհը (...) Նկատելի է նաեւ, որ իշխանութեան գլուխը գտնուող բարձրաստիճան պաշտօնեաները անփութութեամբ մօտեցան հարցին, ժամանակին չմարելով խռովութեան կրակը: Անոնց կարելիութեան սահմաններուն մէջն էր զայն կանխարգիլել եւ զսպել, նախքան դէպքերուն բռնկիլը, սակայն, ընդհակառակն, անոնք զուարճացան՝ փակելով իրենց ականջները մանուկներու եւ կանանց լացուկոծին ու մահամերձներու վերջին ճիչերուն դիմաց, յուսալով, որ իրենց այս «արդարացի» արարքներուն համար աստուածային պարգեւներ պիտի ստանան:

«Ինչ կը վերաբերի ռազմական ատեանին եւ հետաքննական մարմիններուն, անոնք հայերը անմեղ հռչակեցին անոնց վերագրուած խոռ-

digitised by A.R.A.R.@

վուրիւն պատճառելու ամբաստանութենէն ու յերիւրանքներէն եւ բացառեցին հայերու պետական դաւաճաններ ըլլալու միտքը։

«Հաստատուած է նաեւ, որ Ատանայի մէջ սպաննուածներուն թիւը մինչեւ այսօր հասած է քսան հազար վեց հարիւր ութսունի։

«Գալով նիւթական կորուստներուն, հաստատուած է, որ հրկիզուած եւ քանդուած են 4823 բնակարաններ, խանութներ, տաճարներ ու եկեղեցիներ, որոնցմէ 4437 հատը կը պատկանին քրիստոնեաներուն, իսկ 886ը՝ մահմետականներուն։ Այժմ, Ատանայի մէջ կան երեսուն հազար անտէր կիներ ու մանուկներ, որոնք կիսամերկ փողոցները կը թափառին եւ մատնուած են սովամահ ըլլալու ճակատագիրին»։

Իսկ թերթի 5/1909 թիւին մէջ, թրքական ծագումով արաբախօս յայտնի մտաւորական Ուալի Էտտին Եէկէն «Ճշմարտախօսութիւնը նախընտրելի է սուտէն» վերնագիրին տակ կը գրէր.

«Եկո՛ւր, ո՜վ ընթերցող, միասին կենանք Ատանայի փլատակներուն վրայ (...) պիտի տեսնես, որ վանքերը խճողուած են գաղթականներով, փողոցները՝ փախստականներով, իսկ բարեսիրտ մարդիկ կը չորցնեն յացողներու արցունքոտ աչքերը, անոնց տրամադրելով ուտեստեղէն ու հագուստեղէն եւ զանոնք փրկելով սովամահութենէն ու ցրտահարութենէն։

«(...) Ազատասէր մարդը, սակայն, ի տես քրիստոնեայ եղբօր հանդէպ գործուած արարքներուն, կը նախընտրէ գերեզմանափոս մը գտնել եւ մէջը մտնել, որպէսզի չլսուի իրեն, թէ քու ցեղակիցներդ սպաննած են այս մարդուն ցեղակիցները քաղաքի մը մէջ, որ կը պատկանի երկու ցեղերուն։ Ինչպէ՞ս պիտի դիմաւորեն զիս այս մարդիկը եւ ի՞նչ պիտի ըսեն ինծի։ Արդեօք ինծի պիտի չթուի՞, որ եղունգներս արիւնաթաթախ են, իսկ աչքերս չարութեամբ բոցավառ՝ պատրաստ յարձակելու եւ զինք ջարդելու, ինչպէս ցեղս անոր ցեղը ջարդեց։

«(...) Կ'ապաւինիմ միայն երկնաւոր Աստուծոյ։ Մոլեռանդ թերթերը կը գրեն, որ սպաննուածները եղած են նախայարձակ։ Սակայն զարմանալին ա՛յն է, որ ցեղակիցներս անոնց մարմինները կը խորոչեն այրող բնակարաններու բոցերուն մէջ, կը կողոպտեն անոնց ունեցուածքներն ու հարստութիւնները, կը գերեն անոնց կիներն ու մանուկները եւ յետոյ... զանոնք կը համարեն նախայարձակ։

«(...) Այո՛, մե՛նք ենք նախայարձակները քրիստոնեաներու ջարդերուն ժամանակ, եւ մեծագոյն չարիքն ու յանցագործութիւնը կը կայանայ անոր մէջ, որ զանոնք ոչնչացնելէ ետք մեզ կ'արդարացնենք, պատճառաբանելով, որ անոնք եղած են նախայարձակները։ Արդեօք կառավարութիւնը ամբոխը զսպելու բաւարար ուժ չունէ՞ր։ Կրնա՞ք պատկերացնել, որ այդ տկարակազմ մանկամարդուհիները, մանուկներն ու ծերերը ըլլան նախայարձակ եւ այս քստմնելի ոճիրները պատճառողները...»։

digitised by A.R.A.R.@

«*Ակ-Թագատտոմ*»ի 26/1909 թիւին մէջ, Քնէյտէր կը հրատարակէ Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքի բողոք-հեռագիրը, ուր կը կարդանք.

«*Հայոց Դուրեան պատրիարքը, որ այժմ կը գտնուի Հալէպ քաղաքը, հետեւեալ հեռագիրը յղեց վարչապետարանին, պատերազմական նախարարութեան եւ ներքին գործոց նախարարութեան.*

«*Հայերս մեծ քաջութեամբ տոկացինք եւ համբերեցինք բոլոր այն չարիքներուն, որոնք տեղի ունեցան Ատանայի եւ Հալէպի նահանգներուն մէջ: Ըմբոստութեան եւ անապահով վիճակի պատճառները պէտք է ընդունարկուին արտակարգ ռազմական ատեաններուն մէջ, յայտնաբերելու այն թաքուն ծրագիրներն ու հեռանկարները, որոնք նպատակադրած են հայրենիքի կործանման եւ չքացման:*

«*Զարմանալին ա՛յն է, որ բանտերը լեցուած են անմեղներով ու կղերականներով, որոնք կը մխիթարէին բնակչութիւնը եւ կը քաջալերէին զանոնք՝ դիմագրաւելու փորձանքները, պահպանելով անդորրն ու ահմանադրական կանոնները: (...) Գիւղերու եւ գաւառներու մէջ հազարաւոր մարդիկ սպաննուեցան իրենց քահանաներուն հետ, իսկ կենդանի մնացողները ենթարկուեցան ծայրայեղ անօթութեան եւ աղքատութեան:*

«*Անձամբ, չնայած յառաջացած տարիքիս եւ ֆիզիքական տկարութեանս, երեք ամիս շարունակ շրջած եմ վերոյիշեալ աղիտեալ շրջաններուն մէջ եւ մեծ ականատեսն եմ այդ բոլոր չարիքներուն...*»:

Թերթին 22/1909 թիւին մէջ հրատարակուած է Ստոյ հայոց կաթողիկոսին նամակը՝ ուղղուած Ի սմանեան Երեսփոխանական Ժողովին.

«*Ձեր բոլորին քաջ յայտնի է, որ հայ ազգը, աւելի քան վեց հարիւր տարիներու ընթացքին, միշտ ալ ջանացած է զարգացնել օսմանեան պետութեան ճարտարարուեստն ու ընկերային հասարակարգը: Սակայն, այդ բոլորով հանդերձ՝ ան միշտ ենթարկուեցաւ թուրք քաղաքացիներու զուլումներուն, անոնց կրօնական մոլեռանդութեան պատճառով (...):*

«*Այս իրաւազուրկ ազգը միշտ ալ նուիրուածութեամբ աշխատած է, որպէսզի պետութեան վսեմ պատիւը բարձր պահուի արար աշխարհի առջեւ: Ան իր քաղաքացիական պարտականութիւնը կատարած է հաւատարմութեամբ ու անկեղծութեամբ, եւ երկրին տուած է բարձրորակ մեծ մարդիկ, որոնք նշանակալից դեր ունեցած են երկրի մշակութային, գիտական, տնտեսական եւ վարչական բնագաւառներուն մէջ: Այս մարդիկը հանդիսացած են մեծ հարստութիւններու աղբիւր՝ օսմանեան պետութեան համար: Սակայն, փոխանակ պատշաճօրէն գնահատուելու, անոնք ենթարկուեցան հալածանքի, սպանութեան, կողոպուտի եւ անարգանքի:*

«*Բազմաթիւ սերունդներ համբերութեամբ տոկացին այդ զուլումներուն, յուսալով որ թուրք քաղաքացիները երբ քաղաքակրթութեան աստիճաններէն վեր բարձրանան, անոնց հոգիներէն շուտով պիտի վերանան ատելութեան, քինախնդրութեան, կրօնամոլութեան եւ ազգայնամոլութեան կիրքերը եւ քրիստոնեայ տարրերուն պիտի նային աւելի սիրով ու խրոխտանքով (...):*

digitised by A.R.A.R.@

«Ա՛յս էր մեր միակ պահանջքը, նոյնիսկ տխրահռչակ համիտեան ժամանակշրջանին, երբ երեք հարիւր հազար հայեր կոտորուեցան սուրով եւ հուրով (...):

«Յաղթական «Սալոնիկի բանակ»ն ալ սակայն, փոխանակ երջանկութիւն բերելու օսմանցի քաղաքացիներուն, վերածուեցաւ նոր դժբախտութեան մը, յատկապէս հայերուս, որովհետեւ չարակամ որոշ իշխանաւորներ սկսան թուրք ամբոխները հրահրել, որոնք արդէն լեցուած էին ատելութեան եւ վրէժխնդրութեան մոլուցքով, կարծելով, որ քրիստոնեաներուն հետ համահաւասար իրաւունքներ ունենալը կը հակասէ իսլամական Շարիայի հրամաններուն, աւելցնելով նաեւ, որ այս օրէնքները ըստեղծուեցան միայն հայերու բարօրութեան համար:

«Ահա, այսպիսի անհիմն տարաձայնութիւնները պատճառ դարձան, որ Ատանա եւ Հալէպ քաղաքները արատաւորուին անմեղներու առատ արիւնով, ուր քրիստոնեաները ոչխարներու պէս մորթուեցան թուրք քաղաքացիներուն ձեռքով, կողոպտեցին անոնց հարստութիւնները, հրոյ ճարակ դարձան անոնց բնակարանները, գերուեցան եւ բռնաբարուեցան անոնց դեռատի աղջիկներն ու կիները: (...) Բազմաթիւ քաղաքներ, գիւղեր, լեռներ եւ հովիտներ ծածկուեցան հազարաւոր դիակներով, որոնց մէկ մասը գետերու հոսանքն ի վար քշուեցան հեռաւոր վայրեր, իսկ մնացածները կեր դարձան գազաններու եւ գիշատիչ թռչուններու:

«(...) Կ'ակնկալէինք սակայն, որ օսմանեան պետութիւնը պատժէր խռովարարներն ու ոճրագործները, որովհետեւ այդ կը թելադրեն աստուածային եւ մարդկային բոլոր օրէնքները:

«(...) Եթէ ինծի պէս ծեր, տխուր հօր մը կոչը պատշաճ արձագանգ մը չգտնէ ձեր ժողովականներուն եւ օսմանեան կառավարութեան կողմէ, ապա կոչս կ'ուղղեմ պատմութեան արդար դատաստանին եւ բողոքս կը բարձրացնեմ Աստուծոյ արդարադատութեան»:

«Այլ-Թագատտոմ»ի 48/1909 թիւին մէջ, «Հալէպցի ոչ-մահմետականներու արտագաղթը» վերնագիրին տակ, Ծուքրի Քնէյտէր գրած է հետեւեալ միտքերը.

«Մարդ արարածին համար չկայ աւելի դժուար պարագայ մը, քան հեռանալ իր հայրենիքէն, ազգականներէն եւ բարեկամներէն, որոնց հետ ապրած եւ մեծցած է: (...) Կը նկատենք, որ արտագաղթողները կը կազմեն այս քաղաքին երիտասարդ ու աշխատունակ դասը, որ ամէն ինչ լքելով՝ կը նետուի օտարութեան անորոշութեան գիրկը:

«(...) Սակայն ուշադիր դիտողը կը նկատէ, որ այս արտագաղթը սկսած է ո՛չ թէ բանակային ծառայութենէն փախչելու նպատակով, ինչպէս կը խօսուի (...) այլ, ըստ մեզի, գլխաւոր պատճառը Ատանայի եւ Հալէպի շրջաններուն մէջ տեղի ունեցած համատարած ջարդերն են, որոնք հիասթափութիւն առաջացուցին յատկապէս քրիստոնեայ երիտասարդներու շրջանակէն ներս: Անոնց հիասթափութիւնը կրկնապատկուեցաւ,

digitised by A.R.A.R.@

երբ ենկատեցին կառավարութեան անտարբերութիւնն ու թոյլտուութիւնը ոճրագործներու ենկատմամբ»:

Այնուհետեւ, խմբագիրը յաջորդաբար կը հրատարակէ Ամանեան կայսրութեան տարածքին վրայ գործող օտար դիւանագէտներու, զինուորականներու, *միսիոնարներու*, ուսուցիչներու տեղեկագիրները, որոնք ամենայն մանրամասնութեամբ եւ բարեխղճութեամբ ենկարագրած են 1915-1923 ժամանակաշրջանին միջեւ գործադրուած հայոց բռնագաղթերն ու բնաջնջման սահմոկեցուցիչ տեսարանները:

Տեսնենք, թէ ի՞նչ գրած է Խարբերդի ամերիկեան դեսպանը՝ տեղւոյն հայոց զանգուածային աքսորին մասին: Ամերիկացի այս դիւանագէտին վերոնշեալ տեղեկագիրը հրատարակուած է թերթին 840/1924 թիւին մէջ.

«...Աքսորը սկսաւ Յուլիս 6ի առաւօտեան: 600 հայեր ձերբակալելով քշուեցան դէպի լեռները, ուր 14 հոգինոց խումբեր կազմուեցան՝ զանոնք մէկ պարանի երկայնքին կապելով, եւ քիչ մը անդին հրացանազարկ ընելով՝ բոլորը սպաննեցին: Մօտակայ գիւղի հայերը նաեւ բանտարկեցին մզկիթին եւ տուներուն մէջ եւ, զանոնք 3 օր անօթութեան եւ ծարաւի ենթարկելէ ետք, տարին մօտակայ հովիտը եւ բոլորը ոչնչացուցին՝ հրացանազարկ ընելով: (...) Անոնք, որ դեռեւս ողջ մնացած էին, դանակներով եւ սուրերով խողխողեցին եւ ամբողջացուցին իրենց գործը: Այդ բռնագաղթուածներէն կրցած էին ազատիլ 2-3 հոգի, որոնցմէ մէկը ամերիկեան վարժարանին գանձապահն էր...»:

Միագոմօ Կորրինիի *«Սաժերօ»* թերթին ուղարկած տեղեկագիրը.

«...Յուլիս 24էն սկսեալ իմ հիւպատոսարանի շրջանի բոլոր հայերը սկսան բռնի աքսորել դէպի անյայտ ուղղութեամբ՝ թուրք ասկեարներու խիստ հսկողութեան տակ: Բռնագաղթի հրահանգը տրուած էր Իթթիհատ վէ Թերաքքի կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէին կողմէ: Այս աքսորին հիմնական նպատակը, ըստ իս, անմեղներու սպանդն ու հայ ցեղի ի սպառ բնաջնջումն է:

«Տիրապիզոն քաղաքին մէջ կային 14 հազար հայեր, որոնք ոչ մէկ պարագայի գտնուեցան այնպիսի՝ վիճակներու մէջ, որ կասկած արթնցեն: Յունիս 24էն մինչեւ Յուլիս 23, որ կը համընկնի Տրապիզոնէն իմ մեկնումիս վերջին օրերուն, օրեր շարունակ շատ ծանր հոգեկան տագնապներ ունեցայ. ո՛չ կրցայ ուտել եւ ոչ ալ քնանալ, տեսնելով այդ անմեղ էակները, որոնք ինքնապաշտպանութեան ոչ մէկ միջոց ունէին, առաւել եւս, որ ոչ ոք կրնար անոնց մօտենալ, համարձակիլ օգնել եւ կամ պաշտպանել զանոնք:

«Բռնագաղթուածներու շարանները կ'անցնէին հիւպատոսարանի սենեակիս պատուհանին տակէն, պաղատելով, որ փրկեմ զիրենք, սակայն անկարող էի ընդառաջելու, որովհետեւ քաղաքը կը գտնուէր պատերազմական վիճակի մէջ, ուր կը գտնուէին մօտաւորապէս 15 հազար զինանոնք:

digitised by A.R.A.R.@

տրներ՝ իրենց ռազմական լրիւ հանդերձանքով, հազարաւոր ոստիկաններ, Թէշքիլաթը Մահսուսայի բազմաթիւ ոճրագործներ եւ Իթթիհատի պարագլուխներ։

«Քաղաքի գրեթէ բոլոր շրջաններուն մէջ կարելի էր լսել աղաղակներ, ոռնոցանման լացեր, յանկարծամահներու եւ անձնասպանութեան դէպքեր եւ կեանքի վերջին ճիչեր։ Ամէն օր կարելի էր տեսնել հազարաւոր նոր դիակներ՝ աքսորի երկար ճանապարհներու երկայնքին։ Մանկամարդուհիները դաւանափոխութեան ստիպելով հանդերձ, կը քշէին միւս գաղթականներուն հետ, իսկ մանուկները իրենց ծնողներէն բռնի խլելով՝ անոնց մէկ մասը կը բաժնէին մահմետական ընտանիքներուն, իսկ մնացեալը գրեթէ մերկ վիճակով ջրամոյն կ'ընէին Սեւ ծովու եւ Տէկիրմէն Տէրէ գետի ջուրերուն մէջ։

«Ասոնք են իմ յուշերս, որոնց պատճառով խիստ բեռնաւորուած է սիրտս։ Ակամայ մարդ հարց կու տայ ինքնիրեն.— կրնա՞յ ըլլալ, որ Ափրիկէի, Ասիոյ, Ամերիկայի եւ Աւստրալիոյ բոլոր գազանները Կ. Պոլիս ժամադրուած ըլլան։

«Տեղեկագիրս ամբողջացնելէ առաջ կ'ուզեմ պաշտօնապէս յայտարարել, որ պէտք է ամենախիստ ձեւով պատժել թրքական կառավարութիւնը, բան մը՝ որ միեւնոյն ատեն պիտի ըլլայ քաղաքակիրթ աշխարհին վրէժը։

«Ո՛չ, մարդ արարածը երբեք այսքան անգութ եւ բարբարոս չէ եղած։ Շատ անգամ թուրք ասկեարներուն ձեռքերը կը յոգնէին՝ իրենց հազարաւոր զոհերը գլխատելով. ստիպուած՝ զանոնք կը լեցնէին փայտաշէն խրճիթներու մէջ եւ, «գործ»ը արագացնելու համար, կրակ կու տային։ Իսկ դեռատի մայրեր, ի տես այս վայրագութեանց, իրենց հոգեհատորները խեղակորոյս կը նետէին կրակի թէժ բոցերուն մէջ եւ ծնրադիր ու արտասուալից աչքերով կ'աղօթէին...»։

Մայրապետ Էտուին Փօլ, իր դէպի Միջագետք ուղեւորութեան մասին, թերթին 3378/1930 թիւին մէջ կը գրէ *«Միջագետք այցելած մայրապետի մը զարհուրելի յուշերը»* խորագրեալ գրութիւնը, ուր ի միջի այլոց հետեւեալ տողերը կը կարդանք.

«(...) Մեքենայէն իջանք Մեսքէնէ գիւղաքաղաքը, ուր անմիջապէս նկատեցինք հայերու բազմաթիւ հողաշէն տուներու փլատակները։ Նախկին գայմագամը թոյլատրած էր յիսուն հազար բռնագաղթուած հայերուն այստեղ մնալ եւ տուներ կառուցել։ Սակայն այդ մարդասէր գայմագամը փոխարինուած էր նոր գայմագամ արիւնարբու Զէքիին, որ բոլոր հայերը քշեց անապատի խորերը՝ դէպի մահուան գիրկը։

«Այնուհետեւ, Սապխա հասնելով, տեղացիները մեզի տեղեկացուցին, որ այս վայրին մէջ 10 հազար հայեր մորթուած են։ Երեկոյեան հասանք Տէր-Զօր, Հալէպ քաղաքէն 320 քմ. կտրելէ ետք։

«Տէր-Զօրի բանտին մէջ տեսանք կմախացած դիակները 225 երիտասարդներու, որոնք երկարատեւ անօթութեան եւ բանտախուցի օդի

digitised by A.R.A.R.@

փոփոխութեան պակասի հետեւանքով մահացած էին: Այնուհետեւ, այս-տեղէն 1.5 ժամ հեռաւորութեան վրայ տեսանք Զեքի պէյի այրած հարիւ-րաւոր մանուկներու ոսկորներու թումբը:

«Երբ Եփրատի հանդիպակաց ափը անցանք եւ սկսանք մագլցիլ փոքր բլուր մը, երեք վայրկեան քալելէ ետք նկատեցինք մարդկային հա-զարաւոր ճերմկած ոսկորներու դաշտ մը: Հասկնալի էր, որ աքսորուած հայերը քշած էին դէպի այս վայրերը:

«Ցուզուած՝ պահ մը մտաբերեցի, որ անցած ամբողջ ճամբուն եր-կայնքով, սկսած Հալէպ քաղաքի Գարլըգ շրջանէն մինչեւ Տէր-Զօր եւ Իսաս Ոլ-Էյն, հսկայական մեծ գերեզմանոցի մը վերածուած էր, ուր ամէ-նէն անմարդկային եւ ամենաքստմնելի միջոցներով բնաջնջուեցան կէս միլիոն հայեր:

«...Յաջորդ առաւօտուն հասանք Շատտատէ կոչուած վայրը, ուր մեզի պատմեցին, որ այստեղ 90 հազար հայեր, որոնց մեծամասնութիւնը կանայք ու մանուկներ էին, սպանուեցան ամենավայրագ միջոցներով: Փնտռեցինք նաեւ այն քարայրը, ուր 15 հազար կիներ եւ մանուկներ նետուեցան եւ զանոնք ողջ-ողջ այրեցին՝ անոնց վրայ նաւթ թափելէ ետք...

«Երեկոյեան հասանք Հասճէ կոչուած նորակառոյց գիւղը, ուր կը բնակէին 806 ընտանիքներ, որոնցմէ 160ը միայն հայեր էին: Տեղացի հայեր զիս շատ լաւ հիւրասիրեցին, իմ տրամադրութեանս տակ դնելով գիւղի ամենալաւ սենեակը, իսկ յաջորդ օրը, մեկնելու ժամանակ ինծի տը-ւին ուտելիքի բաւականաչափ պաշար՝ վերադարձի ճամբուն համար: Երբ անոր փոխարէն դրամ առաջարկեցի, արտնեղելով ըսին, որ ժեսթս վիրա-ւորական է»:

«Ալ-Թագատտոմ»ի հազարաւոր էջերէն քաղուած այս քանի մը բնորոշ մէջբերումները լաւագոյնս կ՚ապացուցեն, որ հայ ժողովուրդի Գողգոթային ու Յարութեան դիւցազնավէպին օրը օրին արձագանգած Շուքրի Քնէյտէր մէկ իրաւ ներկայացուցիչն է արաբ այն գաղափարա-պաշտ մտաւորականներուն, որոնք անիրաւուած հայ ժողովուրդի արդար դատին ընդմէջէն բովանդակ մարդկութեան արդար դատերը պաշտպա-նեցին եւ, իրաւա՛մբ, եղան մարդկութեան խղճմտանքին ճշմարտախօս ձայները:

Յարգա՛նք իր լուսապայծառ յիշատակին եւ փառք ու պատիւ՝ իր տարօրէն մարդկային կոթողական վաստակին:

Տոքթ. ԱԼԵՔՍԱՆ ՔԷՇԻՇԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ՄԷՋԲԵՐՈՒՄՆԵՐ...

Հայերու եւ Սուրիացիներու Օգնութեան Ամերիկեան Ընկերութեան միջոցաւ, 11 Յունիս 1915ին, ստացանք հետեւեալ հեռագիրը.

«Պայպուրթի շրջանէն հայոց բռնագաղթը սկսաւ Յունիս ամսուան սկիզբը: Պարպուած են բոլոր հայկական գիւղերը եւ բռնագաղթի ենթարկուած՝ քաղաքի բնակչութեան երեք-չորրորդը: Բռնագաղթէն 6-7 օր առաջ, մորթուեցան տասնըհինգ տարեկանէն վար բոլոր մանուկներն ու պատանիները: Այս ժամանակաշրջանին, Պաղճաճը եւ Պարտիզակ գիւղերու հայ բնակչութեան նկատմամբ տեղի ունեցան անաւոր զուլումներ: Այս շրջաններէն բռնագաղթուեցան 2000 ընտանիք, Ի վանքէն՝ 600 ընտանիք, Արսլանիքէն՝ 600 ընտանիք, Տոնքոլէն՝ 1000 ընտանիք, եւ Քիւրտպէյէնէն՝ 6-7000 ընտանիք: Գալով Արաբկիրի բնակիչներուն, անոնք զանգուածաբար, բոլորն ալ դաւանափոխ եղան, անոնցմէ երկու հազար երիտասարդ սպաննուելէ ետք»:

●

Կ. Պոլիսէն փոխանցուած հեռագիրէ մը, որ կը կրէ 26 Յուլիս 1915 թուականը, կ'իմանանք հետեւեալ տեղեկութիւնները.

«Պաշտօնական աղբիւր մը մեզի տեղեկացուց, որ Կիլիկիոյ քաղաքներու եւ գիւղերու բոլոր հայ բնակիչները խումբերով քշուեցան դէպի Հալէպի հարաւային շրջանի անապատը: Մայիս ամիսէն սկսեալ Էրզրում քաղաքի շրջանի հայ բնակիչները ուղարկուեցան Սամսոն նաւահանգիստը, ուր բոլորը ջրամոյն ըրին, Սեւ ծովու բացերը տանելէ ետք: Իսկ Կեսարիոյ, Տիգրանակերտի, Ուրֆայի, Տրապիզոնի, Սեբաստիոյ, Խարբերդի եւ Վանի բնակիչները տեղահանելով՝ քշեցին դէպի Հալէպի, Պաղտատի եւ Մուսուլի անապատները: Ցստակ է, որ կառավարութիւնը «Հայաստան առանց հայու» քաղաքականութեան իրականացման նպատակը կը հետապնդէ:

«Գաղթականները ստիպուած էին ամիս մը, երկու կամ աւելի ամիսներ քալել, հասնելու համար իրենց յատկացուած անապատային անջրդի վայրերը, որոնք բնակավայրէ աւելի իբրեւ գերեզման պիտի ծառայէին իրենց:

«Տեղեկացանք նաեւ, որ Եփրատ գետի երկայնքին, բոլոր ճամբաները ծածկուած են բռնագաղթուածներու դիակներով: Ասիկա հայ ժողովուրդի ոչնչացման համար կազմակերպուած ծրագիր մըն է, որ կը գործադրուի առանց աղմուկի, որ շատ աւելի վայրագ եւ սարսափազդու միջոց մըն է, քան բնաջնջման միւս ձեւերը:

«Բռնագաղթի ընթացքին թուրքերը կողոպտեցին եւ քանդեցին հայկական վանքերն ու եկեղեցիները: Անոնք նոյնիսկ չխնայեցին եկեղեցականներուն, ինչպէս օրինակ՝ Պրուսայի առաջնորդ Պարգեւ Դանիէլեանին, Տրապիզոնի առաջնորդ Դուրեանին, Կեսարիոյ առաջնորդ Պաճրիկեանին, Շապին Գարահիսարի առաջնորդ Թորիկեանին, Զարսանճաքի առաջնորդ Գէորգ Նալպանտեանին:

digitised by A.R.A.R.@

«Վանի գիւղերը ենթարկուեցան նախ կողոպուտի, իսկ յետոյ՝ բնակիչները սպաննուեցան սուրով: Գալով Գարահիսարի բնակիչներուն, անոնք, բոլորն ալ, առանց բացառութեան մորթուեցան թուրքերու կողմէ, առանց դոյզն խղճահարութեան:

«Այսօր, 15 Օգոստոս 1915ին հաստատուած է, որ ո՛չ մէկ հայ գոյութիւն ունի Էրզրումի, Տրապիզոնի, Սեբաստիոյ, Խարբերդի եւ Տիգրանակերտի նահանգներուն մէջ, ուր մօտաւորապէս մէկ միլիոն հայեր կ'ապրէին:

«Ջարդերը տեղի ունեցան ամէնուրեք, այս նահանգներու ճանապարհներուն վրայ միայն կը հանդիպինք սպաննուած հայերու բազմահազար դիակներու:

«Մահմետական բարեկամ մը ինծի պատմեց, թէ Մալաթիայէն դէպի Սեբաստիա ճամբորդութեան ընթացքին, որ տեւած էր ինը ժամ, տեսած է հազարաւոր կիներու եւ տղամարդոց դիակներ: Ան աւելցուց նաեւ, որ Մալաթիոյ բոլոր տղամարդիկը առանց բացառութեան ոչնչացուած են, եւ գրեթէ բոլոր մահմետականները, յատկապէս թուրք ոստիկաններն ու ոճրագործները ջերմապէս կը հաւատային, որ պէտք է ոչնչացնել ոեւէ հայ, ո՛ւր ալ գտնուի ան»:

●

Գերմանական «*Սոնենֆանկ*» եւ «*Ալեկմայն Զիտշրիֆթ*» թերթերուն Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1915ի թիւերուն մէջ կը հանդիպինք հետեւեալ գրութեան.

«Մայիսի 15-30ի միջեւ 1200 հայեր եւ քրիստոնեաներ ձերբակալուեցան Տիգրանակերտի եւ Խարբերդի նահանգներուն մէջ: Պետական պաշտօնեաներէն տեղեկացանք, որ անոնք պիտի հեռացուին դէպի Մուսուլի շրջանը: Բռնագաղթուածներէն 674 հոգի, բարձրացուցին տասներեք մակոյկներու վրայ: Անոնց կ'ընկերանային քաղաքապետի համհարզը եւ յիսուն ոստիկաններ: Անոնցմէ վեց հազար օսմանեան ոսկի կողոպտելէ եւ զանոնք մերկացնելէ ետք, ջրամոյն ըրին: Գետի երկայնքով շարժող ոստիկանները այդ միջոցին ուշադրութեամբ կը հետեւէին, որպէսզի անոնցմէ ոչ ոք լողալով ափ չհասնի: Այնուհետեւ, խեղդամահ եղած հայերու հագուստները տանելով՝ աւարը ծախեցին Տիգրանակերտի շուկային մէջ:

«Կ'ըսուի նաեւ, որ Տիգրանակերտ քաղաքի մէջ 5-6 հայ քահանաներու մերկ մարմինները կուպրապատելէ ետք, քաղաքին փողոցներուն մէջ զանոնք ցուցադրական ձեւով տողանցել տուած են:

«Ինչ կը վերաբերի Թէլ-Արման գիւղին, որ կը գտնուի Պաղտատ-Մուսուլ երկաթուղագիծին վրայ, այստեղ հինգ հազար տղամարդիկ մորթուեցան, իսկ կիներն ու մանուկները բնաջնջեցին, զանոնք ջրհորներուն կրակի բոցերուն մէջ նետելով:

«Մէկ ամիս շարունակ Եփրատի ջուրերուն վրայ կը տեսնուէին բազմաթիւ ծփացող դիակներ, որոնք երեքական կամ վեցական անձերով իրարու կապուած էին: Տղամարդոց դիակները խիստ այլանդակուած էին, անոնց յետոյքներուն կամ սեռային անդամներուն անդամահատման պատճառով (կիներու որովայնը պատրուած), իսկ այն դիակները, որոնք գետի հոսանքով գետափ կը նետուէին, կը յօշոտուէին շուներու եւ անգղերու կողմէ:

«Այս տեղեկութիւնները ստացանք ականատես ամերիկացիներու, դանիացիներու, զուիցերիացիներու, գերմանացիներու եւ իտալացիներու կողմէ»:

digitised by A.R.A.R.@

●

«Ալ-Թագատոմ»ի հաւաքածոներէն քաղուած մեր մէջբերումները կը փա-
կենք «Թուրքերուն խոստովանութիւնը» խորագրեալ ուշագրաւ էջով, որ տեղ գը-
տած է թերթին 1919ի 671րդ թիւին մէջ։

Թրքական «Ալեմտար» օրաթերթին մէջ լոյս տեսած «Ապրելու իրաւունքը» յօդուածին անդրադառնալով՝ իբրեւ մուտք Շուքրի Քնէյտէր կը կատարէ հետեւ-
եալ հաստատումը. «*Զգալի է, որ թուրքերը սկսած են գիտակցիլ եւ ընդունիլ ի-
րենց գործած մեղքերը եւ խոստովանիլ, որ արժանի են այս ճակատագիրին։
Տեսնենք ի՞նչ գրած է թրքական «Ալեմտար» թերթը, իր այսօրուան թիւով, «Ապ-
րելու իրաւունքը» վերնագիրին տակ*»։

Ստորեւ կու տանք սուրիացի այս խիզախ մտաւորականին կատարած վերո-
յիշեալ քաղուածը։

«Ապրելու իրաւունքը գեղեցիկ նշանաբան մըն է, որ մեր կեանքին ուղեցոյցը դարձուցինք։ Սակայն պահ մը մտածեցի՞նք արդեօք, թէ անիկա ինչպիսի՛ առարկայական հիմեր ունի կեանքի մէջ։ Ո՛չ, մենք երբեք չենք խորհած այդ մասին։

«Մեր դատարաններու շէնքերուն ճակատին քանդակած ենք. «*Արդարութիւնը անփականութեան հիմն է*» արտայայտութիւնը, սակայն ձեր բոլորին հարց կու տամ. «Արդեօ՞ք արդարութիւնը գործադրեցինք մեր կեանքին մէջ»։ Բոլոր անոնք՝ որոնք կը մեղադրեն ու կ'ամբաստանեն մեզ, կը հասկնան, որ թրքական կառավարութիւնները միշտ զուլումի ենթարկած են ոչ-մահմետականները, ինչպէս նաեւ՝ արաբները։ Այս ամբաստանութիւնները հերքելու փորձերն ու աղմուկ բարձրացնելը ապարդիւն է, որովհետեւ մեր չարագործութիւնները մէջտեղն են եւ անոնք կը վկայեն մեր մասին։

«Բոլոր վայրենութիւնները, բռնագաղթերը եւ ջարդերը, որոնք գործադրուեցան, ցոյց կու տան, որ արդարութիւնը մեր ուղեցոյցը չէ եղած։ Անատոլուէն վերադարձի ճամբուս վրայ ականատես եղայ մարդկային բազմաթիւ ոսկորներու, որոնք լաւագոյն վկաներն են մեր չարագործութիւններուն։ Եկէ՛ք, յանցանքը չվերագրենք հայերուն, որովհետեւ աշխարհը կարծուածին չափ յիմար չէ։ Մարդոց հարստութիւնները կողոպտեցինք, զանոնք բռնագաղթի ենթարկեցինք եւ յետոյ ջարդեցինք։

«Մեր արդարադատութեան նախարարը, որ ունի բարձր կրթութիւն, բանտերու դռները բանալով՝ կազմեց ոճրագործներու խմբակներ, անոնց հրամայելով ոչնչացնել մանուկները, ծերերը, կիներն ու տղամարդիկը։

«Ի տես այս բոլորին, յատկապէս Իթթիհատականներու անկումէն ետք, ունեցա՞նք արդեօք բաւականաչափ խիղճ եւ կորով օրէնքները գործադրելու եւ պատժելու այդ ոճրագործ խմբակներու ղեկավարները, որոնք ոտնակոխ ըրին արդարութեան օրէնքները, արատաւորելով մեր պատիւն ու անունը։

«Չեմ վարանիր ըսելու, որ այդ բանը չենք կատարած եւ յամառօրէն այս ընթացքը շարունակելով, մենք մեզ եւ մեր երկիրը կը տանինք դէպի կործանում...»։

«ԱԼ-ԹԱԳԱՏՏՈՄ»

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՄԱԹՈՒՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՀԻՄ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՅԱՋԻՆՋ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Հետագայ էջերով համադրաբար տրուած Ռոճըր Սմիթի աշխատասիրութիւնը՝ Ցեղասպանութիւնը ուրանալու թրքական ռազմավարութեան վերաբերեալ, խօսուն է եւ յաւելեալ բացատրութեան չի կարօտիր: Կ՚արժէ սակայն այս առիթով խօսիլ ոչ թէ ցեղասպանութիւնը ուրանալու ռազմավարութեան, այլ՝ անոր կազմակերպման ծնունդ տուած պատճառներուն մասին:

Եղեռնի 80ամեակին առիթով, կ՚արժէ անգամ մը եւս լուսարձակի տակ առնել Թուրքիոյ հակահայ քաղաքականութեան ծալքերը եւ անոր իսկական դրդապատճառները:

Ցեղասպանութիւնը ուրանալու եւ զայն արդարացնելու իր ծիգերով, Թուրքիա կը վարուի այնպէս մը, թէ ինք հակահայ կամ հայաջինջ պետական քաղաքականութիւն չէ մշակած, այլ Առաջին Աշխարհամարտին պատճառով պատահած են դէպքեր, որոնց զոհ գացած են մարդիկ՝ երկու կողմերէն: Թուրքիա երբեք չ՚ընդունիր, որ այդ դէպքերը ցեղասպանական արարքներ են:

Անշո՛ւշտ որ անոնք ցեղասպանական արարքներ էին եւ 1915-1917ի դէպքերը ցեղասպանութիւն էին, բայց ցեղասպանութիւն մը, որ խորքին մէջ չէր սկսած 1915ին, այլ անկէ շատ առաջ՝ 1870ական թուականներուն: Պետական արխիւներ, ականատեսի վկայութիւններ, պատմական անհերքելի փաստեր կան, որ Օսմանեան կայսրութեան պետական ղեկավարութիւնը որոշած էր հայերը ջնջել Փոքր Ասիոյ տարածքէն՝ Օսմանեան կայսրութեան փլուզումէն ետք, միատարր պետութիւն մը ստեղծելու հեռանկարով, պետութիւն մը՝ որ կ՚երկարէր Տարտանէլէն մինչեւ Կեդրոնական Ասիոյ խորերը:

Օսմանեան կայսրութեան փլուզումի նախանշանները օսմանցի վերնախաւին մէջ ստեղծեցին անվստահելիութեան տրամադրութիւն մը կայսրութեան մէջ բնակող ժողովուրդներուն նկատմամբ: 19րդ դարու ազգային զարթօնքը անկարելի կը դարձնէր կայսրութեան պահպանումը Ատլանտեանէն մինչեւ Արաբական թերակղզի եւ Պալքաններ: Փանիսլամիզը չէր յաջողած միացնել իսլամական ժողովուրդները օսմանեան դրօշին տակ: Ազգային զգացումները սկսած էին գերիվեր դառնալ կրօնական զգացումներէն: Այս մթնոլորտին մէջ, օսմանցի վերնախաւը իր աչքերը կը դարձնէր իր ազգային ենթահողին՝ Թրքութեան: Փանթուրքիզմը կը սկսէր դառնալ օսմանեան ազգային մտածողութեան հիմը: Թրքական ժողովուրդներու միացումով ազգ-պետութիւն ստեղծելու գաղափարը կը վերածուէր գաղափարախօսութեան եւ ապա վարդապետականութեան՝ համաթուրանականութեան խորագրին տակ:

Համաթուրականութիւնը կամ համաթրքութիւնը բնականօրէն պիտի ստանար ազգայնամոլ խորք եւ այլամերժ տարածք:

digitised by A.R.A.R.@

19րդ դարու ազգայնական զարթօնքը իր բարերար ազդեցութիւնը կ'ունենար նաեւ հայ ժողովուրդին վրայ, որ իր զոյգ թեւերով՝ արեւելահայ եւ արեւմտահայ հատուածներով կ'ապրէր իր բնօրրանին մէջ ազատ ապրելու ձգտումը: Հայ ժողովուրդը տակաւին եկուոր թուրքէն անկախանալու մասին ալ չէր մտածեր, երբ համաթուրանականութիւնը իր ծրագիրներու իրագործման գլխաւոր խոչընդոտներէն մէկը նկատեց հայութեան գոյութիւնը ո՛չ միայն Անատոլիայի, այլեւ՝ Ռուսահայաստանի մէջ: Հայութեան համախումբ բնակութիւնը եկուոր թուրքին կողմէ գրաւուած Արեւմտահայաստանի եւ Ռուսիոյ կողմէ գրաւուած Արեւելահայաստանի մէջ հիմնական արգելք մը նկատուեցաւ համաթուրանական գաղափարներով սնած օսմանցի վերնախաւին համար: Հոս կը սկսէր հայութեան դէմ հալածանքներու կազմակերպումը 1870ական թուականներէն սկսեալ: Այս հալածանքներէն պաշտպանուելու համար է, որ մինչ այդ «հաւատարիմ համայնք» նկատուած հայ ժողովուրդը սկսաւ զինուիլ: Կողոպուտի, զաւթումի, բռնաբարումի եւ բռնի թրքացումի դէմ պաշտպանուելու համար է, որ հայ ժողովուրդը բարձրացուց յեղափոխութեան դրօշը: Եւ սկսաւ հայկական ազատագրական շարժումը բռնագրաւող ուժին՝ օսմանեան պետութեան դէմ: Նոյն շարժումին արդէն նախաձեռնած էին պուլկարները, սերպերը, յոյները, մակեդոնացիները եւ արաբները:

Այս մթնոլորտին մէջ, հիւանդացած Օսմանեան կայսրութեան վերնախաւը իր փրկութիւնը տեսաւ համաթուրանականութեան գործադրութեան մէջ: Այսպէս է, որ ան պատրաստեց հայ ժողովուրդը ջնջելու իր ծրագիրը: Հայասպանութիւնը համաթուրանականութեան մէկ դրսեւորումն է: Հայ ժողովուրդի եւ անոր հայրենիքին վերացման ճամբով թրքական հայրենիք ստեղծելու ծրագրին արտայայտութիւնն է Հայկական Ցեղասպանութիւնը, որուն՝ կանխամտածուած եւ ուսումնասիրուած ըլլալու փաստերը կ'որոշեն ամէնէն աւելի Թրքական արխիւները:

Ուրացումի եւ արդարացումի թրքական ռազմավարութեան դիմաց, հայ ժողովուրդը զինուած է ճշմարտութեան զէնքով: Իրականութիւնները խեղաթիւրելու թրքական ծիգերուն դիմաց, հայ ժողովուրդը ունի պատմութեան անառարկելի փաստերը:

Կը մնայ նշել սակայն, որ քաղաքական իրապաշտութիւնը կը պարտադրէ ուժի տրամաբանութիւնը: Թուրքիա իր ուրացումի ռազմավարութիւնը կը հիմնէ պետական ստորոգելիներով եւ միջ-պետական շահերու մեկնակէտով, ինչ որ անհաւասար կը դարձնէ հայութուրք ճակատումը: Հայ ժողովուրդը անհաւասար այս կռիւը կրնայ յաղթանակով աւարտել իր հաւատքով, վճռականութեամբ եւ զոհաբերութեան պատրաստակամութեամբ, զինուած՝ ճշմարտութեան զէնքով:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ԹԷՆՊԷԼԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ռ. ՍՄԻԹ

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՈՒՐԱՑՈՒՄԸ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆ

Ցեղասպանութեան ուրացումը ընթացիկ ռազմավարութիւնն է զայն կազմակերպողներուն: Մահանալ իբրեւ չճանչցուած զոհերը պետական հովանաւորութիւն վայելող հաւաքական սպանդի, ընթացիկ ճակատագիրն է բոլոր անոնց, որոնք կը կոտորուին ցեղասպանութեան ճամբով: Հակառակ այս իրողութեան, թրքական ուրացումը Հայկական Ցեղասպանութեան տարբեր է, զանազան պատճառներով: Թրքական ուրացումը հոգեբանական եւ քաղաքական այնքան խոր չափանիշներ ստացած է, որ զայն կը դարձնէ թէ՛ բարդ եւ թէ հրատապ: Բարոյական եւ մշակութային մակարդակի վրայ, ուրացումը կը շարունակէ ցեղասպանութիւնը, այնպէս մը հասկցնելով, որ հայերը արժանի էին իրենց ճակատագրին եւ իրենց գոյութեան հետքերուն վերացումը արդարացի է: Ուրացումը պաշտօնապէս բանաձեւուած է առարկութեամբ մը (արդարացումի փորձերէն մէկը), որ *սխեմատիկ* է, լաւապէս մտածուած եւ իր հիմնական կառոյցով մնացած է անփոփոխ 1915էն ասդին:

Ուրացումի մարտավարութիւնները, սակայն, միւս կողմէ՝ եղած են ճկուն, պատրեհապաշտ եւ յարափոփոխ: Այս մարտավարութիւնները ընդհանրապէս եղած են մեծապէս ազդու՝ պաշտպանելու Թուրքիոյ շահերը, անոր դիմագիծը, հողային տարածքը, ներքին կայունութիւնը, որոնք այլապէս կրնային վտանգուիլ, եթէ Ցեղասպանութիւնը ճանչցուէր: Տակաւին, ուրացումը կը վայելէ զօրակցութիւնը զօրաւոր կառավարութիւններու, ինչպէս Մ. Նահանգներու: Սակայն այս ուրացումը կը վերաբերի ցեղասպանութեան մը, որ լայն ճանաչումի արժանացած է իր գործադրուած օրերուն: Օրաթերթերու թղթակցութիւններ, գիրքեր, յօդուածներ, պաշտօնական քննութիւններ եւ դատավարութիւններ, բոլորը յստակ կը դարձեն, որ ցեղասպանութիւնը տեղի ունեցած է լայն տարողութեամբ: Այսուհանդերձ, կարճ ժամանակի մը մէջ, բարձրացաւ ուրացումի պատ մը, որ միայն ներկայիս սկսած է ճեղքուիլ:

digitised by A.R.A.R.@

Բարոյական եւ մշակութային մակարդակի վրայ, ուրացումը կը շարունակէ ցեղասպանութիւնը, այնպէս մը հասկցնելով, որ հայերը արժանի էին իրենց ճակատագրին...

Ի՞ՆՉ Է ՈՒՐԱՑՈՒՄԸ

Ուրացումը յաճախ ստախօսութեան ձեւ մըն է, իրականութիւններու աղաւաղում՝ հետապնդուած նպատակի մը հաշուոյն: Թուրքիոյ *փրոփականտան* որդեգրած է ճիշդ այս ոճը, ինչպէս Մ. Նահանգներու արտաքին նախարարութիւնը, երբ 1982ին որոշեց, որ հայերու դէմ թրքական խժդժութիւններու եւ ցեղասպանութեան փաստը յստակ չէ, անիկա պարզապէս սուտ խօսեցաւ, որովհետեւ իր արխիւները լեցուն են փաստերով: Ուրացումը կը նպատակադրէ խուսափիլ դուրսէն եկած սպառնալիքէ («նիւթական եւ հոդային հատուցում»), պաշտպանել թուրքերու դիմագիծը (որ «անոնք բարբարոս արարքներ չեն գործեր»), մերժել եւ անմարդկային դարձնել զոհերը («անոնք արժանի չեն մեր հետաքրքրութեան») եւ արդարացնել Ցեղասպանութիւնը («հայերը դաւաճաններ էին, անոնք անմարդկային արարքներ գործեցին, թուրք կիներ եւ փոքրեր ջարդեցին») :

Արդարեւ, ուրացումը կ'ընդգրկէ ո՛չ միայն իրկանութիւններու մերժումը, այլեւ՝ պատրուակներ գտնելու եւ արդարացումներ փնտռելու գործնական ռազմավարութիւնները: Հետեւաբար, ցեղասպանութեան իրողութիւնը ուրանալու թրքական վարքագիծը հիմնուած է մերժումի եւ արդարացման փորձերու վրայ:

ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՈՒՐԱՑՈՒՄԸ

Թրքական պատճառաբանութիւնը սիսթեմաթիկ է, ճարտարութեամբ պատրաստուած է եւ, հակառակ այն իրողութեան, որ երեւութական մանրամասնութիւնները փոխուած են ժամանակի ընթացքին, անոր հիմնական կառոյցը մնացած է նոյնը, այսինքն՝ ուրացումը եւ արդարացումը: Գոյութիւն ունի նաեւ համաչափութիւն մը հայկական «հարցը» նկարագրելու թրքական տեսակէտներուն մէջ՝ 1915ին եւ ներկայիս: Հայերը ահաբեկիչներ էին այն ատեն եւ հիմա ալ են: Ռուսերը զանոնք շահագործեցին իրենց նպատակներուն համար եւ հիմա ալ նոյնը կ'ընեն: Հայերը հետամուտ էին անկախ պետութեան մը ստեղծումին եւ հիմա ալ թրքական հող կը պահանջեն: Օտար պետութիւններ կը միջամտէին Հայկական Հարցին մէջ եւ այսօր ալ նոյնը կ'ընեն, երբ հրապարակային ձեւով կը ճանչնան Ցեղասպանութիւնը: Ինչ որ

digitised by A.R.A.R.@

դրսեւորուած է այս աշխարհահայեացքին մէջ, անցեալին թէ ներկայիս, խոր զգացում մըն է խոցելիութեան, քաոսի ենթակայութեան եւ քայքայումի: Եւ այս պատճառները մեծապէս դերակատար են ցեղասպանութեան իրողութիւնը ուրանալու փորձերուն մէջ: Ինչ որ 1915ի դէպքերուն պատճառ եղաւ, հետագային վերածուեցաւ այդ դէպքերուն գոյութիւնը ուրանալու եւ արդարացնելու վարքագիծի:

Ուրացումը կարելի է դիտել նաեւ տարբեր դիտանկիւնէ: Ի՞նչ է, որ կ'ուրացուի: Առաջին հերթին, մէկը կրնայ ուրանալ, որ որոշ դէպքեր տեղի ունեցան: Կամ անձ մը կամ խմբակցութիւն մը կրնայ ընդունիլ, որ դէպքեր պատահած են (առնուազն անոնց մէկ մասը), բայց կրնայ ուրանալ, որ ինք պատասխանատու է անոնց: Կրնայ մերժել պատասխանատուութիւնը, որովհետեւ կ'առարկէ, որ անոնք (դէպքերը) իր հակակշռէն դուրս էին, կամ արդարացումներ ունէին, ինչպէս «ինքնապաշտպանութիւն»: Կրնայ ըլլալ նաեւ, որ ան ընդունի, որ կարգ մը դէպքեր տեղի ունեցած են եւ ինք պատասխանատու է անոնց, բայց կը մերժէ ընդունիլ, որ այդ դէպքերը որեւէ ձեւով ոճիրի եւ ցեղասպանութեան շրջագիծին մէջ կ'իյնան: Թրքական պատճառաբանութիւնը կ'օգտագործէ այս բոլորը, ուրանալու համար Ցեղասպանութիւնը: Թուրքերը կ'ըսեն, որ լայնածաւալ խժդժութիւններ տեղի չեն ունեցած, իրենք պատասխանատու չեն արձանագրուած զոհերուն, իսկ ցեղասպանութեան սահմանումը կարելի չէ կիրարկել 1915-17 դէպքերուն համար:

«Սիստեմաթիք, լայնածաւալ խժդժութիւններ տեղի չունեցան»

Ցեղասպանութեան մը գոյութիւնը կը հերքուի՝ հարցականի տակ առնելով դրդապատճառները անոնց, որոնք կը հաստատեն անոր ճշմարտութիւնը, ինչպէս նաեւ խնդրոյ առարկայ կը դարձնեն բնակչութեան թիւը եւ, առ այդ՝ զոհերու թիւին վերաբերեալ կատարուած գնահատումները: Առաջին հերթին, կը պնդուի, որ հայեր եւ ոչ-հայեր այլափոխած են պատմութիւնը, յայտնելով, որ Թուրքիա ցեղասպանութիւն գործած է 1915-1917 տարիներուն: Թուրքերը կ'ըսեն, որ հայերը վերագրած են պատմութիւնը, հիմնաւորելու համար իրենց հոդային պահանջները Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներէն եւ ծածկելու համար իրենց ցեղասպանական արարքները, որոնք գործադրեցին թուրքերու դէմ: Ոչ-հայերու ականատեսի վկայութիւնները, ինչպէս Թոյնպիի, Մորկընթաուի եւ ուրիշներու, կը նկատուին պատերազմի ժամանակ կիրարկուող փրոփականդա եւ առ այդ գործածուած զէնք մը, լուծարքի ենթարկելու Օսմանեան կայսրութիւնը: Ըստ թուրքերուն, անոնք՝ որոնք վերջին շրջանին գրած են Ցեղասպանութեան մասին, ամբողջովին հիմնուած են այդ օրերուն գրուած փեղեկութիւններու վրայ, որոնք վարկաբեկուած են իբրեւ աղբիւր: Աւելին. որեւէ փաստ, որ կը հաստատէ, թէ հայերը սպաննուած են քաղաքականութեան մը իբրեւ հետեւանք կամ «դրուած» են կացութիւններու մէջ, որոնք նպատակադրած են անոնց մահը, կը

digitised by A.R.A.R.@

նկատուի պատերազմի փրոփականտա, անձնական նախապաշարում կամ պարզապէս յերիւրանք: Թէ գոյութիւն ունէր սիսթեմաթիկ ծրագիր մը՝ ջնջելու հայերը, կտրուկ ձեւով կը հերքուի նոյն հիմունքներով:

Յաջորդը թիւի հարցն է, որ կ՚արծարծուի, որովհետեւ անիկա ցուցանիշ է յայնածաւալ ցեղասպանութեան մը իրողութեան: Թուրքերը կ՚ըսեն, որ հայերու թիւը երբեք կարելի չէ ճշգրտօրէն տալ: Ասիկա ճիշդ է հայկական պարագային: Զոհերու թիւը կը տարբերի մինչեւ բաժանեալ երեքի տուեալներով: Տակաւին, Օսմանեան կայսրութեան բնակչութեան թիւը իր ամբողջութեան մէջ, ինչպէս նաեւ զայն բաղկացնող տարբեր ազգութիւններու թիւերը առանձնապէս չունին ճշգրիտ գնահատումներ, ինչպէս է պարագան այսօր շատ մը երկիրներու : Թուրքիա կ՚օգտագործէ նման անորոշութիւններ՝ ուրանալու համար, որ հայերը ենթարկուած են պետական սպանդի: Անիկա կը նշէ, որ հայ զոհերու թիւը տարբեր ժամանակներու ընթացքին տարուբերած է վեց հարիւր հազարէն մինչեւ մէկուկէս միլիոն: Նոյնպէս բնակչութեան թիւը տարուբերած է մէկ միլիոնէն աւելի քան երկու միլիոնի միջեւ: Թրքական տեսակէտը այն է, որ երկու թիւերն ալ չափազանցուած են քաղաքական նկատառումներով: Թուրքերը հայ բնակչութեան թիւը կը գնահատեն 1.3 միլիոնով, իսկ զոհերու թիւը՝ երկուքէն երեք հարիւր հազարով, ինչ որ իրենց նկատառումով տրամաբանական համեմատութիւն մը կը ներկայացնէ պատերազմի ընթացքին սպաննուած թուրքերու հետ: Անոնք կ՚առարկեն, թէ ինչպէ՞ս կարելի է 1.5 միլիոն զոհ տալ, երբ բնակչութեան թիւը միայն 1.3 միլիոն է: Թուրքերը կ՚աւելցնեն, որ պատերազմէն ետք քանի մը հարիւր հազար հայեր շարունակեցին ապրիլ Թուրքիոյ մէջ, իսկ մնացեալը պարզապէս գաղթեց:

Ցեղասպանութիւնը կը վերաբերի այն հարցին, որ մարդիկ ինչպէս կը մեռնին եւ ոչ թէ քանի հոգի կը մահանայ: Հակառակ այս իրողութեան, թիւերու գնահատման թրքական պատճառաբանութիւնը կարեւոր ազդակ մըն է ցեղասպանութեան իրողութիւնը ուրանալու անոր վարքագիծին մէջ: Հարցականի տակ առնելով հայ զոհերու թիւը, Թուրքիա հարցականի տակ կ՚առնէ ամբողջ Ցեղասպանութիւնը: Այսպէս, նշելով որ հայերը եւ թուրքերը մահացան նոյն համեմատութեամբ (25%), կ՚ուզէ մատնանշել, որ հայերը չէին առանձնացուած սպանդի համար, այլապէս հայ զոհերու թիւին համեմատութիւնը պիտի ըլլար շատ աւելին: Մատնանշելով, որ թուրք զոհերու թիւը կը հասնի երկուքէն երեք միլիոնի, այսինքն՝ մեծցնելով թուրք զոհերու թիւը, Թուրքիա կը փորձէ շեղել մարդոց գուրը հայերէն դէպի թուրքերը, բաղդատական տառապանքի հնարամտութեան դիմելով: Հայերու թիւը նուազեցնելով, Թուրքիա կը նպատակադրէ նաեւ հիմնաւորել իր այն թեզը, որ հայերը մեծամասնութիւն չէին արեւելեան Անատոլիայի մէջ եւ, առ այդ, գոյութիւն չունէր հայկական հայրենիք մը, որուն իբրեւ հետեւութիւն խնդրոյ առարկայ կը դարձնէ հայերու ինքնորոշման պահանջատիրութիւնը:

digitised by A.R.A.R.@

Արդարև, ուրացումը կ՚ընդգրկէ ո՛չ միայն իրավանութիւններու մերժումը, այլև՝ պատրուակներ գտնելու եւ արդարացումներ փնտռելու գործնական ռազմավարութիւնները:

«Թուրքիա պատասխանատու չէ»

Մերժելէ ետք ցեղասպանութեան հիմքը, Թուրքիա կը շարունակէ ուրանալ, որ ինք որեւէ պատասխանատուութիւն չունի հայերու մահուան գծով: Թրքական թեզը այն է, որ հայերու մեծամասնութիւնը գոյատեւեց պատերազմէն ետք, իսկ անոնք՝ որոնք մահացան, մահացան ոչ թէ թրքական կառավարութեան, այլ՝ պատերազմի, սովի, հիւանդութեան եւ ընկերային հակակշիռի քայքայումին հետեւանքով: Թուրքերը կ՚աւելցնեն, որ միլիոնաւոր թուրքեր մահացան նոյն պատճառներով: Սակայն խժդժութիւններու փաստերը ա՛նքան զօրաւոր են, որ կարելի չէ անտեսել. նուազագոյնը կարգ մը բրտութիւններու բացատրութիւնները պէտք է գտնուին: Սկզբնական շրջանին, Երիտասարդ Թուրքերու ղեկավարները մեղադրուեցան եւ անոնցմէ շատեր ի բացակայութեան մահուան դատապարտուեցան: Բայց այս ղեկավարներուն դատապարտումը մարտավարական քայլ մըն էր, որովհետեւ Թալաաթ փաշան եւ միւսները, որոնք պատասխանատու էին Ցեղասպանութեան, այսօր փաստօրէն վերապատուուած են: Այսօր, պատճառաբանութիւնները փոխուած են եւ եղած են այնպէս մը, որ իբրեւ թէ պաշտօնատարներ անտեսած են իրենց հրահանգները, երկրագործներ զայրացած են հայերէն, որոնք թուրքեր կը սպանէին եւ սկսած են վրէժ յուծել, հասարակ ոճրագործներ եւ ցեղախումբեր, ինչպէս քիւրտեր, յարձակումներ գործած են հայկական կարաւաններուն վրայ, որոնք կը տեղափոխուէին պատերազմական ապահովութեան նկատառումներով: Թրքական պատճառաբանութեան համաձայն, հայերու դէմ գործուած բրտութիւնները, որեւէ պարագայի, նախամտածուած արարքներ չէին թրքական պետութեան կողմէ, այլ ուրիշներ պատասխանատու էին: Իսկ նոյնիսկ եթէ մէկը առարկէ, որ, օրինակի համար, փոքրերու բռնի տեղափոխութիւնը հաւաքականութենէ մը ուրիշ հաւաքականութիւն՝ ցեղասպանական արարք է (եւ այդպէս ալ պատահեցաւ), թուրքերը կ՚ըսեն, թէ ուրիշներ կատարած են այդ արարքները եւ ոչ թէ իրենք:

Վերջապէս, հայերու մահուան պատասխանատուութիւնը մերժուած է այն առարկութիւններով, որ թրքական կառավարութիւնը եւ ժողովուրդը կը պաշտպանէին իրենք զիրենք խմբակցութեան մը դէմ, որ դաւաճանած էր ազգին՝ դիմելով ընդոստութեան եւ պատերազմական գործողութիւններու, ինչպէս նաեւ յաճախակիօրէն ջարդեր կազմակերպած էր թուրքերու դէմ:

Եզրակացնելու համար կրնանք ըսել, որ Թուրքիա կը մերժէ Ցեղասպանութեան պատասխանատուութիւնը երեք առարկութիւններով:

digitised by A.R.A.R.@

...Ինչ որ 1915ի դէպքերուն պատճառ եղաւ, հեռագային վերածուեցաւ այդ դէպքերուն գոյութիւնը ուրանալու եւ արդարացնելու վարքագիծի:

1) Դէպքերը Թուրքիոյ հակակշռէն դուրս էին,

2) Հայերու դէմ գործուած բրտութիւնները ոչ-թուրքեր կատարած են,

3) Թրքական կառավարութիւնը եւ թուրք ժողովուրդը դիմած են ինքնապաշտպանութեան. «զոհերը» եղած են նախայարձակ:

Հետեւաբար, ցեղասպանութիւն յղացքը, միշտ ըստ թուրքերու, կարելի չէ որդեգրել 1915-17ի դէպքերուն համար:

«Թուրքիա շարունակութիւնը չէ նախկին պետութեան»

Թրքական ուրացումը կը բովանդակէ այլ կարելիութիւն մը: Թուրքիա կրնայ առարկել, որ ո՛չ մէկ շարունակականութիւն, օրէնքի կամ բարոյական պատասխանատուութիւն գոյութիւն ունին թրքական հանրապետութեան եւ որեւէ վարչակարգի կամ պետութեան միջեւ, որ գոյութիւն ունեցած է իր հիմնադրութենէն առաջ, 1923ին:

ԹՐՔԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏՃԱՌԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԱՐԴԱՐԱՑՈՒՄԸ

Ցեղասպանութիւնը միշտ արդարացում մը ունի կատարողին դիտանկիւնէն: Անիկա միջոց մըն է նպատակի մը համար, գործիք մը՝ լուծելու «հարց» մը: 20րդ դարուն ոչ մէկ կառավարութիւն հրապարակաւ ընդունած է, որ ինք ցեղասպանութեան հեղինակ է: Այսպէս չէ եղած պարագան անցեալին: Հին ժամանակներէն մինչեւ Ամերիկայի նուաճումը սպանացիներուն կողմէ, ցեղասպանութիւնը բացայայտ էր եւ ընդունուած: Մեր պարագային, սակայն, իշխողը ուրացումն է. ուրացում փաստերու, պատասխանատուութեան, մերժում ցեղասպանութեան սահմանումի կիրարկումին: Անշուշտ, ասիկա չի նշանակեր, որ ցեղասպանութեան հեղինակները կարգ մը արդարացումներ չեն հրամցներ: Փաստօրէն, ինչպէս տեսանք, արդարացումը կարեւոր տեղ կը գրաւէ ամէն պատասխանատուութիւն ուրանալու եւ Երիտասարդ Թուրքերու կատարածը ցեղասպանութիւն չնկատելու Թուրքիոյ ճիգին մէջ: 20րդ դարուն, անոնք՝ որոնք ցեղասպանութիւն կը գործեն, այլեւս չեն հպարտանար իրենց արարքին համար, բայց կը փորձեն արդարացնել զայն: Այսպէս կը բարձրանայ ուրացումի պատ մը: Ուրացումի եւ արդարացումի

digitised by A.R.A.R.@

ճիգերը կ'ընթանան միասնաբար: Թրքական պարագային, արդարացումի պատճառաբանութիւնը խուսափողական է եւ անուղղակի, սակայն թափանցիկ: Անիկա կը բաղկանայ երեք հիմնական եւ զիրար ամբողջացնող առաջադրութիւններէ.-

1) Հայերը լուրջ սպառնալիք էին Թուրքիոյ,
2) Անոնք արժանի էին մահուան,
3) Անոնք մեռան, որպէսզի թուրքերը ապրին:

Հայերը իբրեւ սպառնալիք

Թրքական պատճառաբանութիւնը կը դիմէ պատմական փուեալներու, որոնք կ'այլափոխեն պատմութիւնը՝ թէ փասպարկումի եւ թէ զանցառումի ճամբով: Իմ նպատակս, այսուհանդերձ, գնահատումը կատարել չէ պատմական ճշգրտութեան, այլ ցոյց տալ, թէ ինչպէ՛ս անիկա կը գործածուի, արդարացնելու համար հաւաքական սպանդը: Թրքական պատճառաբանութիւնը կը սկսի նշելով, որ մինչեւ 1870ական թուականները հայերը ծանօթ էին իբրեւ «հաւատարիմ համայնք» մը կայսրութեան մը մէջ, որ սկսած էր քայքայման նշաններ ցոյց տալ: Հայերը խաղաղ եւ ներդաշնակ ապրած էին թուրքերու հետ դարեր շարունակ: Բայց 1870ական թուականներուն, եւրոպացիք սկսան հայերը իբրեւ պատճառ օգտագործել՝ Թուրքիոյ ներքին հարցերուն միջամտիլ ըլլալու համար: Քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնը պաշտպանելու քողին տակ, Ռուսիա, Ֆրանսա եւ Բրիտանիա հետապնդեցին Օսմանեան կայսրութեան տկարացումը, զայն վերածելու համար փոքր-փոքր պետութիւններու, որոնք դիւրաւ կրնան շահագործուիլ եւրոպացիներուն կողմէ: Թուրքիոյ արեւելեան շրջանները Բրիտանիա սկսաւ կոչել «Հայաստան», Ռուսիա հետամուտ եղաւ շահելու հայերու նեցուկը՝ քայքայելու Օսմանեան կայսրութիւնը եւ ստեղծելու «Մեծն Հայաստան»ը արեւելեան Անատոլիայի մէջ: Նմանօրինակ մղումներով, հայերը կը քաջալերուէին՝ ստեղծելու իրենց անկախ պետութիւնը շրջանի մը մէջ, որ մեծամասնութեամբ բնակուած էր իսլամներով եւ թուրքերով: Փաստօրէն, 1888էն սկսեալ կազմուեցան հայկական բազմաթիւ յեղափոխական կազմակերպութիւններ՝ օսմանեան իշխանութենէն ազատագրուելու նպատակով:

Յեղափոխական այս կազմակերպութիւններուն նպատակն էր, կ'ըսեն թուրքերը, յեղափոխութիւնը, իսկ միջոցը՝ ահաբեկչութիւնը: Յեղափոխական կազմակերպութիւնները ժամանակ չկորսնցուցին: Առաջին ապստամբութիւնը տեղի ունեցաւ 1890ին, անոր հետեւեցան 1892ի, 1903ի, 1905ի եւ 1909ի ապստամբութիւնները: Իւրաքանչիւր պարագայի գծով, թրքական վերջին հրապարակութիւնները կ'ընդգծեն, թէ *«ապըստամբութիւնները եւ խռովութիւնները հայկական յեղափոխական կազմակերպութիւններու կողմէ կը ներկայացուէին իբրեւ... Հայերու սպանութիւնը թուրքերու կողմէ, եւ այս տեսակի քարոզչութեամբ անոնք*

digitised by A.R.A.R.@

յաջողեցան որոշակի համակրանք ստեղծել քրիստոնեայ ժողովուրդներու մօտ»:

1870ական թուականներէն սկսեալ Թուրքիոյ մէջ եւրոպական միջամտութիւնները եղած են հետեւողական, սակայն, թրքական դիտանկիւնէն, անոնք իրենց գագաթնակէտին հասան Անատոլիոյ ճակատին վրայ, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին. *«Օսմանեան պատերազմական կարելիութիւնները տկարացնելու նպատակով, Ցարական Ռուսիան հայերը դրդեց ըմբոստանալու՝ անոնց խոստանալով անկախ Հայաստանի մը ստեղծումը Օսմանեան կայսրութեան փլուզումէն ետք»*, կը գրէ Մ. Նահանգներու մօտ Թուրքիոյ դեսպանը, *«Ուոլ Սթրիթ ժուրնալ»*ի 21 Սեպտեմբեր 1983ի թիւին մէջ: Այսպէս, հայերը, միշտ թրքական տեսանկիւնէն, ապստամբութենէն անցան դաւաճանութեան, միանալով ռուսական բանակին, կազմակերպելով հրոսակային յարձակումներ եւ ջարդելով գիւղեր: Հայերը հետամուտ էին արեւելեան շրջանները պարպելու թուրք բնակչութենէն, *«ջարդելով եւ տեղահան ընելով զանոնք, որպէսզի ապահովուի անհրաժեշտ հայ մեծամասնութիւնը, նախքան խաղաղութեան բանակցութիւնները»*:

Այսպէսով, հայերը կը դառնան «հարց»: Մեկնելով այս տրամաբանութենէն, թրքական պատճառաբանութիւնը կը նշէ, որ հայերը գլխատոր սպառնալիք մը սկսան ներկայացնել Թուրքիոյ ապահովութեան եւ հողային ամբողջականութեան: Հետեւաբար, տրամաբանական եւ գործնական լուծումը պիտի ըլլար հայերու վերացումը, բայց այս եզրակացութիւնը չի յայտարարուիր հրապարակաւ, այլ լռելեայն կ'երեւի արդարացումի ճիգերուն մէջ, թէ թուրքերը իրենք զիրենք կը պաշտպանէին հայկական յարձակումներէն: Լուծումը, սակայն, այսինքն՝ հայերու վերացումը, արդարացուած անհրաժեշտութեան պատճառաբանութեամբ, ձեռնտու էր: Այս ձեւով, թուրքերը կ'առնէին առաջին քայլը՝ Ցեղասպանութեան տալու օրինական եւ պատճառաբանեալ հիմք:

Անոնք արժանի էին մահուան

Բոլոր անոնք՝ որոնք կը դիմեն ցեղասպանութեան, ունին յատկանշական գիծ մը, որ իրենց զոհերը միաժամանակ կը ներկայացնեն թէ՛ իբրեւ սպառնալիք եւ տկար, թէ՛ իբրեւ վայրենի ու անկարող: Նախապէս տեսանք, որ թուրքերը հայերը կը ներկայացնէին իբրեւ սպառնալիք մը Թուրքիոյ գոյութեան: Բայց հայերը միաժամանակ կը ներկայացուին իբրեւ տկար ժողովուրդ, այսինքն՝ անոնք երբեք պիտի չկարենային ստեղծել իրենց պետութիւնը, անոնք միշտ ենթակայ եղած են զօրաւոր դրացիներու գերիշխանութեան եւ պատմութեան ընթացքին յաճախ տեղահանուած եւ ցրուած են մինչեւ անոնց վերջնական տարագրումը

digitised by A.R.A.R.@

Հարցը, ուրեմն, թուրքերուն համար էր դիտուի իբրեւ թրքական կեանքերը ընդդէմ հայկական կեանքերուն: Հայերը պէ՛տք է որ մեռնէին, որպէսզի թուրքերը կարենային ապրիլ: Այս ձեւով կ՚ամբողջանայ Հայկական Ցեղասպանութեան ապոդարացման շրջագիծը:

օսմանցիներուն կողմէ՝ 1915ին: Միշտ թրքական տեսանկիւնէն, 1890ական թուականներէն սկսեալ հայերը թէեւ յաճախ ապստամբած են, սակայն, այդ ապստամբութիւնները աւելի սուղ արժած են հայերուն, քան թուրքերուն: Աւելի՛ն. դարեր շարունակ օսմանցիներուն պաշտպանութիւնը վայելելէ ետք, 1915ին, իրենց ցուցաբերած ապերախտութեան պատճառով, հայերը շատ դիւրութեամբ պաշարուեցան եւ տարագրուեցան: Տակաւին, հայերը կը ներկայացուին իբրեւ վայրենի եւ անմարդկային: Անոնք շարունակաբար կը դիմէին ապստամբութեան եւ սպանութիւններու, որպէսզի գրգռեն իսլամ մեծամասնութիւնը, որուն զայրոյթին ենթարկելով իրենց ժողովուրդը, կը յուսային եւրոպական ուժերը մղել միջամտութեան: Եւ երբ 1915ին դաւաճանեցին պետութեան (միշտ թրքական տեսանկիւնէն), միանալով ռուսերուն, անոնք ցոյց տուին, թէ որքան անգութ կրնան ըլլալ: Թուրք փոքրիկներ դարձան յատուկ թիրախ, որովհետեւ անոնք վտանգ մը կը ներկայացնէին «հայ ազգին», կը նշէ *«Ինը հարցում, ինը պատասխան»* թրքական նշանաւոր գրքոյկը: Ամբողջ գիւղեր եւ քաղաքներ ենթարկուեցան ջարդի եւ քանդումի: *«Ինը հարցում, ինը պատասխան»* գրքոյկը կը շարունակէ, ըսելով թէ *«հայերու գործած խժդժութիւնները ա՛յնքան բիրտ էին, որ իրենց ընկերակցող ռուսական բանակի հրամանատարները զիրենք հեռացուցին ճակատներէն»*:

Արդ, թրքական դիտանկիւնէն, հայերը ապերախտ էին եւ քանդող, սակայն միաժամանակ տկար եւ դիւրաւ իշխելի: Անոնց տկարութիւնը պատճառ էր արհամարհանքի: Բայց անոնք նաեւ վայրենի եւ անմարդկային էին: Անոնք տրամադիր էին զոհելու իրենց սեփական ժողովուրդը յեղափոխական նպատակներու համար: Անոնք ջարդեցին թուրքեր, յոյներ եւ հրեաներ, երբ անոնք նկատուեցան խոչընդոտ անկախ պետութեան ճամբուն վրայ: Անոնք սպաննեցին թուրք փոքրիկներ, զանոնք նկատելով սպառնալիք մը իրենց ձգտումներուն դիմաց: Այս բոլորը՝ անշո՛ւշտ թրքական դիտանկիւնէն: Հայերը ներկայացնելով իբրեւ անմարդկային, վայրագ եւ վտանգաւոր էակներ, թուրքերը հասկցնել կ՚ուզեն, որ անոնք արժանի չեն ապրելու:

Ինքնապաշտպանութիւն

Արդարացումի պատճառաբանութիւնը կը հասնի հետեւեալ կէտին, հայերը սպառնալիք էին Թուրքիոյ ներկային եւ ապագային, անոնք

digitised by A.R.A.R.@

գործեցին վայրագ եւ անմարդկային արարքներ եւ արժանի դարձան մահապատիժի: Անոնք յարձակում գործեցին թրքական պետութեան եւ ժողովուրդին վրայ՝ յեղափոխական արարքներով, ահաբեկչութեամբ, պատերազմով եւ ցեղասպանութեամբ: Թուրքիա պարտաւոր էր պաշտպանելու ինքզինք եւ հարցը այլեւս կը վերաբերէր գոյատեւումի եւ, հետեւաբար՝ ինչ որ գործուեցաւ հայերուն նկատմամբ, արդարացի է

Հայերը, միշտ թրքական պատճառաբանութեամբ, սկսան ուղղակիօրէն հարուածել Օսմանեան կայսրութիւնը, քանդելով ճամբաներ ու կամուրջներ, հրոսակային յարձակումներ գործելով բանակային միաւորներու վրայ եւ ջարդելով թուրք այրեր, կիներ եւ փոքրիկներ: Հայերը հրոսակային պատերազմ մը կը մղէին: Եւ նկատի առնելով, որ նման պատերազմի մը պարագային կարելի չէ զատորոշել կռուողը ոչ-կռուողէն, իսկ ճշդել, թէ ո՞ր հայերը փաստաւորիմ են պետութեան, գրեթէ անկարելիութիւն մըն է, հետեւաբար՝ անհրաժեշտ էր Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներէն տեղահան ընել ամբողջ հայութիւնը: Տեղահանութեան ճամբուն վրայ, երկու կամ երեք հարիւր հազար հայեր մեռան (ըստ թրքական գնահատումներու), բայց եթէ տեղահանութիւնները չըլլային, բազմաթիւ թուրք այրեր, կիներ եւ փոքրիկներ պիտի սպաննուէին: Հարցը, ուրեմն, թուրքերուն համար կը դիտուի իբրեւ թրքական կեանքերը ընդդէմ հայկական կեանքերուն: Հայերը, որոնք այլեւս դադրած էին ներկայացնելէ «հաւատարիմ համայնքը», պէ՛տք է որ մեռնէին, որպէսզի թուրքերը կարենային ապրիլ:

Այս ձեւով կ'ամբողջանայ Հայկական Ցեղասպանութեան արդարացման շրջագիծը:

(Համադրաբար հայացուց՝
Վարուժան Թէնպէլեան)

ՌՈՃԸՐ ՍՄԻԹ

digitised by A.R.A.R.@

ԾԱԾԿԱԳԻՐ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

18 ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1915

ԱՏԱՆԱՅԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԻՆ՝
ՃԵՄԱԼ ՊԷՅԻՆ

Թուրքիոյ մէջ ապրող բոլոր հայերը, առանց մէկ հատ իսկ ողջ ձգելու, բնաջնջելու որոշում տրուած է, եւ այս ուղղութեամբ **Ճեմիյէթը** (իմա՝ Իթթիհատը) կառավարութեան տուած է ամենալայն իրաւասութիւններ:

Սպանութիւններու կազմակերպումին առընչութեամբ, կառավարութիւնը վալիներուն եւ բանակի հրամանատարներուն անհրաժեշտ ցուցմունքներ պիտի տայ:

Իթթիհատ վէ Թերաքքիի բոլոր ներկայացուցիչները, իրենց գտնուած վայրերուն մէջ, այս խնդիրը հետապնդելու գործով պիտի զբաղին: Անոնք թոյլ պիտի չտան, որ ոեւէ հայ օգնութիւն կամ օժանդակութիւն ստանայ:

Իթթիհատի եւ թրքական կառավարութեան լիազօր ներկայացուցիչ
ՊԷՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ

* * *

25 ՄԱՐՏ 1915

ԱՏԱՆԱՅԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԻՆ՝
ՃԵՄԱԼ ՊԷՅԻՆ

Այլեւս, այսօր, հայերուն ամբողջական բնաջնջումին մասին որոշում տրուած է եւ, դժբախտաբար, այդ առթիւ ստիպուած ենք գործադրել չափազանց արիւնալի միջոցներ:

...Հիմակուտիմա, աչք զարնող հայերը, օրէնքի միջոցառումներուն յարմարցընելով՝ բնաջնջեցէ՛ք: Այդպէս յարմար տեսանք, որպէսզի այդ պատրուակով մեր յետոյ կատարելիքներուն ալ հիմնաւորում մը գտած ըլլանք:

ՊԷՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ

* * *

21 ԱՊՐԻԼ 1915

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՎԱԼԻ ՍԱՊԻԹ ՊԷՅԻ ՄԻՋՈՑԱՒ
ՅԱՆՁՆԵԼԻ [ՐԵՄՆԵՑԻ] ՆԱՀԸՄԻՆ

Այդ տեղէն տարագրուած հայերու հաշիւը կը մաքրուի՞: Ատոնց սպաննուելու եւ բնաջնջուելու պարագաները իմացուցէք: Թէ ոչ միայն քաղաքէն դուրս կը հանուին եւ կը դրկուին:

Իթթիհատի պատասխանատու քարտուղար
ՊԷՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ

digitised by A.R.A.R.@

«ԵՍ ԿԸ ՍՏԱՆՁՆԵՄ...»

Կառավարութիւնը հրահանգեց բոլոր հայերուն տեղահանումը Տրապիզոնի նահանգէն դէպի կայսրութեան ներքին մասերը. Պատերազմական Ատեանին անդամներէն մէկը ըլլալով, գիտեմ, թէ ամսոսի բառը կը նշանակէ բնաջնջել։

Ենթասպայ
ՍԱՅԻՏ ԱՀՄԷՏ ՄՈՒԽԹԱՐ ՊԸԱՃ
("A Crime of Silence")
Յունիս, 1915

Պանիրին նաւը խաքով չի յառաջանար։ Գո՛րծ եւ վճռակա՛ն գործ պէտք է։ Հայերը ուռած պալարի մը կը նմանին, վէրք մը, որ դուրսէն փոքրիկ բշտիկ մը կը թուի եւ եթէ վարպետ վիրաբոյժի մը նշդրակով չմաքրուի, անպատճառ կը մեռցնէ։ Լաւ գործ պէտք է եւ վճռական գործադրութիւն։ 1909ին, Ատանայի մէջ, սադինանդին մեր ըրած ջարդերուն պէս բան մը եթէ պիտի ընենք, օգուտի տեղ վնաս կը պատճառենք։ (...) Դարձեալ կը կրկնեմ. եթէ այս մաքրագործումը պիտի չըլլայ ընդհանուր եւ վերջնական, վնաս առաջ կու գայ՝ օգուտի փոխարէն։ Արմատէն պէտք է փրցնել հայ տարրը։ Մեր երկրին մէջ մէկ հայ խակ պէտք չէ թողուլ, մեռցնելու է հայ անունը։ Պատերազմի մէջ ենք։ Ասկէ լաւ պատեհութիւն չի կրնար ըլլալ։

Տոքթ. ՆԱՋԸՄ
1915, Յունիս

Ես կը ստանձնեմ հայերուն հանդէպ կատարուած բոլոր դէպքերուն պատասխանատուութիւնը։

ԷՆՎԷՐ
("The Walk into Death March of the Armenian People", *J. Lepsius*)
10 Օգոստոս 1915

Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.—

29 Սեպտեմբեր 1915

Կը լսենք, թէ ժողովուրդէն եւ պաշտօնեաներէն ոմանք կ'ամուսնանան կարգ մը հայ կիներու հետ։ Ասիկա խստիւ արգիլելով, կարեւորութեամբ կը յանձնարարեմ, որ այդ կարգի կիները ջոկուելով առաքուին [դէպի անապատ]։

Ներքին գործոց նախարար՝
ԹԱԼԱԱԹ

Մուշի փոդոցները հայերուն դիակներով ծածկուած էին. ամէն անգամ, որ մէկը կը փորձէր փոդոց դուրս գալ՝ անմիջապէս կը սպանուէր թուրքերուն կողմէ։ Այս միջոցառումէն չէին բացառուած տարեցները, կոյրերը, հաշմանդամներն ու հիւանդները։ Մուշի եւ Խնուսի միջեւ տեսայ երկու հովիտներ, որոնք հայերու դիակներով, առաւելաբար այր

digitised by A.R.A.R.@

մարդոց դիակներով լեցուած էին, իսկ ուրիշ հովիտ մը լեցուած էր փոքրիկներու դիակներով։

Գարա-Շուպանի մօտ, մեծ թիւով հայերու դիակները կը ծիսային Մուրատ (իմա՛ Եփրատ) գետի ջուրերուն վրայ։

Եպիսկոպոս ՀԱՍԱՆ ՄԱՐՈՒՏ
(«Բրիտանական Արխիւներ (FO 371/2781), Վաւերաթուղթ թիւ 22»)
1915

Ներքին գործոց Նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան—

7 Մարտ 1916

Պատերազմական նախարարութեան հրամանով զինուորական կայաններու կողմէ հաւաքուելով տեղացուած ծանօթ անձնաւորութեանց (հայոց) մանուկները, պատրաստելով թէ գաղթականներու պաշտօնէութեանց կողմէ պիտի տեղացուին, համախումբ վիճակի մէջ, առանց կասկածի տեղի տալու, փճացնել ու տեղեկացնել։

Ներքին գործոց Նախարար՝
ԹԱԼԱԱԹ

Մեր բաղաքացիները անհաւատալի ոճիրներ գործեցին հայերուն հանդէպ եւ դիմեցին բռնատիրական տարբեր միջոցներու, որոնք կարելի չէ երեւակայել. մինչեւ կազմակերպեցին ջարդերն ու տեղահանութիւնները, նորածինները այրեցին՝ զանոնք բարիւդով օծելէ ետք, կիներն ու աղջիկները բռնաբարեցին կալանաւորուած ծնողներուն դիմաց, մայրերէն ու հայրերէն զաւակները խլեցին, հայերու շարժուն եւ անշարժ ինչքերը գրաւեցին եւ թշուառ ու անօգնական վիճակի մէջ զանոնք դէպի Միջագետք աքսորեցին, իսկ աքսորի ճանապարհին՝ անարգեցին զանոնք եւ վայրագութեամբ վարուեցան ամօնց հետ...։ Մէկ խօսքով, հայերը եղծարկեցին այնպիսի՛ պայմաններու, որոնց ո՛չ մէկ ժողովուրդ ծանօթ էր իր պատմութեան ընթացքին։

ՆԵՄՐՈՒԾ ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԵՄԱԼ
ՓԱՇԱ
("Los Angeles Herald")
30 Յուլիս 1919

Հայերու մորթոտումը, բնաջինջումը եւ անոնց ունեցուածքներուն կողոպտումը հետեւանքն էին Մխիթիւն եւ Ցառաջդիմութիւն կուսակցութեան առած որոշումին, եւ Գեհէնատին Շաքիրը այն անձն էր, որ Եմրոյց դահիճներն բերու երրորդ զօրաբանակի շրջանը, թաղ՝ առաջնորդից եւ օգնականներէն զանոնք, իրականացնելու համար այդ ահաւոր արարքները կառավարութեան գեկավարները տեղի տուին անոր հրահանգներուն ու ցուցմունքներուն, եւ մարդկային բոլոր ողբերգութիւնները եւ փառութեան ու անբարոյութեան այս բոլոր գրգռութիւնները, որոնք կատարուեցան երրորդ զօրաբանակի շրջանին մէջ, իր գաւազրութիւններուն հետեւանքներն էին։

Երրորդ զօրաբանակի հրամանատար
ՎԵՀԻԲ ՓԱՇԱ
1919

Հայերու ջարդերը եւ տարագրութիւնը չափազանց վայրենի եւ ադեխարշ բաղաքական ոճիր մըն է։

(...) Այս դէպքերը գրել-անցնելով պէտք չէ բաւականանալ։ Այդ մեծագոյն անգը-

digitised by A.R.A.R.@

թութիւնները չեն կրնար ներկայացուիլ այնպէս՝ ինչպէս որ տեղի ունեցած են։

ՄԵԼՎԱՆ ՋԱՏԷ ՌԻՏ'ԱՔ
1929

Ահա՛ւասիկ Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին, հայութեան եւ պոնտական յոյներու հազարաւոր տարիներէ ի վեր բնակուած երկիրներէն մէկ անգամէն բնաջնջուիլը, ամէն ինչ մէկ կողմ, ամբողջութեամբ ընկերամշակութային խնդիր մըն է։ Հարիւր հազարաւոր հայեր պարտադիր գաղթի դատապարտուեցան պետական ուժերու կողմէ եւ երբեմն ալ տեղւոյն իսլամներուն կողմէ ջարդուելով մեռան։

Թուրք ժամանակակից պատմաբան՝
ԷՕՄԷՐ ԼԱՉԻՆԷՐ
1992, Իսթանպուլ

Ցեղասպանութեան եւ ազգայնամոլ իթթիհատական իշխանութիւնները, 1915ին, ոտնակոխ ընելով օսմանական եւ թրքական բոլոր աւանդութիւնները, աքսորի պարտադրեցին հայ հայրենակիցները։ Այս պարագան Թուրքիոյ պատմութեան մէջ ցաւալի դէպք մըն է, որ ցարդ պատշաճ ձեւով չէ լուսաբանուած։

Մեր մօտ, վերջին ամիսներուն, զանազան հաւաքոյթներու ընթացքին այս նիւթը օրակարգի վրայ եկաւ, քաղաքապետի մը եւ իրեն ընկերակից մտաւորականներուն նրեւան տուած այցելութեան բերումով։ Ցաւալի է, որ պատմական այլ նիւթերու նման, Թուրքիա այս նիւթն ալ ազատօրէն վիճաբանելու հասունութեան կը մերձենայ։

«Պաշտօնական պատմաբան»ներուն եւ իրենց կողմնակիցներուն այս մասին գրածները կրնան առարկայական չըլլալ։

Ճիշդ է, որ ես բժիշկ եմ, սակայն չեմ կրնար անտեսել ազգային պատկանելիութիւնս (...) Ես այս աշխարհ եկայ իբրեւ թուրք (...) Դաւանան հայերը մեր հայրենիքի սրտին վրայ գըրաւած էին յարմարագոյն վայրը (...) Անոնք միջատներ են։ Մի՞թէ բժիշկին պարտականութիւնը միջատները սպանելը չէ։ Կա՛մ հայերը լուծարքի կ'ենթարկէին թուրքերը եւ կը դառնային սեփականատէրերը այս երկրին եւ կամ ալ թուրքերը կ'ապաստէին անոնցմէ...։ Անշո՛ւշտ, չատամնեցայ որոշումիս մէջ եւ այդ իսկ պատճառով ընտրեցի լուծումը։ Թրքական ազգային պատկանելիութեանս հանդէպ ունեցած հաւատքս խաղցնց իմ բժշկական պարտաւորութեանս։ Անշո՛ւշտ, խիղճս կը տանջէ դիս, սակայն ես չէի կրնար տեսնել երկրիս ի սպառ անհետացումը։ Փակեցի աչքերս եւ գինուորագրուեցայ առանց վերապահութեան։ Ինչ կը վերաբերի պատմութեան առջեւ մեր ունեցած պատասխանատուութեան, ես չեմ շահագրգռուած, թէ պատմաբանները ինչ պիտի գրեն իմ մասիս։

Տիարպեքիրի քաղաքապետ՝
Տոքթ. ՄՈՒՀԱՄՄԷՏ ՌԱՇԻՏ
6 Յուլիս 1953

Հայերը թող յիշեն, որ Իսթանպուլի հայերը թուրքերուն ձեռքը պատանդներ են։ Թող մոռնան անցեալը, այլապէս ո՛չ մէկ հայ կ'ապրի Իսթանպուլի մէջ։ Ճիշդ է, որ այսօր դիւրին չէ նոր ցեղասպանութիւն մը գործելը, սակայն մենք ի վիճակի ենք ապրելու եւ սատկացնելու հայերը հեղձամահ ընող ցնշամիջոցները։

ՀԻՌՄԷԹ ՊԷՅԷՆ
(«ԵՐԷԿԻ» օրաթերթ, Իսթանպուլ)
25 Յունուար 1967

digitised by A.R.A.R.@

...Հայ ծագումով թուրք գրող մը՝ Էթիէն Մահճուպեան կը յայտնէ, որ դժուար է խօսիլ ցեղասպանութեան մասին, սակայն կը պնդէ, թէ վճռական է հայկական կոտորածը։ Նոյնպէս, թուրք գրող մը՝ Թանէր Ակչամ, իր հետազօտութիւններուն լոյսին տակ խիստ հաւանական կը նկատէ, որ իթթիհատական իշխանութիւնները որոշում առած են, որպէսզի ամբողջութեամբ բնաջնջեն հայերը։

Տակաւին կը հաւաքուին ա՛յն գիրքերը, որոնք կը ցոյցնեն ցեղասպանութեան տեսակէտը պաշտպանող հայ գրողներուն կարծիքները եւ կը դատապարտուին հրատարակիչները։ Սակայն կը ծաւալի թիւը անանց, որոնք կը հաստատեն, թէ պատմութեան ազատ վիճաբանութիւնը վնաս չի պատճառեր, ընդհակառակն, ճշգրտմի տակ առնուած վիճաբանութիւններու հետեւանքով՝ մեծ վնասներ կը ծագին։

15 Օգոստոս 1915
ՇԱՀԻՆ ԱԼՓԱՅ
(«Միլլիյէթ» օրաթերթ)

Ի ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԹԱԼԱԱԹԻ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՆ

ԵԹԷ ՀԵՏԱՊՆԴՈՒԱԾ ՆՊԱՏԱԿԸ ԱՆՈՆՑ ԲՆԱՋՆՋՈՒՄՆ Է, ԱՆԿԱՐԵԼԻ Է, ՈՐ ԵՍ ԱՅԴ ԱՐԱՐՔԸ ԳՈՐԾԵՄ, ԵՒ ՈՉ ԱԼ ՊԻՏԻ ԹՈՅԼԱՏՐԵՄ ՈԵՒԷ ԱՆՁԻ՝ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ ԱՅԴ ՄԷԿԸ։

ՏԷՐ-ՁՕՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ
ԱԼԻ ՍԱՌՈՒԱՏ ՊԷԿ

ԵՍ ԱՅԴ ՇՐՋԱՆԻՆ ԿՈՒՍԱԿԱԼՆ ԵՄ ԵՒ ՉԵՄ ԿՐՆԱՐ ԸԼԼԱԼ ԱՆՈՐ ԴԱՀԻՃԸ։

ՀԱԼԷՊԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼ
ՃԵԼԱԼ ՊԷԿ

digitised by A.R.A.R.@

ԱՐԱՐԱՏ ԼԵՐԱՆ ԴԻՄԱՑ

Մասիսը իմ աչքի առա՛ջն է,
Բայց... բանտուա՛ծ, կապանքի տակ դրուած,—
Լանջերին՝ այգի ու կանաչ է,
Գագաթը՝ ձիւնի մէջ խրուած։

Եւ գինին ինձ քացախ է թւում,
Հանաքը ինձ թւում է դանակ,-
Ես այստեղ եմ, հայոց հողում,
Իսկ Մասիսը՝ հեռու է եւ մենա՞կ...

Արծիւնե՛ր Մասիսի, ինձ տուէք
Գէթ մի պահ ձեր սուր աչքերը,
Որ տեսնեմ այսօրն ու երէկը,
Եւ լսեմ վաղուայ երգերը...

Մասիսից խօսող խենթ հեղեղնե՛ր,
Ինձ տուէք ուժն ու տագնապը,
Որ լինեմ ձեզ նման անվեհեր,
Ու ոչինչ չսանձի իմ թափը...

Քանիսն են զոհուել այդ հին հողում,
Պաշտպանել այս հողը արեւոտ,-
Պարսկական փղերից մոլեգնոտ,
Թուրքական գայլերից արնախում...

...Մասիսը իմ աչքի առաջն է
Եւ գիտեմ ես հաստա՛տ, որ մի օր
Կը գրկեմ ես նրա տաք լանջը,
Կը հասնեմ կատարին իր խրոխտ։

ՕԼԵԿ ՇԵՍՏԻՆՍԿԻ

(Թարգմ՝ Գէորգ Էմինի)

digitised by A.R.A.R.@

ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԵԿՆԱԿԷՏԸ...

Հայկական Հարցին քաղաքական լուծում մը գտնելու հեռանկարով, պատմական անչնորհաձգելի անհրաժեշտութենէ մը թելադրուած պելճիքացի երեսփոխան Եան Վանտեմէլպրուքի Եւրոպական Խորհրդարանին ներկայացուցած յատուկ առաջարկը, որուն օրին ձայնակցեցան Հայ Դատի արդարացիութեան հաւատացող Ֆրանսացի, յոյն եւ եւրոպացի այլ ներկայացուցիչներ, լաւագոյնս կը բացատրէ Հայ Դատի հակամարտ կողմերը՝ ցեղասպան Թուրքիան եւ պահանջատէր հայութիւնը հաւասար հեռաւորութենէ դիտել փորձող եւրոպացի կարգ մը դիւանագէտներու սառն տրամաբանութիւնը։ Հետագայ էջերով տարուած Վանտեմէլպրուքի առաջարկը, որ ինքնին ամբողջութիւն մըն է եւ յաջորդ էջերով ներկայացուածին երեք ծաւալը ունեցող աշխատասիրութեան եզրափակիչ բաժինն է, սեղմ գիծերու մէջ կը խտացնէ անոթ հեղինակին քաղաքական մօտեցումն ու եզրայանգումները։

Ուսումնասիրական նկարագիր ունեցող Վանտեմէլպրուքի խնդրոյ առարկայ աշխատասիրութիւնը կը սկսի Հայկական Հարցի այժմէականութիւնը ընդգծող հաստատումով մը, որմէ ետք եւրոպացի անուանի դիւանագէտը հաւասարապէս կը դատապարտէ մէկ կողմէ Հայկական Ցեղասպանութեան փաստը ուրացող թրքական յամառ քաղաքականութիւնը եւ, միւս կողմէ՝ այսպէս կոչուած «Հայկական անաբեկչութիւնը», անտեսելով այն աղաղակող ճշմարտութիւնը, որ ափիւրցահայ գաղափարապաշտ երիտասարդներու ծաւալած ուժական պայքարը բնական հակազդեցութիւնն էր հայրենահան դարձած զոհին՝ աշխարհի ուշադրութիւնը քաանեռորդ դարու առաջին ցեղասպանութեան եւ անոր շարունակուող հետեւանքներուն վրայ կեդրոնացնելու յատակ նպատակով։

«Պատմական ընդհանուր ենթահող» խորագրեալ յաջորդ բաժինով, հայ-թրքական յարաբերութեանց հոլովոյթը ենթակայական մօտեցումով ներկայացնելէ ետք, ուսումնասիրութեան երրորդ եւ եզրափակիչ բաժինով, Վանտեմէլպրուք կանգ կ'առնէ 1915-1917 ժամանակաշրջանի շարդերուն փաստին դիմաց, կը ներկայացնէ Հայասպանութեան տրուած թրքական եւ հայկական արձագանգումներն ու տեսակէտները եւ կը փորձէ պատասխանել անոնց։ Հոս ալ Վանտեմէլպրուք զոհ կ'երթայ հաւասար հեռաւորութիւն պահելու իր տրամաբանութեան, երբ նոյն լրջութեամբ կը գնահատէ զոյգ տեսակէտները եւ, մա՛նաւանդ՝ թրքական առարկութիւնները։

Կ'արժէ յատուկ ուշադրութեամբ կանգ առնել Վանտեմէլպրուքի մօտեցումին եւ անկէ բխած առաջարկին վրայ, որովհետեւ պելճիքացի դիւանագէտին տեսակէտները լաւագոյնս կը բացայայտեն Հայ Դատի հետապնդման մեր հետեւողական աշխատանքներուն դիմաց բարձրացող քաղաքական մարտահրաւէրները։

Այս մատնանշումներէն ետք պէտք է անմիջապէս աւելցնել, որ Հայասպանութեան ճշմարտութիւնը հաստատող ՄԱԿի 29 Օգոստոս 1985ի 24րդ պարբերութեամբ եւ Եւրոխորհրդարանի 18 Յունիս

digitised by A.R.A.R.@

1987ի հայանպաստ քանաձեւով՝ փաստօրէն, ժամանակավրէպ կը դառնան Վանտեմէլպրուքի ՄԱԿի ուղղած յորդորը։ Այս առիթով, էականը ա՛յն է սակայն, որ յար եւ նման Եւրոխորհրդարանի հանրածանօթ որոշումին՝ պէլճիքացի երեսփոխանը կը շեշտէ պահանջատէր հայութեան հանդէպ միջազգային ընտանիքին եւ թրքական իշխանութեանց պարտաւորութիւնները։

Արդէն, արդար եւ անժամանցելի դատ ու պահանջ ունեցող հայութեան աւելի քան երկու տասնամեակէ ի վեր արծարծած հարցն ալ ճի՛շդ այս է, որովհետեւ Հայ Դատը կը կորսնցնէ իր քաղաքական բովանդակութիւնն ու նշանակութիւնը, երբ կը վերածուի միայն ճեղուսպանութեան պատմական իրողութիւնը ճանչնալու բարոյական պարտաւորութեան։

Պահանջատէր հայութեան քաղաքական ճիգերը իրենց ամբողջական արդիւնքին կը յանգին միայն այն պարագային, երբ Օսմանեան կայսրութեան օրինական ժառանգորդը՝ այժմու Թուրքիան կը ճանչնայ իր նախորդին գործած անարդարութիւնը, կը հրաժարի պատմական ճշմարտութիւնը ուրանալու իր յամառ ճիգերէն եւ պատրաստակամութիւն կը յայտնէ՝ յարգելու միջազգային ուխտերով սահմանուած իր քաղաքական պարտաւորութիւնները։ Այսինքն՝ ո՛չ միայն կը կատարէ նիւթական հատուցում, այլեւ կը հրաժարի հայապատկան հողերը բռնագրաւած պահելու իր ծաւալապաշտ քաղաքականութենէն, զանոնք կը վերադարձնէ իր հարազատ իրաւատիրոջ՝ հայ ժողովուրդին, որպէսզի միջազգային օրէնքներով սահմանուած ազգային ազատ ինքնորոշման անսակարկելի իրաւունքին ամբողջական յարգումով՝ հայ ժողովուրդը մարմին տայ ամբողջական Հայաստանի մէջ համախմբուելու իր արդար իրաւունքին։

Մեծ Եղեռնի 80ամեակին առիթով, առաւել քան երբեւիցէ, հայ ժողովուրդը պարտաւոր է աւելի եւ աւելի եւս շեշտել Հայ Դատի քաղաքական բովանդակութիւնն ու անկէ բխած պարտաւորութիւնները։ Ե՛ւ բարեկամին, ե՛ւ թշնամիին։

Հայ Դատի հետապնդման քաղաքական, քարոզչական, լարաբերական թէ այլ աշխատանքներու ներկայ հանգրուանին, հայ ժողովուրդը բարոյական պարտաւորութիւնը ունի բացատրելու մերձաւորին եւ հեռաւորին, որ ինք գուք մուրացող ամբոխ չէ, գնչուներու կամ աղերսարկուներու բազմութիւն չէ երբեք, այլ՝ քաղաքական անժամանցելի եւ անսակարակելի դատի մը լիիրաւ պահանջատէրը։

Հայ Դատին «քաղաքական լուծում մը» գտնելու միջազգային ատեաններուն ու մեր բարեկամներուն ճիգերը խորք եւ իմաստ կը ստանան վերոնշեալ նախապայմանին ամբողջական յարգումով։ Հայասպանութեան քաղաքակա՛ն բովանդակութեան ճանաչումով։ Բայց, մա՛նաւանդ՝ այդ բովանդակութենէն բխած պարտաւորութիւններուն ամբողջակա՛ն յարգումով։

Այո՛, Հայկական Հարցին լուծումը միայն եւ միմիայն ա՛յս մեկնակէտէն ճամբայ կ'ելլէ։

digitised by A.R.A.R.@

Ե. ՎԱՆՏԵՄԷԼՊԻՐՈՒՔ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՈՒԾՈՒՄ ՄԸ

1915ի դէպքերուն քննութեան յատկացուած պատմական գրականութեան, ինչպէս նաեւ այդ դէպքերու պատմական շրջագիծին ուսումնասիրութենէն մեկնելով՝ կատարեալ առարկայականութեամբ պէտք է հաստատել.

–Օսմանեան կայսրութեան դեկը ստանձնած Իթթիհատական կուսակցութիւնը կ'առաջնորդէին բացարձակ ազգայնամոլութեամբ վարակուած տարրեր, որոնք ընդունակ էին մշակելու նման ծրագիրներ՝ նոյն հողամասին վրայ ապրող այլ ժողովուրդներու դէմ եւ որոնք, յատկապէս պատերազմական պայմաններու մէջ, իրողապէս գործադրեցին այդ ծրագիրները։

–Իթթիհատականներու կուսակցական կառոյցը եւ յատուկ կազմակերպութիւնը կը գործէին իրենց հակառակորդները բնաջնջելու յստակ դիտաւորութեամբ։

–Նման ծրագիրներու գոյութիւնը նոյնիսկ խոստովանութեան առարկայ կը դառնար պաշտօնական խօսակցութեանց ընթացքին՝ մէկ կողմէ երկրի ընդհանուր կարգապահութեան հսկող ներքին գործոց եւ պատերազմական նախարարներ Թալաաթ եւ Էնվէր փաշաներու, իսկ միւս կողմէ՝ չէզոքութիւն պահող Մ. Նահանգներու դեսպան Հ. Մորկընթաուի միջեւ։ Զոյգ նախարարներն ալ իթթիհատական պարագլուխներ էին։

–Գործողութեան հետեւողական բնոյթը եւ լայն տարողութիւնը անկարելի կը դարձնեն ինքնարդարացման ծառայող այն բացատրութիւնը, թէ եղածը քանի մը ստորադասներու կողմէ գործուած պատահական ոճիրներ էին։

–Գոհացուցիչ բացատրութիւն մը պիտի չըլլայ պատերազմական պայմաններու վերագրել բարդ ամբողջութիւնը պաշտօնական այն միջոցառումներուն, որոնք օսմանեան իշխանութեանց կողմէ կիրարկուեցան հայ ազգաբնակչութեան դէմ։ Շատ են այն երեւոյթները, որոնք ո՛չ զինուորական նպատակներով եւ ոչ ալ այլապէս կրնան արդարացուիլ։

–Տուեալ պայմաններուն մէջ կիրարկուած այդ միջոցառումները պարզապէս ցեղասպանութեան կընքնային առաջնորդել՝ ո՛չ միայն իրենց կամայական, համապարփակ եւ կանխամտածուած բնոյթին պատճառով, այլեւ՝ անոր համար, որ զանոնք գործադրողները ան-

digitised by A.R.A.R.@

խուսափելիօրէն կը յանգէին այն եզրակացութեան, թէ հայերը իրենց ներքին թշնամիներն էին, մ'նա-ւանդ որ այդ միջոցառումներուն գործադրութիւնը վստահուած էր բացառապէս ոչ-հայ տարրերու:

-Ոչ մէկ նիգ թափուած էր՝ կասեցնելու համար գործադրուող բնաջնջումը, ոչ իսկ այն ատեն, երբ ոճիրին լուրերը արտասահման հասած էին:

-Կարեւոր որոշումները բերանացի փոխանցուած էին եւ հետեւանքը եղաւ այն, որ հետզհետէ անկարեւոր սկսան նկատուիլ գրաւոր հրահանգները:

-Գոյութիւն ունէին բաւարար թիւով ականատեսներ, որոնք իրարմէ անկախ եւ տարբեր հանգամանքներով կը գործէին ու կը պատկանէին Թուրքիոյ դաշնակիցներուն, չէզոք պետութեանց կամ հայ բնակչութեան:

-Դիւանագիտական ծառայութեան մէջ գտնուող ականատեսները՝ շարժումի իրենց ազատութեամբ եւ կացութեան մասին ընդհանուր պատկերացում մը ունենալու ու, մ'նաւանդ՝ կապեր հաստատելու իրենց յարմարութեամբ (նոյնիսկ եթէ իրենց պատկանած երկրին բերումով թուրքերը թշնամական վերաբերում կը ցուցաբերէին անոնց հանդէպ), փաստորէն, իրենց տեղեկագիրներով մեզ կը տանին անխուսափելի ա'յն եզրակացութեան, թէ քրքական իշխանութեանց վարմունքը հետեւողական էր եւ դիտաւորեալ:

Անառարկելի փաստերու վրայ հիմնուած այս տուեալներու լոյսին տակ, կարելի չէ հերքել ոճիրին կանխամտածուած ըլլալու իրողութիւնը: Նոյնիսկ թրքական դատարանը հաստատեց զայն պատերազմէն ետք՝ 1919ի Ապրիլին սկսած դատավարութեանց ընթացքին, նաեւ՝ յստակացնելով բուն պատասխանատուները:

Ցեղասպանութեան Ոճիրի Կանխարգիլման եւ Պատժումի 1948ի Ուխտագիրով նշդուած ցեղասպանական բոլոր արարքներն ալ գործադրուած էին հայ բնակչութեան դէմ (բացառութեամբ բռնի վիժումին), նկատի ունենալով այդ ժամանակի Օսմանեան կայսրութեան արհեստագիտական զարգացման մակարդակը: Բոլոր տեսակի ցեղասպանական արարքներու կուտակման այս փաստը, ինչպէս նաեւ՝ անոնց գործադրութեան լայն տարողութիւնը ո'չ մէկ կասկած կը ձգեն, թէ որոշապէս կանխամտածուած էր ոճիրը:

Հետեւաբար, անկարելի է ցեղասպանութենէն տարբեր որակում մը տալ Օսմանեան կայսրութեան հայ բնակչութեան վիճակուած անարդարութեան, այն իմաստով՝ որ ցեղասպանութիւնը սահմանուած է 1948ի Ուխտագիրին մէջ:

Թէեւ «Ցեղասպանութիւն» յղացքը աւելի ուշ գործածութեան դրուած է, բայց 1948ի Ուխտագիրը նոր օրէնք մը կեանքի չկոչեց, այլ պարզապէս բանաձեւեց օրինական առկայ կանոնները: Այդպէս էր որոշապէս Օսմանեան կայսրութեան, անոր հայ բնակչութեան եւ ժամանակի պետութեանց պարագային: Ինչ որ Ա. Աշխարհամարտէն ետք կ'որակուէր *«մարդկութեան դէմ ոճիր»*, խորքին մէջ այսօր կը կոչուի *«Ցեղասպանութիւն»*: Հետեւաբար, այլ պետութեանց շարքին,

digitised by A.R.A.R.@

նոյնինքն Թուրքիոյ կողմէ վաւերացուած 1948ի Ուխտագիրը պէտք է կիրարկուի նաեւ 1915-17ին իր հայ բաղաքացիներուն դէմ օսմանեան զեկավարութեան ցուցաբերած վերաբերումը բնորոշելու պարագային։

Նաեւ պէտք է շեշտել, որ իթթիհատականներու դատապարտումը եւ ցեղասպանական ոճիրին գլխաւոր պատասխանատուներուն բիրտ հաշուեյարդարը չեն լուծեր հարցին ոչ-պատժական երեսները։ 1878էն ադին կնքուած միջազգային դաշնագիրներուն, ներառեալ՝ Սեւրի դաշնագրին իբրեւ արդիւնք, ձ. Վտհովը կ'եզրակացնէ, թէ հայ ժողովուրդին ինքնորոշման իրաւունքին օրինականութիւնը պէտք է հռչակուի իբրեւ հիմնական սկզբունք, թէ Թուրքիա յատուկ պարտաւորութիւններ ունէր հայ ժողովուրդին հետ պատշաճ կերպով վարուելու եւ թէ՝ միջազգային հաւաքականութիւնը մասնայատուկ պատասխանատուութիւնը ունէր հայ ժողովուրդին նկատմամբ։

Այսօր, իբրեւ ժառանգորդը Ազգերու Լիկային, ՄԱԿը յարմարագոյն ատեանն է, ուր միջազգային հաւաքականութիւնը պէտք է ստանձնէ իր այս պատասխանատուութիւնը։ Այնուհանդերձ՝ հիմա որ ատիկա միջազգային հաւաքականութեան անջատ ուժերուն մարդկայնական միջամտութենէն անդին անցած հարց է այլեւս, կարեւորութեամբ պէտք է շեշտել ՄԱԿի անդամ պետութեանց ուսերուն ծանրացող յստակ պատասխանատուութիւնը՝ անցեալին թէ ներկայիս։

Անոնց պատասխանատուութիւնը կարելի չէ չմեղանիի առարկայ դարձնել այն արդարացումով, թէ 1923ին Լոզանի դաշնագիրը անտեսեց Հայկական Հարցը, որպէսզի կարենար համաձայնութեան մը գալ նորակազմ Քեմալական կայսրութեան հետ։

Այդ վերաբերումը յստակօրէն ի յայտ կու գայ Մեծն Բրիտանիոյ նախկին երկու վարչապետներու՝ Հ. Ասքուիթի եւ Ս. Պոլտուինի կողմէ կատարուած միացեալ առաջարկի մը ընդմէջէն, որուն խորագիրն է. *«Պատերազմէն ծնունդ առած Հայկական Հարցին վերջնական լուծարքին համար հսկայի մը առաջարկը»*։

Պատասխանելով Ազգերու Լիկայի ընդհ. քարտուղարին մէկ նամակին (24 Մարտ 1924ի թուակիր), անոնք կը թուեն այն պատճառները, որոնցմէ մեկնելով Դաշնակիցները պէտք է զօրակցին քրիստոնեայ մնացորդացը Կովկասի մէջ տեղաւորելու Ազգերու Լիկայի առաջարկին։ Իբրեւ եզրակացութիւն՝ անոնք կ'ընդգծեն. *«Որոշ ցաւով կ'անդրադառնանք, թէ այժմ անկարելի է յարգել հայերուն տրուած մեր խոստումը, անիկա կ'ենթադրէր քաղաքական եւ հողային այնպիսի վերադասաւորումներ, որոնց իրագործումը այլեւս չի գտնուիր մեր հասողութեան սահմաններուն մէջ»*։

Անոնց պատասխանը նաեւ կը շեշտէ, թէ հայերը բարոյական իրաւունքը ունին հատուցում պահանջելու դաշնակիցներէն՝ ատենին կատարուած եւ ցարդ չյարգուած այդ խոստումներուն հիման վրայ։

digitised by A.R.A.R.@

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈՃԻՐԻ ԿԱՆԽԱՐԳԻԼՄԱՆ ԵՒ ՊԱՏԺՈՒՄԻ ՈՒԽՏԱԳԻՐԸ (9 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1948)

«*Ցեղասպանութիւն*» յղացքը յայտնագործուած էր Ռ. Լեմքինի կողմէ: Հրապարակաւ առաջին անգամ գործածուած էր Նիւրնմպէրկի դատավարութեանց ընթացքին (1945ին): 1948ի Դեկտեմբեր 9ին, ՄԱԿի Ընդհ. Ժողովը վաւերացուց Ցեղասպանութեան Ոճիրի Կանխարգիլման եւ Պատժումի Ուխտագիրը, որուն համաձայն՝ ցեղասպանութիւնը կը նկատուի որեւէ արարք, որ կը կատարուի ազգային, ազգագրական կամ կրօնական խմբաւորում մը ամբողջութեամբ կամ մասամբ կործանելու դիտաւորութեամբ՝ անոր անդամները սպաննելով, լուրջ վնասի ենթարկելով զանոնք ֆիզիքապէս թէ իմացապէս, դիտաւորեալ կերպով անոնց պարտադրելով կեանքի այնպիսի՛ եղանակներ, որոնք կը միտին տուեալ խմբաւորումին ֆիզիքական կործանումին՝ ամբողջութեամբ թէ մասամբ, ծննդարգելութեան հետամուտ միջոցառումներու դիմելով կամ պարտադրելով մանուկներու բռնի փոխանցումը մէկ հաւաքականութենէն միւսը: Ուխտագիրը կը յստակացնէ, թէ նման արարքներ ցեղասպանութիւն կը նկատուին անկախ այն իրողութենէն, որ անոնք պատերազմի՞, թէ խաղաղութեան շրջանին գործուած են:

Առ այդ, ցեղասպանութիւնը ծնունդ կու տայ երկու հետեւութեանց.

–Այն պետութիւնը, որուն հողին վրայ պատահած է ցեղասպանութիւնը, պարտի պատժել հեղինակները՝ իշխանաւորներ ըլլան անոնք, թէ հանրային պաշտօնատարներ կամ սոսկական անհատներ (Յօդուած Բ.);

–Այն պետութիւնը, որ կը կրէ պատասխանատուութիւնը ցեղասպանական արարքներու, պարտի դարմանել ոճիրին վնասակար հետեւանքները:

Այսպէս. դատական պատժամիջոցներու կիրարկումը մասնայատկութիւնն է ցեղասպանական ոճիրներու պատժումին, իսկ անոնց վնասակար հետեւանքներուն դարմանումը բնականօրէն հետեւող պահանջ մըն է: Ահա օրինական այս պատեհութիւնները պէտք է բխին Հայկական Ցեղասպանութեան ճանաչումէն:

Հայկական Հարցը քննարկուած է ՄԱԿի մէջ: Մարդկային Իրաւանց Ճանձնախումբը, օրինակ, 1971ին որդեգրեց առաջարկ մը, որ կը վերաբերէր ցեղասպանութեան կանխարգիլման եւ պատժումին շուրջ ուսումնասիրութեան մը պատրաստութեան: Այդ նպատակով կազմուած եւ նոյնանուն մասնագիտական ենթայանձնախումբը նշանակեց յատուկ զեկուցաբեր մը, որ 1973ին, իր սկզբնական տեղեկագրին 30րդ պարբերութեամբ՝ Թուրքիոյ մէջ 1915ին պատահած իրադարձութիւնները դասեց պատմական յիշատակելի օրինակներու շարքին՝ իբրեւ «*ոճիր մը, որ նկատուած է 20րդ դարու առաջին ցեղասպանութիւնը*»:

Թուրքիոյ ներկայացուցիչը ուժգնօրէն բողոքեց 30րդ պարբերութեան դէմ: Ճանձնախումբին ուշադրութեան յանձնուեցաւ այն վը-

digitised by A.R.A.R.@

տանգը, թէ նման յիշատակութիւն մը կրնար հին վէրքեր բանալ, ատելութիւն վերարծարծել եւ միջազգային հաւասակցութեան ներքին միութիւնը խանգարել, մա՛նաւանդ որ անկարելի պիտի ըլլար ամբողջական պատկերացումը ունենալ պատահած պատմական դէպքերուն: Հետեւանքը եղաւ 30րդ պարբերութեան ջնջումը, հակառակ անոր, որ ենթայանձնախումբին անդամներէն ոմանք պաշտպանած էին յիշատակութիւնը պահելու տեսակէտը: Ի վերջոյ, այդ տեղեկագիրը չվաւերացուեցաւ:

27 Մայիս 1983ին, ՄԱԿի սպասարկութիւններէն Տնտեսական եւ Ընկերային Խորհուրդը (ECOSOC) նշանակեց նոր զեկուցաբեր մը, որպէսզի այժմէականացնէ ցեղասպանութեան դէմ պայքարի ուսումնասիրութիւնը: Բրիտանացի Պենճամին Ուիթեքըրի վիճակուեցաւ այդ պարտականութիւնը: 7 Օգոստոս 1984ին ան եկաւ հաստատելու, թէ նախորդ տեղեկագիրին մէջ կային որոշ բացեր, որոնք հետեւանք էին յատուկ զեկուցաբերին վրայ եղած քաղաքական ճնշումներու: Այդ բացերու շարքին էր Հայկական Ցեղասպանութեան յիշատակումի պարագան:

Եթէ ենթադրենք, որ Հայկական Ցեղասպանութիւնը յիշատակող պարբերութիւնը դարձեալ տեղ գտնէ տեղեկագրին մէջ, (*ինչ որ փաստօրէն պատահեցաւ հետագայինն* — «Բ.»), այդ պարագային նման քայլ մը օրինական եւ իրողական ի՞նչ հետեւանքներ պիտի ունենայ թրքական պետութեան թէ հայերուն համար:

Եթէ ատիկա պատահի եւ ՄԱԿի այս տեղեկագիրը իր երկար ճամբան գտնէ մինչեւ վաւերացում՝ դարձեալ ի զօրու կը մնայ այն հաստատումը, թէ օրինականօրէն ցեղասպանութեան միջազգային այդ ճանաչումը մեխանականօրէն չ'ենթադրեր Թուրքիոյ դատապարտումը, ինչպէս որ զայն չի դներ կացութիւնը դարմանելու որեւէ պարտաւորութեան տակ: Բայց հարցին առանցքը ինքնին ցեղասպանական արարքները չեն: Հարցին առանցքը այն է, թէ միջազգային եւաւասակցութեան մէջ գոյութիւն չունի իշխանութիւն մը, որ միջազգային օրէնքի այժմու դրութեան մէջ կարենայ օրինական քայլերու դիմել ոճրային նման արարքներու դէմ, առանց որ սպասէ խնդրոյ առարկայ պետութեան համաձայնութեան:

Հետեւաբար, խնդրական չէ տուեալ տեղեկագիրին օրինականութիւնը, ոչ ալ անոր ճշգրտութիւնը: Ոճրային որեւէ արարք կրնայ վիճելի մնալ ա՛յնքան ատեն, որքան խնդրոյ առարկայ պետութիւնը կը շարունակէ հերքել զայն եւ կամ կը մերժէ ճանչնալ երրորդ կողմի մը իրաւասութիւնը՝ նոյն այդ հարցին շուրջ միջազգային արդարադատութիւն կատարելու:

Ուրիշ հարց մըն է այն, որ 1948ի Ուխտագրին համաձայն՝ ցեղասպանութեան հեղինակները պէտք է պատժուին: Միւս կողմէ՝ ոճրային օրէնքի տարրական կանոն է, թէ նման քայլ մը մեխանականօրէն կ'ենթադրէ յանցաւորին կամ ամբաստանեալին դէմ մահապատիժ: Բայց Հայկական Ցեղասպանութեան պարագային պէտք է հաստատել, թէ նման պատիժ մը կորսնցուցած է իր իմաստը, որովհետեւ ոճիրին

digitised by A.R.A.R.@

բոլոր պատասխանատուներն ալ՝ կառավարութիւն, պետական պաշտօնատարներ եւ մեղսակից անհատներ, բոլորն ալ այլեւս չեն ապրիր: Նաեւ ճիշդ է, որ թրքական օրէնքին հիման վրայ թրքական դատարանները վճիռ արձակեցին հայերու տեղահանութեանց մէջ դերակատար 1397 անձերու դէմ եւ, հետեւաբար, թրքական պետութիւնը, իբրեւ ժառանգորդը իթթիհատականներու վարչակարգին, այսօր կրնայ առարկել, որ *մարդ չի կրնար երկու անգամ դատուիլ միեւնոյն յանցանքին համար:*

Այսուհանդերձ՝ 1948ի Ուխտագիրը կ'ընդգծէ, թէ ցեղասպանութեան հեղինակներուն պատժումը անդին կ'անցնի ուղղակի յանցագործներէն, եթէ անոնք գործուած են յանուն պետութեան մը: Այդ պարագային՝ պատիժի ենթակայ է նոյնինքն պետութիւնը:

Արդ, Հայկական Հարցի պարագային պէտք է քննել, թէ այդ տրամադրութիւնը կիրարկելի՞ է:

Հարցումին պատասխանը ժխտական է:

Իրողութիւնը այն է, որ միջազգային օրինական պատասխանատուութիւնները կիրարկելի են միայն միջազգային օրէնքով ճանչցուած ինքնութիւններու նկատմամբ: Այսինքն՝ միջազգային ճանաչում վայելող պետութիւն մը, որ իբրեւ զոհ կը ներկայանայ, իրաւունք ունի հատուցում պահանջելու այն պետութենէն, որ գործած է ցեղասպանական նման արարքներ: Այս պարագային՝ Թուրքիայէն: Հայ բնակչութիւնը կամ ազգագրական խմբաւորումը չի կրնար գործածել միջազգային օրէնքի այս տրամադրութիւնները, որովհետեւ ցեղասպանութեան ժամանակ հայկական անկախ պետականութիւն գոյութիւն չունէր, որովհետեւ 1920ի Սեւրի դաշնագրով իրողապէս ճանչցուած հայկական պետութիւնը միայն կարճատեւ օրինական կեանք ունեցաւ, եւ աւելի՛ն. ո՛չ ճանչցուեցաւ եւ ոչ ալ վաւերացուեցաւ 1923ի Լօզանի դաշնագրով:

Հետեւաբար, հայ ազգը զոհ մը է, բայց միջազգային օրէնքով ճանչցուած ինքնութիւն մը չէ:

Առ այդ, Հայկական Ցեղասպանութեան պարագային անկարելի է գործածել միջազգային օրէնքի տրամադրութիւնները՝ օրինակ, նիւթական հատուցման պահանջ ներկայացնելու իմաստով, որովհետեւ գոյութիւն չունի միջազգային օրէնքով ճանչցուած հայկական ինքնութիւն մը, անկախ հայութեան դէմ պատահած դէպքերէն եւ անկախ այն իրողութենէն, որ նոյն այդ օրէնքով թուրք ազգը պէտք է ստանձնէ պատասխանատուութիւնները այդ ժամանակի իր հայ հպատակներուն դէմ գործուած ոճիրներուն:

Ուստի, ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց ենթայանձնախումբին կամ նոյնինքն ՄԱԿի մէջ Հայկական Ցեղասպանութեան ճանաչումը չի կրնար թրքական պետութիւնը զբրկել այդ ոճիրին հետեւանքներուն մէջ իր պատասխանատուութեան բաժինը հերքելու իրաւունքէն: Ցեղասպանութեան փաստին թրքական ճանաչումը անդրադարձ պիտի չունենայ, որովհետեւ նախ անոր հեղինակները այլեւս չեն ապրիր եւ, յետոյ, միջազգային օրէնքի դիտանկիւնէն հայերու պահանջատի-

digitised by A.R.A.R.@

ռութիւնը խնդրական է։

Այսուհանդերձ, Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչումը անօգուտ չէ, որքան ալ միայն բարոյական ըլլան նման քայլի մը անդրադարձները։ Փաստօրէն, կը նուիրագործուի հայ ժողովուրդին իրաւունքը՝ պահանջելու միջազգային ճանաչումը մէկ կողմէ իրեն վիճակուած ողբերգութեան, իսկ միւս կողմէ՝ ազգային իր պատմութեան եւ մշակոյթին, որոնց նկատմամբ թրքական պետութիւնը մինչեւ այսօր կը շարունակէ ուրացումի իր ընթացքը։

Առ այդ, թէեւ նման ճանաչում մը չի յանգիր Հայկական Հարցին վերաբերեալ միջազգային օրէնքի կիրարկումին, բայց կրնայ բարոյական իր անդրադարձներով սատարել լուծումի մը պատկերացումին՝ քաղաքական բաց մօտեցումներու միջոցաւ։

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

1915-1917ի պատերազմական շրջանին հայերու դէմ Թուրքիոյ մէջ գործուած արարքները պէտք է նկատուին ցեղասպանութիւն՝ նոյնինքն ՄԱԿի Յեղասպանութեան Կանխարգիլման եւ Պատժումի Ուխտագրին հիման վրայ։

Յատկապէս Եւրոպական Խորհրդարանը պէտք է ընդունի այս իրողութիւնը, որովհետեւ ուղղակի ընտրութիւններու ճամբով կազմուած միջազգային միակ խորհրդարանն է, որուն կոչումն է միջազգային հաւասարակշռութիւնը արթուն պահել մարդկային իրաւանց եւ ժողովուրդներու ազգային իրաւունքներուն բռնաբարման դէմ, անոնց առաջքը առնելու յստակ յանձնառութեամբ։ Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչումը կը թելադրուի նոյն այդ կոչումէն։

Որոշ է, որ այժմու թրքական կառավարութիւնը չի կրնար պատասխանատու նկատուիլ Երիտասարդ Թուրքերու գործած ցեղասպանական արարքներուն։ Այսուհանդերձ՝ Թուրքիոյ այժմու վարիչները ժառանգորդն են թրքական պետութեան, որուն հողամասին վրայ գործուեցան խնդրոյ առարկայ ոճիրները։ Մեկնելով այս իրողութենէն, թրքական կառավարութիւնը այլեւս չի կրնար հերքել թուրքեւհայկական հարցին պատմական փաստը եւ անոր մաս կազմող ցեղասպանութեան երեսը։ Ճիշդ է, որ թրքական այդ ճանաչումը պիտի ունենայ միայն բարոյական անդրադարձներ, բայց նոյնպէս ճիշդ է, որ, այդ հիման վրայ, Թուրքիա պիտի ստիպուի յարգել մարդկային իրաւունքները յաչս միջազգային հաւասարակշռութեան։ Աւելի՛ն. նման քայլ մը կրայ վերցնել պատճառներէն մէկը անիմաստ, յուսահատական եւ անարդարանալի այն ահաբեկչութեան, որուն լծուած են Հայկական ԸՍփիւռքէն նիւղաւորուած խմբաւորումներ։

Ճանաչումի այս երեւոյթին մէջ, զանազան պետութիւններ իրենք եւս ունին յատուկ եւ ուղղակի պատասխանատուութիւն մը, որովհետեւ անցեալին՝ իրենց շահերէն մեկնելով, ո՛չ միայն արգելք չկեցան Հայկական Յեղասպանութեան, այլեւ որոշ իմաստով դիւրացուցին զայն։ Աւելի՛ն. Եւրոպական Խոր-

digitised by A.R.A.R.@

հրդարանը պէտք չէ բաւարարուի Հայկական Ցեղասպանութեան միայն բարոյական ճանաչումով: Անիկա միացեալ կեցուածքով պէտք է ներկայանայ ՄԱԿ եւ պահանջէ Հայկական Ցեղասպանութեան յիշատակումը Ցեղասպանութեան կանխարգիլման եւ Պատժումի տեղեկագրին մէջ: Միայն այդ ճամբով ՄԱԿը կրնայ դառնալ միջազգային այն յարմար ատեանը, ուր կարելի է խաղաքական լուծում մը գտնել Հայկական Հարցին:

Ահա թէ ինչու կը ծայնակցիմ Եւրոպական Խորհրդարանի Ընկերվարական ճակատի կողմէ ներկայացուած որոշումի բանաձեւին, որուն հեղինակներն են պր. Սապի, տիկ. Շարգա, պր. Կլին եւ տիկ. Ֆուիյէ (*տես՝ այս էջով պրանձին որուած բանաձեւին թարգմանութիւնը — «Բ.»*):

ԵԱՆ ՎԱՆՏԵՄԷԼՊՐՈՒՔ

ՈՐՈՇՈՒՄԻ ԲԱՆԱՁԵՒ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԸ՝

–Նկատի ունենալով, որ ազգային, մշակութային թէ լեզուական փոքրամասնութիւնները պէտք է արժանանան նախ իրենց պատմական անցեալի ճանաչումին, որպէսզի այդ հիման վրայ ապահովեն իրենց ինքնութեան ճանաչումը,

–Նկատի ունենալով, որ հայ ժողովուրդը զրկուած է պատմական իր արմատներէն, որովհետեւ Թրքական կառավարութիւնը անտեսած է Հայաստանի պատմական իրողութիւնը՝ 1915ի Ցեղասպանութեան ճանաչումը մերժելով,

–Նկատի ունենալով, որ այս կացութիւնը ծնունդ կու տայ բիրտ արարքներու եւ նկատի ունենալով, որ ահաբեկչութեան զսպումը, որքան որ անհրաժեշտ, չի կրնար դարմանել այն անարդարութիւնը, որ մղում կու տայ նման խմբաւորումներու գործունէութեան,

–Նկատի ունենալով, որ հայ հաւաքականութիւնը բռնամիջոցները չի գործածածեր իրրեւ արտայայտութեան իր գլխաւոր միջոցը եւ հայութիւնը ներկայացնող քաղաքական գլխաւոր կազմակերպութեանց

digitised by A.R.A.R.@

կողմէ առաջադրուած այլ բնոյթի լուծումները ցարդ մերժումի կը բախին,

Ա) ուժգնօրէն կը դատապարտէ անիմաստ բռնարարքները, որոնք աւելի կը վնասեն, քան թէ կը նպաստեն Հայկական Հարցին։

Բ) կոչ կ'ուղղէ Եւրոպական Համայնքի Նախարարաց Խորհուրդին, որ՝

1.—Ապահովէ Ցեղասպանութեան ճանաչումը այն կառավարութեանց կողմէ, որոնք դեռակատար էին խնդրոյ առարկայ դէպքերու ժամանակամիջոցին։

2.—Համոզէ Թրքական կառավարութիւնը, թէ պէտք է ձեռնարկէ քաղաքական երկխօսութեան մը, եթէ Թուրքեւհայկական հարցին մնայուն եւ արդար լուծում մը պիտի գտնուի։

3.—Ապահովէ Ցեղասպանութեան ճանաչումը ՄԱԿի կողմէ։

Գ) կը յանձնարարէ իր նախագահին, որ որոշումի այս բանաձեւը ներկայացնէ Խորհուրդին եւ Ցանձնախումբին։

...ԵՒ ԵՒՐՈԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ 18 ՅՈՒՆԻՍ 1987Ի ԲԱՆԱՁԵՒԸ

Եւրոպական Խորհրդարանի Ընկերվարական Ծակատի ներկայացուցած որոշումի բանաձեւը եւ անոր յաջորդած հետեւողական ճիգերը տուին իրենց արդիւնքը, երբ 18 Յունիս 1987ին հայ ժողովուրդը արձանագրեց պատմական նշանակութիւն ունեցող յաղթանակ մը։ Եւրոպական 12 երկիրներու ներկայացուցիչներէն բաղկացած Եւրոխորհրդարանը հաստատեց Հայասպանութեան պատմական ճշմարտութիւնը եւ Թուրքիոյ կողմէ Մեծ Եղեռնի ճանաչումը պայման նկատեց Եւրոպայի Հասարակաց Շուկայի Թուրքիոյ անդամակցութեան։

Այսպէսով, Հայասպանութիւնը ո՛չ միայն արժանացաւ միջազգային ճանաչումի, այլեւ քաղաքականացաւ՝ ի հեռուկս Թուրքիոյ ի գործ դրած բոլոր ճնշումներուն եւ Եւրոխորհրդարանի կարգ մը անդամներուն ուղղուած մաճուան ապառնալիքներուն։

digitised by A.R.A.R.@

Ճիշդ է, որ տարիներ ետք՝ 1994ին Եւրոխորհրդարանը չարգեց իր պայմանը եւ տեղի տուաւ քաղաքական շահերու եւ հաշիւներու, սակայն ո՛չնչան ճիշդ է, որ եւրոպացիներուն իսկ հաստատումով պատմական յաղթանակ նկատուած բանաձեւը ոչինչ կորսնցուց ո՛չ իր օրինական արժէքէն, ո՛չ իր պատմական բովանդակութենէն եւ ոչ ալ քաղաքական նշանակութենէն:

Ստորեւ կու տանք գլխաւոր կէտերը թրքական ուրացումի եւ խեղաթիւրումի պետական քաղաքականութիւնը դատապարտող այս պատմական բանաձեւին:

*
* *

ԱՌԱՋԱՐԿ-ԲԱՆԱՁԵՒ ՀԱՅԿԱԿԻԱՆ ՀԱՐՑԻ ՓԱՂԱՓԱԿԱՆ ԼՈՒԾՄԱՆ ՄԸ ՀԱՄԱՐ

Եւրոպական Խորհրդարանը,

–Նկատի առնելով Պարոն Սապիի եւ այլոց կողմէ ընկերվարական համախմբում անունով Հայկական Հարցին քաղաքական լուծման մը համար ներկայացուցած առաջարկ-բանաձեւը (Փաստաթուղթ՝ 2-737-84),

–Նկատի առնելով Պարոն Քոլոքոթրոնիի Հայկական Հարցին առընչուող եւ 24 Ապրիլը Հայկական Ցեղասպանութեան յիշատակութեան օր յայտարարելու միտող առաջարկ-բանաձեւը (Փաստաթուղթ՝ Պ2-360-85),

–Նկատի առնելով Քաղաքական Ցանձնաժողովին տեղեկագիրը (Փաստաթուղթ՝ Ա2-33-87),

.....

Բ.–Համոզուած, որ Թուրքիոյ մէջ հայ ժողովուրդի պատմութեան ճանաչումը ինքնին կը պարունակէ անոր ինքնութեան ճանաչումը՝ իբրեւ ազգագրական, մշակութային, լեզուական եւ կրօնական փոքրամասնութիւն,

Գ.–Նկատելով, որ 1948ի Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան Ուխտէն մեկնելով, հայերը այս դէպքերը կ՚որակեն կազմակերպուած ցեղասպանութիւն,

Դ.–Նկատելով, որ Թուրք պետութիւնը ցեղասպանութեան ամբաստանութիւնը կը նկատէ անհիմն եւ կը մերժէ ընդունիլ զայն (մեռցեալը ներառեալ),

digitised by A.R.A.R.@

Ե.–Նկատելով, որ մինչեւ օրս, 1915ի Ցեղասպանութիւնը ճանչնալ մերժելով Թուրք կառավարութիւնը կը շարունակէ հայ ժողովուրդը զրկել իր պատմութեան լիիրաւ տէրը ըլլալու հանգամանքէն։

Զ.–Նկատելով, որ ցարդ, պատմականօրէն փաստուած Հայկական Ցեղասպանութիւնը տեղի չէ տուած քաղաքական որեւէ դատապարտումի եւ ոչ ալ, ատոր իբրեւ հետեւանք՝ որեւէ հատուցումի։

Է.–.....

Ը.–Նկատի առնելով, որ Հայկական Հարցին դիմաց, իրենց յաջորդ Թրքական կառավարութիւններու անզիջող կեցուածքը ո՛չ մէկ ձեւով նպաստած է մեղմացնելու տիրող լարուածութիւնը,

1.–(Եւրոպական Խորհրդարանը) կը կարծէ, որ Հայկական Հարցը եւ Թուրքիոյ մէջ փոքրամասնութիւններու հարցը պէտք է տեղադրուին Թուրքիոյ եւ Եւրոպական Համայնքին յարաբերութիւններուն շրջագծին մէջ, եւ կ'ընդգծէ, որ երկրի մը մէջ ժողովրդավարութիւնը իրապէս կարելի չէ ամրօրէն հաստատել, առանց որ ան իր պատմութիւնը հարստացնէ, ճանչնալով իր ազգագրական եւ մշակութային այլազանութիւնը։

2.–(Ե. Խ.) կը կարծէ, թէ 1915–1917 Օսմանեան կայսրութեան հայերուն պատահած ողբերգական դէպքերը համազօր են ցեղասպանութեան մը, ըստ ՄԱԿի ընդհանուր ժողովին որդեգրած Ցեղասպանութեան Ոճիրը Կանխարգիլելու եւ Պատժումի Համաձայնագիրին։

3.–(Ե. Խ.) կը պահանջէ Խորհուրդէն՝ ներկայ Թուրք կառավարութենէն ապահովել 1915–1917 հայերուն դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան ճանաչումը եւ նպաստել Թուրքիոյ եւ հայերը ներկայացնող պատուիրակներու միջեւ քաղաքական երկխօսութեան մը ձեռնարկուելուն։

4.–(Ե. Խ.) կը գտնէ, որ ժամանակին Երիտասարդ Թուրքերու կառավարութեան կողմէ հայ ժողովուրդին դէմ գործադրուած ցեղասպանութիւնը ճանչնալու առընչութեամբ Թուրք ներկայ կառավարութեան մերժումը, անոր չկամութիւնը՝ Ցունաստանի հետ իր ունեցած տարակարծութիւններուն լուծման համար միջազգային օրէնքի չափանիշները գործադրելու, Կիպրոսի մէջ Թրքական գրաւող բանակին պահպանումը, ինչպէս նաեւ քրտական իրողութեան ժխտումը, այս երկրին մէջ խորհրդարանական իրաւ ժողովրդավարութեան մը բացակայութեան եւ անհատական ու հաւաքական ազատութիւններու, գլխաւորաբար՝ կրօնական, անտեսումը անշրջանցելի խոչընդոտներ կը կազմեն Եւրոպական Համայնքին Թուրքիոյ ապագայ անդամակցութեան հարցին քննութեան համար։

Ե.–Նկատի առնելով, այն ողբերգութիւնը, որ հարուածեց հայ ժողովուրդը, (Ե. Խ.) կը միանայ անոր ցանկութեան, որ զարգանայ

digitised by A.R.A.R.@

ուրոյն ինքնութիւն մը, ապահովուած ըլլան անոր փոքրամասնական իրաւունքները, եւ որ հայերը առանց արգելքի կարենան վայելել մարդու եւ քաղաքացիի իրաւունքները, այնպէս՝ ինչպէս անոնք ճշդուած են Մարդկային Իրաւանց Եւրոպական Համաձայնագիրին եւ անոր կցուած յաւելուածներուն մէջ։

6.-(Ե. Խ.) անմիջականօրէն կը պահանջէ, որ Թուրքիոյ մէջ ապրող հայկական փոքրամասնութիւնը արժանանայ արդարամիտ վերաբերմունքի, ինչ կը վերաբերի իր ինքնութեան, լեզուին, կրօնքին, մշակոյթին եւ ուսուցման դրութեան։ (Ե. Խ.) ուժգնօրէն զօրավիգ է կոթողներու պաշտպանութեան ձեւերուն բարեփոխումին, ինչպէս նաեւ՝ Թուրքիոյ հայերուն կրօնաճարտարապետական հայրենական ժառանգութեան պահպանումին, եւ կը փափաքի, որ Եւրոպական Համայնքը ուսումնասիրէ, թէ ո՞ր միջոցները յարմար են այս նպատակին իր օժանդակութիւնը բերելու համար։

7.-Այս պարունակին մէջ (Ե. Խ.) կը հրաւիրէ Թուրքիան՝ իրեմտօրէն հետեւելու ոչ-իսլամ փոքրամասնութիւններուն պաշտպանութեան դրութեան, որ իրեն կը պարտադրուի 1923ի Լօզանի դաշնագրի 37րդ եւ 45դ յօդուածներով, դաշնագիր մը՝ զոր ստորագրած են Եւրոպական Համայնքէն բազմաթիւ պետութիւններ։

8.-(Ե. Խ.) կը նկատէ, որ կոթողներու պաշտպանութիւնը, ինչպէս նաեւ Թուրքիոյ հայերու կրօնաճարտարապետական հայրենական ժառանգութեան պահպանումը եւ նորոգութիւնը պէտք է նկատել մէկ տարրը աւելի լայն քաղաքականութեան մը, որ պէտք է միտի պահելու ներկայ Թուրքիոյ հողամասին վրայ դարերու ընթացքին զարգացած բոլոր քաղաքակրթութիւններուն, մասնաւորաբար Օսմանեան կայսրութեան մաս կազմած քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններուն մշակութային հայրենական ժառանգութիւնը։

9.-Հետեւաբար, (Ե. Խ.) կը հրաւիրէ Եւրոպական Համայնքը, որ Թուրքիոյ հետ իր ունեցած ընկերակցութեան համաձայնութիւնը տարածէ նաեւ մշակութային մարզին մէջ, որպէսզի քրիստոնեայ թէ այլ, ինչպէս հին դարերու՝ դասական, հիթիթական, օսմանեան, եւայլն, քաղաքակրթութիւններուն հետքերը պահպանուին եւ արժեւորուին այս երկրին մէջ։

digitised by A.R.A.R.@

ԻՆՉՊԷՍ ՉԵՌՔ ԱՆՑՈՒՑԻՆՔ 1915Ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾԻՆ ԺԱՊԱՒԷՆՆԵՐԸ

Ստորեւ տրուած յօդուածը լոյս տեսած է շուրջ քառասուն տարի առաջ: Զայն որոշ յապաւումներով կը հրատարակենք գլխաւորաբար այն պատճառով, որ անիկա կը խօսի վաւերագրական արժէք ունեցող ժապաւէնի մը կորուստին մասին:

Փաստօրէն, ի՛նչ ալ ըլլայ խնդրոյ առարկայ ժապաւէնին ճակատագիրը, Մեծ Եղեռնի վաւերագրական ժապաւէններու գոյութեան եւ արժէքին քաջածանօթ են Թուրքիան եւ Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին Հայկական Հարցով շահագրգռուած պետութիւնները, որոնք իրենց ծօտ կը պահեն զանոնք՝ գիտակցաբար բանտարկելով մութ եւ փոշեծածկ մթերանոցներու մէջ: Արդ, ամենայն շնականութեամբ պատմական փաստն ու ապացոյցը ուրացող Թուրքիոյ հակահայ քարոզչութիւնը դիմակազերծելու մեր աշխատանքներուն մէջ, կենսական նշանակութիւն ունին վաւերագրական նման նիւթերու եւ գաղտնի փաստաթուղթերու բացայայտումը. փաստաթուղթեր՝ որոնցմէ հարիւր հարիւրներ հրապարակուեցան վերջին տասնամեակներուն, իսկ ուրիշներ դեռ կը խճողեն թրքական եւ օտար պետութիւններու գաղտնի արխիւները:

Ինչպէս յօդուածագիրը կը հաստատէ, այդ ժապաւէնները եւ բոլոր փաստաթուղթերը հայ ժողովուրդին անձնեմփութեան սեփականութիւնն են եւ պէտք է վերադարձուին իրենց հարազատ տիրոջ:

digitised by A.R.A.R.@

Առաջին Աշխարհամարտի զինադադարէն ետք, Պոլսոյ մէջ կազմուեցաւ բարձրագոյն դատիարակութիւն ստացած երիտասարդներու անկախ միութիւն մը, որուն ես եւս կ'անդամակցէի։ Միութեան նպատակն էր ամէն միջոցով աջակցիլ Հայկական Դատին հետապնդման, օտար շրջանակներու մօտ ընելով մասնատր դիմումներ եւ լուսաբանել Հայկական Հարցով հետաքրքրոտող դիւանագէտներն ու լրագրողները։

Այդ օրերուն յիշեալ միութիւնը կապ հաստատած էր նաեւ անգլիացի Լորտ Ճէյմս Պրայսի հետ, Հայկական Դատի առընչութեամբ։ Լորտը, հայ ազգին իր կարելի օժանդակութիւն ընելու համար, հայկական կոտորածին շուրջ փաստացի վաւերաթուղթերը կ'ուզէր ունենալ, խնդրելով միաժամանակ, որ անոնք անմիջապէս իրեն ղրկուէին։

Այդ շրջանին Պոլիս կը գտնուէր ամերիկացի թղթակից մը՝ Հերթի անունով։ Իր թղթակիցի հանգամանքով եւ հետաքրքրութիւնով՝ Պոլսոյ մէջ ան կապ հաստատած էր կարգ մը թուրք շրջանակներու հետ, մանաւանդ զինուորական։ Մենք առաջին անգամ ըլլալով իրմէ՛ տեղեկացանք, թէ հայկական կոտորածի ընթացքին, գերման զինուորական իշխանութիւնները ջարդի բազմաթիւ շարժապատկերներ (*ֆիլմ*) առած էին եւ որոնք ներկայիս կը գտնուէին Պայազիտի զինուորական մթերանոցներուն մէջ։ Գերմանացիները կա՛մ մոռցած էին զանոնք իրենց հետ տանիլ եւ կամ ալ այլեւս անոնց անհրաժեշտութիւնը չէին զգացած...

Պր. Հերթի մեզի բացատրեց, թէ ինք ինչպէ՞ս բարեկամութիւն հաստատած էր Վոսփորի նեղուցները պաշտպանող մէկ բերդի բարձրաստիճան թուրք հրամանատարին հետ, որ իրեն խոստացած էր վերադարձնելու պայմանով հայթայթել կարգ մը շարժապատկերներ՝ թուրքերու հանդէպ հայերու կողմէ գործուած խժդժութիւնները փաստող...

Ամերիկացին, իր արտայայտութիւններուն մէջ, տեսակ մը չափազանցեալ հայասէր կը թուէր մեզի եւ պահ մը սկսանք տարակուսիլ անոր անկեղծութեան վրայ, վախնալով որ լարուած ծուղակի մը մէջ կ'իյնանք։ Դիւանագիտութիւնը ո՞ւր, մենք ո՛ւր...։ Սկսնակներ էինք եւ պարզապէս հրապարակ նետուած՝ մեր ազգին օգտակար ըլլալու միա՛կ մտադրութեամբ։

Բարեբախտաբար, մեր անտենապետը, ժամանակին Ատանայի մէջ գտնուած ըլլալով, բաւական նպաստաւոր տեղեկութիւններ ունէր «հայու բարեկամ» ներկայացող օտարականին մասին եւ յանո՛ւն մեր նպատակին անհրաժեշտութեան եւ սրբութեան՝ որոշեցինք նոյնիսկ հակառակ պարագային մեր անձերը զոհել եւ սկսանք լուրջ խորհրդակցութիւններու։

Մենք այն հաստատ համոզումը ունէինք, որ նո՛յն այդ շարժապատկերները ո՛չ թէ հայկական, այլ *թրքական խժդժութիւնները* կը ներկայացընէին, գործուա՛ծ հայ անտէր ազգին հանդէպ։

Մենք ամերիկացիին բացատրեցինք, թէ այն պարագային, որ մեզի պէս կոտորակուած ազգի մը իրական ծառայութիւն մը կ'ուզէ ընել, լաւագոյնը պիտի ըլլար, որ այդ ժապաւէնները ըլլան մե՛ր ընտրութեամբ եւ ո՛չ թէ թուրք սպային։ Ան թերեւս նախընտրէր տալ անորոշ, տարտամ ժապա-

digitised by A.R.A.R.@

ւէներ, ուր հաւանաբար դժուար պիտի ըլլար հայ կամ թուրք չարագործը զանազանել եւ թուրք ոճրագործը իբրեւ հայ ներկայացուցէր։

Թղթակիցը մեր տեսակէտին համաձայն գտնուեցաւ եւ մեր ծրագրին գործադրութեան եւ յաջողութեան շուրջ սկսանք ծրագիր մը կազմել։

Համոզուած՝ թէ ինք թուրք հոգեբանութեան բացարձակապէս անծանօթ էր, ամերիկացին այդ ծրագրին կազմութիւնը մեզի յանձնեց եւ խոստացաւ զայն տառացիօրէն գործադրել։

Թղթակիցը թուրք սպայի կերպով մը ծանօթանալէ ետք, անոր յայտնած էր իր հանգամանքը՝ իբր ամերիկացի լրագրող եւ թէ կ'ուզէր թուրքերուն օգտակար ըլլալ, անոնցմէ ստանալով փաստաթուղթեր՝ հայերու կողմէ թուրքերուն դէմ այսպէս ըսուած, գործուած հալածանքներուն, ջարդերուն շուրջ։

Ահա թէ ինչու սպան խոստացած էր տալ կարգ մը ժապաւէններ։

Մեր որոշած ծրագիրը սա էր.—

Ամերիկացին, ժապաւէնները առնելու համար, առանձին պիտի չերթար, այլ պիտի ընկերանար անգլիագէտ անբարոյ տիկնոջ մը, ան ալ օտարական։ Երբ ամերիկացին ներկայանար պաշտօնատուն ժապաւէնները առնելու համար, իր թարգմանի պաշտօնին հետ՝ այդ կինը իր միա «պաշտօն»ն ալ պիտի գործադրէր, կերպով մը հմայելով դիւրագրգիռ թուրք պաշտօնեան։ Եւ երբ այս երկուքը առանձնանային, ամերիկացին ի՛ր ընտրածները պիտի զատէր դարակներուն մէջէն եւ պիտի վերադարձնէր իրեն պէտք չեղածները։

Ամերիկացին իր ճանչցած թուրք սպայէն յանձնարարագիր մը առաւ, որուն մէջ կը հրահանգուէր, որ թղթակիցին յանձնուին, 24 ժամուան համար միա՛յն, կարգ մը ժապաւէններ՝ քննութեանց արդիւնքը ամերիկեան թերթերու հաղորդելու նպատակով։

Ուրբաթ օր մը, Պոլիսէն ձիաքարշ կառք մը առնելով, կէսօրէ ետք ժամը 2ին, ես, ամերիկացին, «թարգմանուհի»ն եւ բարեկամ մը Պայազիտի մթերանոցը գացինք։

Թղթակիցը՝ ձեռքը ճամբորդական պայուսակ մը բռնած եւ «թարգմանուհի»ն ալ իր անուշահոտութիւնները չորս հովերուն սփռած՝ մեծ շէնքէն ներս մտան, մինչ մենք երկուքս, դուրսի հրապարակին վրայ, սկսանք վերվար ճեմել, մինչեւ միւս երկուքին վերադարձը։

Դուրսը գրեթէ սկսած էր մթնիլ, երբ ահա մեր զոյգը հոյակապ շէնքէն դուրս եկաւ. թղթակիցը ծանրաբեռնուած կ'երեւէր. գործը յաջողած էր, կեցցէ՛ «թարգմանուհի»ն...

Հրապարակը յաճախորդի սպասող կառք մը նատելով՝ ուղղուեցանք դէպի Բերայի կողմը, ուր, կանխաւ եղած կարգադրութեամբ մը, հայ ծանօթ լուսանկարիչ մը մեր վերցուցած ժապաւէններուն մէկ օրինակը պիտի լուսանկարէր, որպէսզի բուն ժապաւէնները կարենայինք, ըստ մեր խոստման, վերադարձնել մեր առած տեղը։

Երկու հազար մեթրէ աւելի եղող սոյն շարժապատկերին մէկ օրինակը մեր ձեռքը յանձնուեցաւ յաջորդ օրուան երեկոյեան եւ, 24 ժամ ետք,

digitised by A.R.A.R.@

ամերիկացի մեր հայասէր բարեկամը Պոլսոյ նաւահանգիստէն հեռացաւ յունական փոքր նաւով մը։ Մինչեւ նաւ, ես եւ ընկերս թղթակցին հետեւեցանք։ Անշո՛ւշտ որ ժապաւէնը տեսանք, սեղմ շրջանակի մը մէջ, անոր արտասահման արաքումէն առաջ։

Այս ժապաւէնին մէջ կար տեսարան մը, զոր մարդկային ո՛չ մէկ հրէշաձին էակ սիրտ եւ քաջութիւն պիտի չունենար, ո՛ւժը պիտի չունենար նկարելու։ Բայց գերման զինուորը կրցած էր գործադրել իր ստացած հրամանը կէտ առ կէտ, անտեսելով մարդկային որեւէ նախնական խիղճ։

Տեսարանը հազիւ երկու տարեկան եւ մօրը ձեռքէն խլուած աղջնակի մը բռնաբարումը կը ներկայացնէր, միժամանակ երկու ոճրագործ թուրքերու կողմէ, հրացանը ուսերէն կախուած, պատառոտուն ցնցոտիներո՛վ։

Աթէնքի վրայով՝ ամերիկացի թղթակիցը այս ժապաւէնները ուղղակի Լոնտոն տարաւ եւ յանձնեց Լ. Ճէյմս Պրայսի։ Յետոյ, ինք Ամերիկա անցնելով, ամերիկեան զանազան թերթերու մէջ, այս ժապաւէններուն մասին գրեց երկար ու մանրամասն յօդուածներ, զորս այդ թուականին (1919-20) թարգմանեցի Պոլիս հրատարակուող *«Ճակատամարտ»*ի մէջ։

Անգլիական *«Թայմզ»* եւ մասնատրաբար *«Տէյլի Թելեկրաֆ»* թերթերը մէկէ աւելի յօդուածներ գրեցին այս ժապաւէններուն շուրջ, նոյնիսկ ժողովրդային բուռն բողոքներ գրուեցան նոյն թերթերուն մէջ, դժգոհութիւն յայտնելով, որ վերոյիշեալ ժապաւէնները *սինեմա*ներու մէջ հանրութեան ցոյց տրուած էին, առանց կանխաւ ազդարարելու, թէ զանոնք տեսնելը արգիլուած է հիւանդներու, դիւրազգածներու եւ երիտասարդ տարրին։

Սոյն ժապաւէնները ցոյց տրուեցան նաեւ անգլիական պալատին, Համայնքներու եւ Լորտերու Տան մէջ, բոլորին պատճառելով նողկանք եւ (թերեւս) խղճահարութիւն...

1927ին կամ 28ին, լաւ չեմ յիշեր, վերոյիշեալ ժապաւէնը հանրութեան ցոյց տրուեցաւ Պելճիքայի մայրաքաղաք Պրիւքսէլի մէջ, ճարտարարուեստական միջազգային ցուցահանդէսի մը ընթացքին, թրքական տաղաւարին ճիշդ մօտը գտնուող շէնքի մը մէջ։ Պոլսոյ թերթերը, այն ատենին, բոլորքի բուռն ձայներ բարձրացուցին, առարկելով, որ կոտորածի այս դրուագները... շինծու էին։ (Այսինքն՝ հայերը շինծու հայեր, հայուհիներ, երեխաներ են մեռցուցեր, խողխողեր են միմիայն Թուրքիոյ դէմ «բան» մը ըրած ըլլալու համար)։ Ի՜նչ ծիծաղելի փաստարկութիւն։

Մեզի՝ հայերուս համար, հարցին կարեւորագոյն երեսը ա՛յն է, թէ ներկայիս ո՞ւր կը գտնուին անոնք։ Անձնական համոզումս այն է, որ այս ժապաւէնները տակաւին կը գտնուին Հոլիվուտի դարակներուն մէջ։

Հայ թերթերու մէջ, անգամ մը ամերիկահայ, այս հարցին մասին գրած եմ, բայց դժբախտաբար ո՛չ ոք զբաղեցաւ այս շա՛տ կարեւոր հարցով։

Այս ազգային ժապաւէնները մե՛ր ցեղին սեփականութիւնն են. փոխ էինք տուած եւ հարկ է, որ անոնք վերադարձուին։

ՎԱՀՐԱՄ Ս. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ԿԵՆԱՑՆԵՐ ԵՒ ԽԱՉՔԱՐԵՐ

Գէորգ Էմինին

Մինչ կենացները՝ քիչ-քիչ քաղցրանու՛մ,
Քիչ-քիչ սառչո՛ւմ էր ճաշը մոռացուած,
Երկու հին խաչքար մե՛զ էին նայում,
Մէկը՝ դեռ կանգո՛ւն, միւսը՝ ջարդուա՛ծ...

Անցնո՞ւմ է ճեղքն այս կիսուա՞ծ աշխարհի
Պոետի սրտո՛վ... — ես այդ չգիտեմ—,
Բայց սրտի միջով այս հին խաչքարի
Անցնո՞ւմ է — ահա՛ փաստը՝ դէմ առ դէմ...

Սեւանը, հայոց թա՞ց աչքի նման,
Նայում է երկնի վսեմ տաճարին,
Իր խորքում հայոց լե՛ռը սրբազան
Եւ հայոց վէրքի բալասա՛նը հին...

Ես նո՞ր հասկացայ՝ ինչո՞ւ է միշտ նոր
Հո՛ղն այս հնագոյն.
Եւ ինչո՞ւ է միշտ յարութիւն առնում
Քո ա՛զգը խաչուած.—
Այստեղ ձեր ամէն մէկի թիկունքին
Խաչքա՛ր կայ երկու —
Մէկը՝ դեռ կանգո՛ւն, միւսը՝ ջարդուա՞ծ...

ՄԱՐԻՍ ՋԱԿԼԱՅՍ

(Թարգմ՝ Յովհաննէս Գրիգորեանի)

digitised by A.R.A.R.@

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎՃԻՌԸ

Եօթանասունական եւ ութսունական տարիները յոյի եղան քաղաքական նշանակութիւն ունեցող ուշագրաւ յաղթանակներով։ Ուրուկուէյի խորհրդարանէն մինչեւ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութիւն եւ Եկեղեցիներու Միջազգային Խորհուրդի հայանպաստ որոշումէն մինչեւ Ժողովուրդներու Մնայուն Ատեան եւ Եւրոպական Խորհրդարան, Հայ Դատի հետապնդման հետեւողական եւ ծրագրուած ճիգերը տուին իրենց աղաղակող արդիւնքը, երբ ընդգծելով ընդգծեցին, որ ո՛չ Թուրքիոյ պետական սադրանքները եւ ոչ ալ զուտ քաղաքական, տնտեսական, աշխարհաքաղաքական եւ այլ նկատառումներով Թուրքիան հովանաւորող արեւմտեան հզօր պետութիւններուն յուր մեղսակցութիւնն ու Հայ Դատի հետապընդման աշխատանքները արգելակել փորձող կեցուածքները կրնան փակել Հայասպանութեան արնածոր վէրքը։ Միջազգային ատեաններու մէջ հայ ժողովուրդի արձանագրած յաղթանակները, օրերու թաւալումին հետ, աւելի եւս շեշտեցին Հայ Դատի անժամանցելիութիւնը եւ անոր քաղաքական լուծում մը բերելու միջազգային ընտանիքին պարտաւորութիւնները։

Այս ծիրէն ներս, պատմական յատուկ նուաճում մը հանդիսացաւ Ժողովուրդներու Մնայուն Ատեանին 16 Ապրիլ 1984ին արձակած դատավճիռը։ Պատմութե՛ան դատավճիռը։

13–15 Ապրիլ 1984ին, Փարիզի մէջ գումարուած այս միջազգային դատավարութիւնը, որուն դատական ատեանը կը բաղկանար աշխարհի հինգ ցամաքամասերը ներկայացնող միջազգային իրաւաբանութեան, կրօնագիտութեան եւ ընկերագիտութեան անուանի ակադեմականներէ, հոչակաւոր դատախազներէ, խաղաղութեան նոպէլեան մրցանակակիրներէ եւ յարգելի այլ անձնաւորութիւններէ, յետ մանրամասն քննարկումներու, զոհին, զոհարարին եւ վկաներուն ներկայացուցած պատմական փաստերը, ականատեսի վկայութիւնները եւ տեսակէտները լսելէ ետք, ըսաւ իր հատու խօսքը՝ ցեղասպան Թուրքիան դնելով հողային եւ նիւթական հատուցում կատարելու իր անխուսափելի պարտաւորութիւններուն դիմաց։

ՄԱԿի համաձայնագիրներուն, Ժողովուրդներու Ուխտին եւ միջազգային ուժ ունեցող այլ օրէնքներու եւ տուեալներու վրայ հիմնուած իր դատավճիռին մէջ, Ժողովուրդներու Մնայուն Ատեանը ո՛չ միայն հաստատեց Մեծ Եղեռնի պատմական ճշմարտացիութիւնը, այլեւ ընդգծեց Հայկական Ցեղասպանութեան *անժամանցելիութիւնը, միջազգային ոճիր* մը ըլլալու հանգամանքը եւ իրաւազրկեալ հայ ժողովուրդին հատուցում կատարելու եւ պատճառած վնասները դարմանելու Թուրքիոյ *պետական պարտաւորութիւնը։*

Միջազգային հանրային կարծիքը ներկայացնող եւ յաջորդ էջերով տրուած վկայութիւնները ո՛չ մէկ մեկնաբանութեան կը կարօտին։

digitised by A.R.A.R.@

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՈՒ ՄՆԱՅՈՒՆ ԱՏԵԱՆ
(13-16 ԱՊՐԻԼ 1984 – ՓԱՐԻԶ)

TRIBUNAL PERMANENT DES PEUPLES
(13-16 AVRIL 1984 – PARIS)

Համաշխարհային դատապարտումը՝ Օսմանեան կայսրութեան տարածքին հայերու հանդէպ Երիտասարդ Թուրքերու կիրարկած բնաջնջումին, յստակօրէն կը բացայայտէ, թէ սոյն ոճիրին շուրջ առկայ փաստերն ու վկայութիւնները անառարկելի են եւ ուղիղ կերպով կրնան մատնացոյց ընել զոհերն ու զոհարարները։ Սակայն, թուրք պատմաբաններու մերժողական եւ իրականութիւնները ժխտող կեցուածքէն երկար տարիներ ետք, շե՛շտ կարիքը կը զգացուի առաւել նեցուկ կանգնելու ժամանակագրական նկարագրութեան՝ կարենալ որոշելու նիւթն ու սուտին մղումը՝ (քաջ գիտնալով, որ ստախօսները կ'ուրանան իրենց նախնիներուն գործած յանցանքները, որպէսզի շարունակեն վայելել անոնցմէ ժառանգ մնացած առաւելութիւնները)։

Ցեղասպանութեան ամբաստանութիւնը (Ցեղասպանութիւն բառը սկսած է գործածուիլ, երբ 1948ին անցած է Օրինական բառարանին մէջ) փոխեց վիճաբանութեան բնոյթը, եւ թրքական կառավարութիւնը կը խուսափի իր պատասխանատուութենէն՝ խուսափելու համար այն ամօթէն, որ պիտի վարկաբեկէ զայն իրականութիւնները խոստովանելու պարագային։

Անձնապէս, որոշեցի ներկայացնել բոլոր ակնառու փաստերը (որոնց մասին հարիւրաւոր ականատեսներ խօսած են) եւ յայտարարել, թէ Հայկական Ցեղասպանութիւնը պատմական անժխտելի իրականութիւն մըն է եւ անոր պատասխանատուները Երիտասարդ Թուրքերու կառավարութեան իթթիհատական անդամներն են։

Երիտասարդ Թուրքերու կառավարութիւնը 1918 թուականին տապալեցաւ, իսկ կուսակցութիւնը կազմալուծուեցաւ։ Այդ ժամանակէն ի վեր, Թուրքիոյ իրերայաջորդ կառավարութիւնները չդատապարտեցին Երիտասարդ Թուրքերու գաղափարաբանութիւնն ու որդեգրած քաղաքականութիւնը եւ լծուած են պաշտպանելու իրենց ժառանգութիւնը՝ հողերն ու իշխանութիւնը։

digitised by A.R.A.R.@

Հա՛րկ է, որ ժամանակակից Թուրքիան դադրեցնէ ոճրագործներուն իր զօրակցութիւնը, որպէսզի անպարտ մնայ այս ոճիրէն. այլապէս միշտ փախուստ պիտի տայ պատմութեան դատաստանէն եւ նոյնիսկ 70 տարիներ ետք պիտի մնայ այս քստմնելի ոճիրին մեղսակիցը։

(Փարիզ, Ապրիլ 1984) ԻՎ ԹԵՐՆՈՆ

Բրիտանական արխիւներուն մէջ Հայկական Ցեղասպանութեան մասին մեծ թիւով վաւերաթուղթեր կան. այս փաստաթուղթերը հրատարակուեցան 1916ին՝ իբրեւ բրիտանական կառավարութեան Կապոյտ գիրքը՝ ("Miscellaneous No 31") *խորագրով եւ որուն երկրորդ հրատարակութիւնը՝* "The Treatment of Armenians in The Ottoman Empire", *մեծ ժողովրդականութիւն գտաւ։ Այն վաւերաթուղթերը ներկայիս կը գտնուին Ժողովրդային Գրանցումի Գրասենեակը եւ ամփոփուած են 16 թղթածրարներու մէջ* (FO 96/205-210)։

Վերոնշեալ հաւաքածոյին մաս կազմող վաւերաթուղթերու շարքը շատ յատկանշական է եւ, ի շարս այլոց, կ՚ընդգրկէ 127 վաւերաթուղթեր՝ հայկական խնդիրներուն հետ առընչուած, որոնք հետեւեալ կերպով կը բաժնուին.—48 վաւերաթուղթեր՝ հայ ականատեսներէ հաւաքուած են, 44 վաւերաթուղթեր՝ ամերիկացի քարոզիչներէ եւ ընկերային ծառայողներէ, 11 վաւերաթուղթեր՝ ամերիկայի հիւպատոսական ներկայացուցիչներէ, 6 վաւերաթուղթեր՝ զուիցերիացի քարոզիչներէ, 3 վաւերաթուղթեր՝ Պաթումի բրիտանացի հիւպատոս Փ. Սթիվընզէն, 3 վաւերաթուղթեր՝ տարբեր թղթակիցներէ, 1 վաւերաթուղթ՝ Տրապիզոնի իտալացի հիւպատոսէն եւ 6 վաւերաթուղթեր՝ ուրիշ անձերէ։

Նշուած վաւերաթուղթերուն մէջ տեղ գտած վկայութիւնները իրար չեն հակասեր։

(Փարիզ, Ապրիլ 1984) ՔՐԻՍԹՈՖԸՐ Ճ. ՈՒՈՔԸՐ

Կը կարծեմ, թէ Արնոլտ Ճ. Թոյնպիի հաւաքած ականատեսներու վկայութիւնները (1916), դեսպան Հենրի Մորկընթաուի յուշերը (1918), Եոհաննէս Լեփսիուսի *Տեղեկագիրը* (1918), ջարդերէն ճողոպրածներու վկայութիւնները եւ հայոց աշխարհագրական ու պատմական բնաջնջումը իրենց պատմական բնօրրանէն՝ ցեղասպանութեան մը անառարկելի ապացոյցները կը ներկայացնեն։ Այստեղ, դէմ-յանդիման կը գտնուինք ծը-

digitised by A.R.A.R.@

րագրուած ցեղասպանական արարքի մը, որ սկսած էր թրքական բանակին մէջ հայ զինուորագրեալներու զինաթափումով եւ սպանութեամբ, հայ ղեկավար ու մտաւորական տարրին բնաջնջումով եւ երիտասարդ ու կարող այր մարդոց ջարդով. ապա սկսած էր կիներու, մանուկներու, տարեցներու, հիւանդներու եւ անկարներու աքսորը՝ անտանելի ծանր պայմաններու մէջ: Ծատ քիչ թիւով աքսորեալներ հասած են Սուրիոյ եւ Միջագետքի կիզիչ անապատներուն մէջ ճշդուած աքսորավայրերը:

Իրականութեան մէջ, տարագրութիւնները սպանդի մը ուրիշ մէկ կերպը կը ներկայացնէին...

(Փարիզ, Ապրիլ 1984) **Փրոֆ. ԼԷՕ ՔՈՒՓԸՐ**

❀

1) Հայ ժողովուրդը կը ներկայացնէ ժողովուրդ մը կամ ազգ մը եւ, Միջազգային Օրէնքի Ընդհանուր Կանոններուն համաձայն եւ Պերլինի Խորհրդաժողովին Թուրքիոյ պարտադրուած պարտաւորութիւններուն հիմամբ՝ ազատ ինքնորոշման իրաւունք ունի։

2) 9 Դեկտեմբեր 1948ին, ՄԱԿի Ընդհանուր ժողովին կողմէ վաւերացուած «Ցեղասպանութեան Կանխարգիլման եւ Պատժումի Համաձայնագիրին համաձայն, հայկական ջարդերը ցեղասպանութիւն մը կը ներկայացնեն։ Այս Համաձայնագիրը կը դատապարտէ ոճիրը՝ մեկնելով օրէնք յայտարարելու իր հանգամանքէն։

3) Մեկնելով այն զարհուրելի ջարդերէն, որոնք կատարուեցան (1894–1896) թուականներուն եւ (1915–1917) թուականներուն՝ Օսմանեան կայսրութեան տարածքին, Թրքական իշխանութիւնները պէտք է դատապարտուին Հայկական Ցեղասպանութեան գործադրութեան ամբաստանութեամբ, այդ ոճիրին գործադրումը հրահրելու յանցանքով եւ զայն իրականացնելու իր մասնակցութեան համար։

4) Հայկական Ցեղասպանութիւնը «միջազգային ոճիր» մըն է եւ Թրքական կառավարութիւնը պէտք է ստանձնէ իր պատասխանատուութիւնները, առանց պատրուակելու կառավարութեան շարունակականութեան հարցը։

5) Այս պատասխանատուութիւնը կը պարտադրէ Թրքական կառավարութեան՝ նիւթաբարոյական միջոցներու հատուցում կատարել հայ ժողովուրդին։

6) Միջազգային ընտանիքի իւրաքանչիւր անդամը իրաւունք ունի պահանջելու Հայկական Ցեղասպանութեան ճանաչումը եւ զօրավիգ կանգնելու հայ ժողովուրդին՝ ի խնդիր իր արդար իրաւունքներուն ժեռքբերման։

7) Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութիւնը՝ Միջազգային Օրէնքի Ինքնորոշման եւ Պատասխանատուութեանց յատուկ կանոն-

digitised by A.R.A.R.@

ներուն համաձայն, պարտաւոր է հետապնդելու Հայաստանի ճակատագիրը եւ բոլոր միջոցառումներուն դիմելու՝ յարգելու համար անոր իրաւունքները։

(Փարիզ, Ապրիլ 1984) ՅՕ ՎԵՐՀՈՎԷՆ

1) ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբը, 1971 թուականին վաւերացուց Խտրականութեան Արգիլման ու Փոքրամասնութիւններու Պաշտպանութեան Ենթայանձնախումբի առաջարկը, որպէսզի ուսումնասիրութիւն մը կատարէ Ցեղասպանութեան Կանխարգիլման եւ Պատժումի հարցին մասին։ Այս առաքելութիւնը վստահուեցաւ տիար Նիքոտիմ Ռոճա Շիանքիքոյի (ռուանտացի)։

2) Ն. Ռ. Շիանքիքօ 1973ին ներկայացուց *Առժամեայ տեղեկագիրը* (վաւերաթուղթ E/CN. 4/Sub. 2/L. 583), որ քննարկուեցաւ Ենթայանձնախումբի 26րդ նիստին (Սեպտեմբեր 1973)։ Այս տեղեկագիրին թիւ 15էն թիւ 36 յօդուածները կ'ընդգրկէին պատմական ակնարկ մը, իսկ յօդուած 30ը կ'ըսէր հետեւեալը.—

«Նշելի է, որ նորագոյն ժամանակաշրջաններուն մէջ կան մեծ թիւով վաւերաթուղթեր, որոնք կը ներկայացնեն հայերուն ջարդը եւ որ դարուս առաջին ցեղասպանութիւնը կը նկատուի»։

3) 6 Մարտ 1974ին, Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբը քննարկեց Ենթայանձնախումբին 26րդ նիստի օրակարգը։ Թուրքիոյ ներկայացուցիչը — որ առաջին խօսք առնողն էր — կեդրոնացաւ միա՛յն *Առժամեայ տեղեկագիր*ին վրայ, երբ մինչ այդ Ն.Ռ. Շիանքիքօ կը բացակայէր նիստէն։ Թուրքիոյ ներկայացուցիչին յարձակողականը թիրախ ունէր յօդուած 30ը եւ կ'առարկէր, թէ՝ յօդուածը սխալ կը ներկայացնէ պատմական իրականութիւնները, սխալ կերպով կը բացատրէ այն դէպքերը, որոնք պատերազմի ընթացքին պատահած են եւ զանոնք կը նոյնացնէ ցեղասպանութեան հետ, ինչ որ ատելութեան բոցը պիտի արծարծէ եւ կը պահանջէր պատմական աղբիւրներու ջնջումը տեղեկագիրէն՝ վերջնական հանգամանք ստանալէ առաջ։

4) Ենթայանձնախումբը այս հարցը կրկին քննարկեց իր 28րդ նիստին (1975), ուր Ենթայանձնախումբի անդամները շեշտեցին պատմական աղբիւրներու պահպանման կարեւորութիւնը, ինչպէս նաեւ՝ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի (WCC) Միջազգային Հարցերու Յանձնախումբը մանրամասն յայտարարութեամբ մը շեշտեց յօդուած 30ի պահպանման անհրաժեշտութիւնը, մա՛նաւանդ երբ Հայկական Ցեղասպանութիւնը կը շարունակէ ծանրաբեռնել շարք մը ժողովուրդներու խիղճը եւ երբ դեռեւս հայ ժողովուրդին արդար հատուցում կատարուած չէ։

5) Ենթայանձնախումբը տեղեկագիրին վերջնական բնագիրը քննարկեց իր 31րդ նիստին (Սեպտեմբեր 1978) (վաւերաթուղթ E/CN. 4/

digitised by A.R.A.R.@

Sub. 2/416), ուր յօդուած 30ը *Առժամեայ տեղեկագիր*ին բանաձեւումը չունէր եւ չէր անդրադառնար հայկական ջարդերուն, իսկ յօդուած 28ի եւ յօդուած 29ի պարագային՝ պատմական աղբիւրները ջնջուած էին։ Ենթայանձնախումբի անդամներուն մեծամասնութիւնը իր ընդվզումը արտայայտեց եւ զօրակցութիւն յայտնեց ոչ-կառավարական կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներուն։

6) Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբը քննարկեց տեղեկագիրը իր 35րդ նիստին (Մարտ 1979), ուր կարգ մը ներկայացուցիչներ պնդեցին յօդուած 30ի պահպանման կարեւորութիւնը, մինչ Թուրքիոյ եւ Փաքիստանի ներկայացուցիչները առաջարկեցին պատմական աղբիւրներու ջնջումը։

7) Բոլոր քննարկումներուն անձամբ ներկայ էի եւ, իբրեւ Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբի Հոլանտայի ներկայացուցիչ, Խտրականութեան Խափանման եւ Փոքրամասնութիւններու Պաշտպանութեան Ենթայանձնախումբի անդամ եւ, վերջապէս, իբրեւ ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Բաժանմունքի տնօրէն, հետեւեալ նկատողութիւնները կ'ընեմ.

ա.— Դժբախտաբար, կառավարական նենգ հաշիւներ, որ յատկանշեցին դիւանագիտական արշաւանքներուն ընթացքին՝ Ենթայանձնախումբի գումարած նիստէն (1974) առաջ եւ միջոցին, մեծ դերուն նեցան խափանելու Հայկական Ցեղասպանութեան Ճանաչումը։

բ.— Աննեղելի է եւ վնասակար թէ՛ մարդկութեան եւ թէ ժողովուրդներու իրաւունքներուն պարագային դիւանագիտական հաշիւներու դերակատարութիւնը, որ կը միտէր նեմմացներու փոխադրումներուն անկախութիւնն ու ոդրամրոտութիւնը։

գ.— Շնորհակալական զգացումներս կը յայտնեմ բոլոր այն անհատներուն, խումբերուն կամ ոչ-կառավարական կազմակերպութիւններուն, որոնք խորաթափանց մօտեցումով աշխարհի խիղճը արթուն պահեցին եւ պատմական իրականութիւնը ոչ միայն մոռացութեան չտրուեցաւ, այլեւ շարք մը կառավարութիւններ փոխեցին իրենց կեցուածքները եւ ՄԱԿի դիմաց նոր հորիզոններ բացուեցան՝ որոշելու համար այն՝ ինչ որ էիր եւ իրաւ։

(քաղուածաբար,
(Փարիզ, Ապրիլ 1984)

ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց
Յանձնախումբի նախկին տնօրէն
Փրոֆ. ԹԷՕ ՎԱՆ ՊՈՎԷՆ

digitised by A.R.A.R.@

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ ԵՒ ՄԷԿ ԿԵՑՈՒԱԾՔ

Մեծ Եղեռի յիսնամեակէն ետք, վերջին երկու տասնամեակներուն, Հայկական Ցեղասպանութեան քաղաքականացումը եւ հայ ժողովուրդի անժամանցելի իրաւունքները հետապնդող Հայ Դատի պահանջատիրական բազմաբնոյթ ձեռնարկները տուին իրենց շօշափելի արդիւնքները, երբ միջազգային զանազան կազմակերպութիւններ, ատեաններ, քաղաքական եւ մամլոյ շրջանակներ, ինչպէս նաեւ օտար ժողովուրդներ սկսան հետաքրքրութիւն ցուցաբերել օրըստօրէ աւելի եւս միջազգայնացող Հայասպանութեան փաստին նկատմամբ։

Շուրջ վաթսունամեայ լռութենէ մը ետք, շնորհիւ Հայ Դատի յանձնախումբերուն հետեւողական ճիգերուն եւ պահանջատիրական ցուցական նախաձեռնութիւններուն՝ օտար քաղաքական անձնաւորութիւններ ունեցան հայանպաստ ելոյթներ եւ ընդգծեցին այս պատմական սխալը սրբագրելու անհրաժեշտութիւնը։ Այսպէսով, տակաւ առ տակաւ, Հայասպանութեան պատմական փաստի ճանաչումը յաջողեցաւ մասամբ յաղթահարել բարոյական պարտաւորութիւն մը ըլլալու խնդիրը եւ Հայկական Հարցը դրաւ իր քաղաքական ճիշդ հունին մէջ։

Կիսաձայն խոստովանութիւններուն յաջորդեցին ճշմարտութիւնը աղաղակող յախուռն ելոյթներ։ Միշտ է, որ Հայ Դատի քաղաքական բովանդակութիւնը ընդգծող մտաւորականներն ու պետական դէմքերը եղան սակաւաթիւ, սակայն նո՛յնքան պարզ իրողութիւն է, որ այս քաջարի պատասխանատուները միանգամընդմիշտ հաստատեցին, թէ պատմական ճշմարտութիւնն ու արդարութեան վերականգնումը պետական հաշիւներու եւ սակարկութեանց առարկայ չեն կրնար դառնալ։

Աւելի՛ն. անոնք շեշտելով շեշտեցին իրենց նախորդներուն ոճրային նոյն ընթացքը շարունակող Թուրքիոյ հակահայ քաղաքականութիւնը, վար առին անոր պետական ահաբեկիչի դիմակը եւ պետութիւնները դրին Հայկական Հարցին քաղաքական լուծում մը գտնելու իրենց միջազգային պարտաւորութեան դիմաց։

Հայկական Ցեղասպանութեան 74րդ տարեդարձին առիթով, Սիտնիի Օփերայի Տան մէջ, Աւստրալիոյ Դաշնակցային Դատարանի դատաւոր Մարքիւս Այնֆիլտի արտասանած ճառն ու հայէպահայոյութեան 80ամեակի ոգեկոչման ձեռնարկի գլխաւոր բանախօսին՝ անուանի մտաւորական եւ պետական պատասխանատու Սամիր Ռիֆ'աթի յախուռն ելոյթը խօսուն են ըստ ամենայնի։

Ստորեւ թարգմանաբար եւ որոշ յապաւումներով կու տանք ներկայացուցչական բնոյթ ունեցող այս զոյգ խօսքերը։

digitised by A.R.A.R.@

Մ. ԱՅՆԴԻԼՏ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՐԵԼԻ ՉԷ ՈՒՐԱՆԱԼ

Պատիւ եւ առաւելութիւն է դիմել այս հաւաքին եւ ես շնորհակալ եմ մասնակցութեան հրաւէրին համար։ Հայկական Ցեղասպանութեան 7հրդ տարեդարձի ոգեկոչումը յատուկ նշանակութիւն ունի հայ համայնքին համար, եւ այդպէս պէտք է ըլլայ բոլոր քաղաքակիրթ մարդոց համար։ Դժբախտաբար, ինչպէս ցաւոք իրազեկ էք, 1915ին Թուրքերու կողմէ աւելի քան մէկուկէս միլիոն հայերու սպանութիւնը առենին անտեսուեցաւ եւ կը շարունակէ անտեսուիլ աշխարհին կողմէ։ Յաւերժական ամօթանքով է, որ պատմութեան սրբագրումի պատասխանատուութեան մեր բաժինը կը կրենք։

Ահաւոր անմարդկայնութեանց զինանոցէն ցեղասպանութիւնը մարդկային քանդողականութեան ամէնէն սարսափելի դրսեւորումն է։ Իրողութեան մէջ, այնպիսի՛ ահաւոր ոճիր մըն է, որ գրեթէ անհերեւեկայելի է։ Ինծի պէս երրորդ սերունդի աւստրալիացիներուն համար դժուար է նոյնիսկ երեւակայել, որ անիկա կրնայ պատահիլ։ Ցեղասպանութիւնը բուռ եւ տարտամ լեզուով բանաձեւուած է ՄԱԿի 1948ի Ցեղասպանութեան Ոճրի Կանխարգիլման եւ Պատժումի Ուխտագրին մէջ։ Ըստ այս վերջինին՝ ցեղասպանութիւնը կը ներառէ ազգային, էթնիքական, ցեղային, կրօնական խմբակցութիւն մը — ամբողջական կամ մասնակի կերպով — ոչնչացնելու միտումը՝ սպաննելով, կամ մարմնական թէ մտային վնաս պատճառելով, կանխամտածուած ձեւով խմբակցութեան մը պարտադրելով կեանքի պայմաններ, որոնք ֆիզիքական բնաջնջում առաջացնելու համար հաշուարկուած են, սերնդագործութիւնը արգիլող միջոցառումներ պարտադրելով եւ կամ բռնութեամբ երեխաները խմբակցութենէն հեռացնելով։ Իրաւական այս պաղ բանաձեւումէն դուրս, ցեղասպանութիւնը պարզապէս մարդոց սանձարձակ սպանութիւնն է՝ անոնց ծնողներու ցեղային, կրօնական կամ ազգային

digitised by A.R.A.R.@

ծագումին պատճառով։ Հայ երեխաներ ջարդուեցան, որովհետեւ հա՛յ ծնողներ ունէին· ո՛չ աւելի, ոչ պակաս։

1915ի Թրքական կառավարութիւնը յանցաւոր է այս բոլորին եւ աւելիին համար։ Սակայն Հայկական Յեղասպանութիւնը աւելի սարսռալի հեռանկար կը ստանայ այն առումով, որ նախընթաց մը ստեղծեց, հաստատելով որ քանի մը տարուան ընթացքին կարելի է նման ոճիր մը գործադրել անասելի համապարփակութեամբ։ Տէյվիտ Մարշալ Լէնկ գրեց·

«1915ի Օսմանեան ցեղասպանութիւնը Թուրքիոյ հայ բաղաքացիներուն դէմ՝ արդի ժամանակներու առաջին հետեւողական փորձն էր՝ ազգ մը ամբողջական եւ կանխամտածուած կերպով բնաջնջելու համար»։

Գրեթէ ամբողջական մանրամասնութեամբ Հայկական Լուծումը պիտի ընդօրինակուէր այլ թէ ձախի հետագայ վարչակարգերու կողմէ։ Ո՛րքան մարդ կ'ուսումնասիրէ 1915ի դէպքերը, այնքան ականատես կ'ըլլայ գարշելի եւ տմարդի պատմութեան մը։

Հայկական Յեղասպանութիւնը ինք իր նախընթացները ունէր սուլթան Ապտուլ Համիտի իշխանութեան օրօք։ 1894–96ին, Թրքահայաստանի մէջ ջարդերու շարք մը տեղի ունեցաւ՝ կառավարական բարձրագոյն մեղսակցութեամբ։ Մինչեւ 300 հազար հայեր սպաննուեցան։ Վատթարագոյն օրինակներէն մէկը Ուրֆայի մէջ էր, ուր երեք հազար այր, կին եւ երեխայ հրկիզուեցան եկեղեցիի մը մէջ, ուր ապաստանած էին։ Անմիջապէս կը մտաբերուի հրեաներու դէմ ջարդերը Եւրոպայի մէջ։ Ինչպէս ակնկալելի էր, միջազգային համայնքը բացարձակապէս ոչինչ ըրաւ. օրուան բրիտանացի վարչապետ Սալզպըրին այդ բոլորը կ'անտեսէր անտեղի յայտարարութեամբ մը, թէ բրիտանական ռազմանաւերը չէին կրնար գործել Տարդանելեան լեռնաշղթային վրայ։

1908ին Երիտասարդ Թուրքերու յեղափոխութիւնը, որ սկզբնապէս վերահաստատեց 1876ի սահմանադրութիւնը, չուտով այլասերեցաւ եւ վերածուեցաւ ամբողջատիրութեան, աւելի ուշ վերածուելու համար յարձակունակ, ծաւալապաշտ եւ ցեղապաշտ Թրքական ազգայնականութեան։ Անոր փիլիսոփայութիւնը կոչուած է փանթիւրքիզմ եւ հետեւեալ ձեւով սահմանուած է.

«Նախ օսմանեան թուրքերը պէտք է ամրապնդեն իրենց իշխանութիւնը իրենց կայսրութեան մէջ եւ թրքացնեն փոքրամասնութիւնները։ Երկրորդ, «համաթրքական» հանգրուանին, օսմանեան թուրքերու ամէնէն մօտիկ ազգակիցները – Ռուսիոյ եւ Պարսկաստանի ադրբէջանցիները – պիտի ներառնէին թրքական պետութեան մէջ։ Երրորդ քայլը պիտի ըլլայ Ասիոյ բոլոր թուրանական ժողովուրդներու միացումը թրքական կորիզին շուրջ»։

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՍԱՆԱԿ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԵՐ

1914ին Թուրքիոյ մէջ կ'իշխէր երիտասարդ մոլեռանդներու խիստ մը, որ փանթիւրքիզմի նպատակը կը հետապնդէր։ Ուեւէ մէկը, որ կը մտածէր, թէ ցեղապաշտական մոլեռանդ հաւատամքը չէր կրնար 1930ին գերման եւ ճափոնցի ազգերուն մղիչը հանդիսանալ, պարզապէս պէտք է նայէր քանի մը տարի առաջուան Թուրքիոյ վրայ։ Մեծամասնութիւնը այդպէս չըրաւ։ Որ փանթիւրքիզմը կարելի էր հետապնդել միայն հայերու նման փոքրամասնութիւններու հաշուին՝ պէտք է ակնյայտ ըլլար, սակայն նոյնիսկ Թուրքերու ծրագիրներու մասին անհերքելի փաստերուն դէմ-յանդիման, բազմաթիւ հայեր չէին կրնար հաւատալ, որ պիտի բնաջնջուին։ Անոնցմէ ոմանք նոյնիսկ գործակցեցան Թուրքերուն հետ, մինչեւ սպանութեան օրը։ Ինչպէս որ նացիական գրաւումի տակ գտնուող Եւրոպայի հրեայ բնակչութենէն ոմանք ըրին։ Անկասկած, անոնք չհաւատացին, որ իրական չարիքը կրնայ կամ պիտի պատահի։ Անկասկած, որ անոնք յուսացին լաւագոյնը։ Անոնք պիտի սորվէին եւ ենթարկուէին վատթարագոյնին։

Սակայն Հայկական լուծարքը բծախնդրօրէն ծրագրուած էր 1915էն տարիներ առաջ, թէեւ անկասկած պատերազմը ընծայեց առիթ մը, որ այլապէս չէր կրնար դիւրութեամբ ներկայանալ։ Մը-րագրի էութիւնը թաքցնելու փորձ տեղի չունեցաւ։ 1915ին, ներքին գործոց նախարար Թալաաթ փաշայէն հեռագիր մը՝ ուղղուած Հալէպի կուսակալին, կ'ըսէր.

«Արդէն տեղեկացուած էք, որ կառավարութիւնը որոշած է ամբողջութեամբ բնաջնջել Թուրքիոյ հայերը։ Այս հրահանգին չենթարկուողը յետ այսու չի կրնար վարչական պաշտօն գրաւեցնել։ Առանց խղճալու կանանց, երեխաներուն եւ անկարներուն, որքան ալ ողբերգական ըլլան բնաջնջումի մեթոտները, առանց ուշադրութիւն դարձնելու խղճի արգելքներու, անոնց գոյութեան պէտք է վերջ տրուի»։

Այս բառերուն հեղինակը իրրեւ հերոս կը պանծացուի արդի Թուրքիոյ մէջ։

1915ի դէպքերը ընթացան շատ ծանօթ եղանակով։ Ապրիլ 24ին, հայ համայնքի քաղաքական, կրօնական եւ գեղարուեստական ղեկավարութիւնը ձերբակալուեցաւ եւ կեդրոնացման ճամբարներ ուղարկուեցաւ, ուր գրեթէ բոլորը մահացան։ Օսմանեան բանակին մէջ օրինապահօրէն ծառայող հայերը զինաթափուեցան եւ ուղարկուեցան աշխատանքային միաւորներ։ Յետոյ անոնք սպանուեցան սովամահութեան, ծեծի եւ ծանր աշխատանքի միջոցով։ Բնաջնջումի այս մեթոտը շուտով շատ տաղտկալի թուաց եւ անոնք պարզապէս գնդակահարուեցան։ Թուրքերու մոլեռանդ անբանականութեան իրրեւ մահաշուք դրսեւորում, 1916ին անոնք գնդակահարեցին մեծ թիւով հայեր, որոնք կ'աշխատէին Գերլին-Գաղտաս երկաթու-

digitised by A.R.A.R.@

դագիթին վրայ։ Գերմանացի դեսպանը ամբաստանեց Թուրքերը՝ պատերազմական ծրագիրը խանգարելու համար։

Երբ հայերու զեկավարութիւնը եւ արու բնակչութիւնը ջնջուեցան, Թուրքերը իրենց ուշադրութիւնը դարձուցին մնացորդացին վրայ։ Բազմաթիւ շրջաններու մէջ, մասնաւորաբար Վանի մէջ, հայերը դիմադրեցին եւ նկատառելի ժամանակով դիմացան։ Սակայն հին զէնքերով եւ սահմանափակ ռազմամթերքով, անիկա կորսուած ճակատամարտ մըն էր։ Աւելի՛ն. այս գործողութիւններու ընթացքին Թուրքերը գործի լծեցին մինչեւ տասը հազար զինուոր, մինչ իրենց երկիրը պատերազմի մէջ էր։ Պատերազմի ժամանակ, քաղաքացիական բնակչութիւնը լուծարքի ենթարկելու ընթացքին միջոցներու լայն օգտագործումը այլ նախընթաց մըն էր, որուն հետեւեցան նացիները։ Սպանութեանց մեծամասնութիւնը կատարուեցաւ մահուան ջոկատներու կողմէ, որոնք բաղկացած էին Թուրք ոճրագործներէ, որոնք բանտերէն արձակուած էին՝ այսպիսի գործ մը կատարելու համար։ Հիթլէր աւելի բծախնդիր էր եւ նախընտրեց ոճրագործները գործածել իբրեւ կեդրոնացման ճամբարներու հսկիչներ, մինչ իրական նացի մահուան ջոկատները կազմուեցան էս-էս-էն — նացի վարչաձեւի էշնտրանիին ընտրանին։

Որոշ շրջաններու, ինչպէս Երզնկայի մէջ, Թուրքերը օգտագործեցին հազիւ քողարկուած տեղափոխութեան պատրուակը։ Ժողովուրդին ըսուեցաւ, որ Միջագետք պիտի տեղափոխուին, եւ ժամանակ տրուեցաւ՝ իրենց ինչքերը ծախելու, որպէսզի ճամբորդութեան համար դրամ ապահովեն։ Անմիջապէս որ կարաւանները հեռացան շրջանէն, սպանդը սկսաւ։ Շատեր պարզապէս գնդակահարուեցան ճամբու եզերքին։ Երիտասարդ աղջիկներ բռնաբարուեցան եւ յաճախ գլխատուեցան իրենց ընտանիքներուն առջեւ։ Աւելի քան տասը հազար հոգի Քեմախի կիրճը նետուեցան։ Հազարաւորներ պարզապէս մահացան ուժասպառութենէ, անօթութենէ եւ հիւանդութենէ։

Թրքական զօրքը ո՛չ մէկ փորձ ըրաւ թեթեւցնելու համար այս անմեղ եւ անպաշտպան ժողովուրդին տառապանքը։ Ընդհակառակն, տրուած հրահանգները գործադրեցին անասելի բարբարոսութեամբ։ Կառավարութեան անդամ մը կը յիշուի դիւանագէտի մը, որ մէկը սպանական Հաւատաքննութեան չարչարանքի մեթոտներուն մասին ուսումնասիրութիւն մը գտած էր եւ մանրամասնութիւնները շրջանառութեան մէջ դրուած էին։ Լուսանկարները կան Թուրքերու, որոնք հպարտօրէն կանգնած են իրենց գլխատած հայերու գլուխները բռնած։ Եղունգները կը քաշուէին, ոտքերը կը հատուէին եւ աչքերը կը հանուէին։ Անմեղ մարդկանց սառնարիւն սպանութիւնը միշտ գարշելի է, սակայն երբ ահաւոր ցաւ առաջացնելու մտածուած միտումի փաստ կայ, նման արարքներ աւելի եւս վատ եւ զազիր երեւոյթ կը ստանան։

digitised by A.R.A.R.@

Եղանակը ընդհանրապէս բռնի գաղթն էր՝ յաճախ ընկերացած զանգուածային գնդակահարութիւններով։ Խարբերդէն բռնագաղթի ենթարկուած 18 հազար հոգիէն միայն երեք հարիւր հոգի ողջ մնաց 12 օր ետք։ Վերապրող մը գրեց.

«Քիւրտերը անոնցմէ առին ամէն ինչ որ ունէին, նոյնիսկ հագուստները, այնպէս որ ամբողջ հինգ օր կարաւանը լրիւ մերկ քալեց՝ կիզիչ արեւուն տակ։ Յաջորդ հինգ օրերուն համար՝ ոչ իսկ փշուր մը հաց կամ կաթիլ մը ջուր ունէին։ Մարաւէն մահացան։ Հարիւրաւորներ հարիւրաւորներու ետեւէն մեռած ինկան ճամբուն վրայ՝ լեզունին քարածուխի վերածուած...»։

Բարբարոսութիւնը շարունակուեցաւ Թրքահայաստանի մէջ 1915ի ընթացքին, շարունակուեցաւ 1916ին եւ աւելի ուշ։ 1918ին, դէպի Կովկաս թրքական ներխուժումի ընթացքին, թուրքերը հայ գաղթականները սուինամարտի փորձերու համար կը գործածէին։ Հայերու յաւելեալ ջարդեր տեղի ունեցան 1919-1921ին, Մուսթաֆա Քեմալին զօրակցողներուն կողմէ։

Այսուհանդերձ, մինչեւ այսօր թրքական կառավարութիւնը չ'ընդունիր ոչ մէկը այս իրողութիւններէն։ Հայկական բազմաթիւ գիւղերու անունները փոխուած են եւ Հայաստանը գոյութիւն չունի թրքական քարտէսներուն վրայ։ Աւելի՛ն. կառավարութիւնը խստականութիւն կը կիրարկէ հայերու դէմ բազմաթիւ ձեւերով։ Նոյնիսկ կը մերժէ արտօնել որեւէ յղում պատմական Հայաստանի մը։ 1987ին, «Պրիթանիքա» համայնագիտարանի թրքերէն տարբերակի մը հրատարակիչը դատապարտուեցաւ, որովհետեւ տեղ տուած էր յղումի մը, որ կ'անդրադառնար 11րդ դարուն հարաւային Անատոլուի մէջ հայկական պետութեան մը գոյութեան։ Կը թուի, թէ խղճի խայթի նշոյլ մը ունին. բան մը՝ որ պէ՛տք է ունենան։

Ցեղասպանութեան արիւնոտ էջերը պէտք է բացայայտ դառնան աշխարհին։ Բազմաթիւ անգամներ կրկնուած է — եւ իրաքանչիւր առիթ իր հաստատողներն ու ուրացողները ունեցած է — Ուքրաինայի մէջ խորհրդային ցեղասպանութիւնը, նացի ցեղասպանութիւնը, քամպոտիական ցեղասպանութիւնը եւ Եթովպիոյ մէջ գնդ. Մենկիսթուի կողմէ գործադրուող ցեղասպանութիւնը. եւ մեզմէ շատեր՝ կրաւորականութեամբ մեղսակից են։ Այսօր, որոշ մարդոց համար նորաձեւութիւն է ուրանալ թերեւս ամէնէն բարբարոս ցեղասպանութիւնը՝ եւրոպական հրէութեան նացիական Ողջակիզումը՝ իբրեւ սիոնական յերիւրանք. եւ քանի մը տարի առաջ, Սիոնիի «Մորնինկ Հերըլտ»ը ուրացաւ այն իրողութիւնը, որ Կարմիր Խմերները կը ջարդէին քամպոտիացի ժողովուրդը։

Մերժելով դիմակայել պատմութեան յանցագործութիւնները՝ ապագայ սերունդները զանոնք կրկնելու կը դատապարտենք։ Այ-

digitised by A.R.A.R.@

սուհանդերձ, չենք կրնար նոյնիսկ ձայն բարձրացնել (ուր մնաց ձեռք բարձրացնել) մարդկային իրաւանց համատարած ոտնակոխումներուն դէմ։ Ատոլֆ Հիթլէրի բառերը պէտք է արձանագրուին աշխարհի գիտակցութեան մէջ։

«...Մահուան ջոկատներս պատրաստ վիճակի մէջ դրած եմ – առայժմ միայն Արեւելքի մէջ –, հրահանգելով անոնց անխնայ եւ առանց կարեկցանքի սպանել լեհ ծագումով եւ լեզուով տղամարդկանց, կանանց եւ երեխաներուն։ Միայն այսպէս պիտի կարենանք տիրանալ կենսական տարածութեան, որուն պէտք ունինք։ Վերջին հաշուով, այսօր ո՞վ կը խօսի հայերու բնաջնջումին մասին»։

Անոնուաղն պատմութիւնը գիտէր։

Պատասխանը այն է, որ բոլոր քաղաքակիրթ մարդիկ պէտք է զօրավիգ կանգնին հայերուն՝ անցեալին համար ճշմարտութեան եւ արդարութեան փնտռտուքին մէջ։ Այսուհանդերձ, կարեւոր է նաեւ նայիլ ապագային։ Կը սգանք 1915ի նահատակները, սակայն նաեւ հիմա պէտք է կառուցենք՝ այն բոլորին վրայ, զորս ունինք։

Խորհրդային Հայաստանի վերջին երկրաշարժը եւ կեանքերու կորուստը ցնցեց աշխարհը, անոր խիղճը արթնցուց եւ համատարած զօրակցութիւն առաջացուց։ Մարդոց կողմէ գործուած ոճիրի պատմութեան եւ Ադրբեջանի մէջ թակարդուած հայ ժողովուրդի ազգային եւ մշակութային ուրոյնութեան համար մղուող նորագոյն պայքարի կողքին՝ բնական աղէտը նոր մարտահրաւէր մը կ'ուղղէ հայկական քաղաքակրթութեան վերապրումի հերոսական պայքարին։ Սակայն, ըստ ակնկալութեան եւ պատմականօրէն ճնշուած այլ ժողովուրդներու փորձառութեան, հայկական աւանդոյթի ժառանգորդները կը պայքարին։

(1989) **ՄԱՐՔԻՒՍ ԱՅՆՖԻԼՏ**

digitised by A.R.A.R.@

✍ ՍԱՄՈՒԷԼ ՌԻՖ'ԱԹ

ՄԵՆՔ ԵՒ ԴՈՒՔ ԺԱՌԱՆԳՈՐԴՆԵՐՆ ԵՆՔ ՄԷԿ ԵՒ ՆՈ՛ՅՆ ԴԱՏԻՆ...

Մեծ պատիւ է ինծի համար, իբրեւ հրաւիրեալ բանախօս՝ ներկայ գտնուիլ ձեր մէջ, ոգեկոչելու յիշատակը անոնց, որոնք նահատակուեցան, որպէսզի ապրի Հայաստանը:

Ձեր պապերը մեռան, որպէսզի ապրի Հայաստանը եւ յաւերժ կենդանի մնան անոր բաղաքակրթութիւնն ու մշակոյթը: Ձեր պապերը ձեզի կտակեցին իրենց արիւնով գրուած կտակ մը եւ դուք պէտք է վերակերտէք Հայաստանը:

Երբէք հիմնասիւներ կրնատեցին մեր միջեւ գոյութիւն ունեցող միջոցը, ինչ մնաց որ ամբողջութեամբ ջնջէին զայն, որպէսզի միասին հասնինք ուղղակի թիրախին՝ նշելու առանցք-թշնամին...

Առաջին խօսքը Սուրիոյ նորին վսեմութիւն նախագահ Հաֆէզ էլ-Ասատի խօսքն է, զոր արտասանեց Հալէպ քաղաքի որդի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահ պր. Լեւոն Տէր Պետրոսեանի այցելութեան առիթով, նիշդ այս օրերուն պէս, 1992ին:

Նախագահ Հաֆէզ էլ-Ասատ ըսաւ.

«Դուք կ'այցելէք այն երկիրը, որ տագնապի եւ դժբախտութեան օրերուն իր թեւերը լայն բացաւ Սուրիա ապաստանած հայերուն, որոնք անոր մէջ գտան ապահովութիւն եւ կայունութիւն, ապրեցան հանգիստ ու խաղաղ, եղան մէկ մասնիկը այս երկրի ժողովուրդին, յար եւ նման այս երկրի բոլոր զաւակներուն՝ իրենց քաղաքացիական իրաւունքներով ու պարտաւորութիւններով, շաղուեցան կեանքին հետ Սուրիոյ, որ իրենց ապահովեց պատուաւոր կեանքի առիթներ եւ ամբողջական ազատութիւն, որպէսզի պահեն իրենց լեզուն եւ հոգեւոր ու ազգային մշակոյթը: Անոնք պատասխանեցին նոյնպիսի սիրով, ապրեցան իբրեւ պատուախնդիր քաղաքացիներ, իրենց բազում ճիգերով ու հմտութեամբ նպաստեցին Սուրիոյ կեանքի հարստացման եւ, սուրիական հայրենիքի հանդէպ ցուցաբերած իրենց հաւատարմութեամբ՝ արժանացան հայրենիքին գնահատանքին ու յար-

digitised by A.R.A.R.@

գանքին՝ իբրեւ կառավարութիւն եւ ժողովուրդ…։ Սուրիացի ժողովուրդին եւ հայ ժողովուրդին յարաբերութիւնները պատմական խոր արմատներ ունին, անոնք միայն մօտիկ անցեալին ծնունդը չեն, որովհետեւ կան դարաւոր քաղաքակրթական փոխանակումներ…»։

Ասիկա պատկանելիութեան հիմնասիւնն է… պատկանելիութիւն՝ սուրիացի մէկ ժողովուրդին… մէկ ու միաձոյլ՝ առանցք-թշնամիին հետ առճակատելու դիրքին վրայ։

Երկրորդ հիմնասիւնը ինծի ուղղուած հրաւէրն է, մասնակցելու հայկական ցաւալի կոտորածներու ուքսունամեակի ոգեկոչման հանդիսութեան, կոտորածներ՝ զորս ծրագրեցին ու գործադրեցին թուրանական սեւ ազգայնամոլութեան գաղափարախօսները։

Հասարակաց թշնամին ցոյց տուող եւ արեւու լոյսին չափ պայծառ ճշմարտութեան հիմնասիւնն է այս մէկը։

Իսկ մեր եւ ձեր, աւելի ճիշդ՝ մեր եւ մեր միացեալ ուղեւորութեան երրորդ հիմնասիւնը հայ բանաստեղծ Ցովհաննէս Շիրազի այն բերթուածն է, որ ժողովուրդներու դահիճներուն եւ ժողովուրդներու անկախութիւններն ու ազատութիւնները բռնագրաւողներուն ուղղելով խօսքը՝ կ'ըսէ.

Մենք խաղաղ էին մեր լեռների պէս,
Դուք հողմերի պէս խուժեցիք վայրագ։

Մենք ձեր դէմ ելանք մեր լեռների պէս,
Դուք հողմերի պէս ոռնացիք վայրագ։

Բայց մենք յաւերժ ենք մեր լեռների պէս,
Դուք հողմերի պէս կը կորչիք վայրագ։

Բայց մենք յաւերժ ենք մեր լեռներուն պէս… յաւերժ ենք մեր լեռներուն պէս… յաւերժ ենք, յաւե՛րժ ենք…

Հողին մէջ արմատացման հիմնասիւնն է ասիկա, որովհետեւ միմիայն հայրենիքը կը մնայ… մայր սրբացեալ, այս անդիմագիծ աշխարհին վրայ։

Սիրելի հանդիսականներ,

24 Ապրիլի ուքսունամեայ յուշը արցունքին օրը չէ, հակառակ անոր, որ հայրենական եւ ազգային յիշողութիւնը արեան, քրտինքի, արցունքի եւ սրտահատորներու բազում յիշողութեանց սեւ քողով ծածկուած է։ Ջանցնիր ակնթարթ մը այս յուշերէն եւ մեր աչքերու կապիճներուն ու սրտերու շրթունքներուն դիմաց չբարձրանան այդ հասակները սլացիկ, այդ աչքերը, որոնք հաւատարմութեամբ կը յորդին եւ այն աչը, որ գոյութիւն ունեցող եռանկիւնը կը գծէ, որպէսզի յաւերժ ապրի Սուրիան…։ Հազիւ ծաղիկները ծեւաւորուած՝ սիւ-

digitised by A.R.A.R.@

ներուն վրայ կը կախեն իրաւունքի ծիլերը, ամէն Ապրիլի, ամէն Մայիսի եւ ամէն Յուլիսի...[1]

Նոյն ծիլերն են եւ սիւներուն միեւնոյն տախտակները: Դահիճը նո՛յն դահիճն է, անձնուրաց փրկիչ Յիսուս Քրիստոսի օրերէն, մինչեւ այն հաւաքական կոտորածները, որոնք գործադրուեցան Պիլիսի, Իզմիրի, Ատանայի մէջ... Հալէպի, Մարաշի եւ Այնթապի մէջ...: Դահիճը նո՛յն դահիճն է եւ միեւնոյն կոտորածներն են, որ ց Մայիսի նահատակներուն արեամբ ոռոգեց Պէյրութի եւ Դամասկոսի աւազը: Նոյնինքն նո՛յն դահիճն է եւ յարդն ալ նոյն այն յարդն է, որ ց Յուլիսին հեղեց արիւնը *Մուսալէմ*ին...[2]

Եւ գարնան առաջին աւետումին հետ՝ վիշապին հետ մենամարտած Թամմուզի[3] արիւնէն կակաչները կը բարձրանան...: Բարիին ու չարին յաւերժական գոյապայքարն է, որ միշտ կ'աւարտի բարիին յաղթանակով... որովհետեւ մենք յաւերժ ենք մեր լեռներուն պէս, իսկ իրենք կը կորչին հողմերուն պէս վայրագ...

Անիկա պատերազմն է նահատակ ժողովուրդներուն: Ա՛յն ժողովուրդներուն, որոնք փիւնիկի պէս յարութիւն առին, որպէսզի յաղթեն անիրաւութեանց...: Անիկա շլացնելու աստիճան պայծառ ցասումն է ու նաեւ ծայնն է զարթնումին եւ խղճմտանքին, որ որոտաց բոլո՛ր անոնց դէմ, որոնք մարգարէ մը խաչեցին եւ այս գիշեր ժողովուրդս խաչեցին:

Ցարգելի ներկաներ,
Վիքթոր Հիւկոն կ'ըսէ.
«Թուրքերն անցան այստեղէն, ամէն կողմ մահ է, աւերն»:
Ահաւասիկ վկայութիւնը մշակոյթէ մը ծնած գրագէտի մը եւ ոչ թէ խօսքը զինուորական արշաւանքի մը համազգեստաւոր պետին: Այս վկայութիւնը հիմնուած է ատելութեան վկայութիւններուն վրայ, զորս բարբառեցան ատելութիւն յորդող առաջնորդներ:

● Տոքթ. Նազըմ, Իթթիհատ վէ Թերաքքի կուսակցութեան կեդրոնական մարմինի դեկավարներէն մէկը, տառացիօրէն ըսաւ. *«Թուրքիոյ մէջ պէտք չէ ձգենք մէկ հատիկ հայ. պէտք է ջնջենք հայ անունը: Մենք պատերազմի մէջ ենք... եւ ի՞նչ է պատերազմը...»*

1.—Ակնարկութիւնը կը վերաբերի թրքական դիւային ծրագիրներու զոհ Ապրիլ 24ի եւ Մայիս 6ի հայ եւ արաբ նահատակներուն, ինչպէս նաեւ՝ Ղովմի ազգային-ընկերային կուսակցութեան հիմնադիր Անթուն Սաատէի մահավնիռի գործադրութեան:

2.—*Թամմուզ*. դիցաբանական հերոս: Յարութեան եւ անմահութեան խորհրդանիշ: Ըստ դիցաբանութեան, Թամմուզ մենամարտեցաւ չարի խորհրդանիշ վիշապին դէմ եւ դատապարտեալ սպաննուելէ ետք, գարնան յարութիւն առաւ կակաչներու տեսքով:

3.—*Մուսալէմ*. տառացիօրէն կը նշանակէ *ուսուցիչ, վարպետ*: Ակնարկութիւնը կը վերաբերի Ղովմի կուսակցութեան հիմնադիրին:

digitised by A.R.A.R.@

ՍԱՄԻՐ ՌԻՖ'ԱԹ

Ծնած է 1939ին, Դամասկոս:

Լիբանանեան համալսարանէն քաղաքական գիտութեանց վկայականը ստացեալ ետք, 1961էն սկսեալ կը նուիրուի մամլոյ ասպարէզին եւ կը պաշտօնավարէ սուրիական ծայնասփիւռի եւ պատկերասփիւռի, յորդանանեան պատկերասփիւռի, ինչպէս նաեւ՝ լիբանանեան եւ սուրիական բազմաթիւ թերթերու մէջ՝ իբրեւ խմբագիր ու խմբագրապետ:

1982ին կը նշանակուի սուրիական խորհրդարանի քաղաքական եւ մամլոյ հարցերու խորհրդական, պաշտօն մը՝ զոր կը վարէ մինչեւ այսօր: Միաժամանակ՝ նաեւ մաս կը կազմէ խորհրդարանի լրագրողներու գրասենեակի վարչութեան եւ պատասխանատու այլ մարմիններու:

1960ին Դովմի կուսակցութեան անդամակցած Սամիր Ռիֆ'աթ նաեւ վարած է կուսակցական պատասխանատու պաշտօններ: Շրջան մը ան մաս կազմած է կուսակցութեան գերագոյն խորհուրդին:

Արդեօ՞ք անիկա գազանութիւն չէ…: Գազանութիւնը բնութեան օրէնքներուն մաս կը կազմէ…»:

Թուրքերն անցան այստեղէն, ամէն կողմ մահ է, աւեր…

● Նայիմ պէյ, երիտասարդ Թուրքիա շարժումին նախագահը, պաշտօնական փաստաթուղթի մը մէջ կը գրէ. «*Իրականացաւ 300 հազար հայերու բնաջնջումը, մեծամասնութեամբ մանուկներ ու կիներ…»:*

Թուրքերն անցան այստեղէն, ամէն կողմ մահ է, աւեր…

● Մուհամէտ Շերիֆ փաշան, օսմանեան պետութեան Շուէտի մօտ դեսպանը, «*Ժուռնալ տը Ժընեւ*» օրաթերթին ղրկուած նամակի մը մէջ ըսաւ. «*Հայկական կոտորածները, զորս օսմանեան վարչակարգը գործադրեց, իր գազանութեամբ գերազանցեց Ճենկիզ խանի եւ Լենկթիմուրի վայրագութիւնները»:*

Թուրքերն անցան այստեղէն, ամէն կողմ մահ է, աւեր…

● Միլվան Զատէն, երիտասարդ Թուրքիա շարժումի պարագլուխներէն մէկը, իր յուշերուն մէջ ըսաւ. «*Երբ կը փորձես նկարագրել այդ ոճրագործներուն գործած ահաւոր արարքները, գրիչդ կը դողայ ձեռքերուդ մէջ: Անմեղ մանուկներ, որոնք ոչինչ գիտեն աշխարհի հարցերէն, այլ կարօտ են սիրոյ եւ գուրգուրանքի, յանկարծ կ'առեւանգուին իրենց մայրերէն եւ կը սպաննուին կացինի հարուածներով…: Անոնց աչքերէն արիւնը կը հոսի արցունքի փոխարէն, մինչ թուրք դահիճները կը քրքջան ջղագրգիռ ծիծաղով՝ իրենց գործած ոճիրին վրայ, եւ անոնց, որոնք իրենց մահուան կը սպասեն, կը պարապադրեն ծիծաղիլ իրենց հետ»:*

digitised by A.R.A.R.@

Ապա, Զատէն կ'աւելցնէ. *«Ինչպէ՞ս կարելի է նկարագրել նման անզուսպ վայրագութիւն մը, առանց որ մարմինդ եւ հոգիդ միանաբար չդողդողան այս աղէտէն»։*

Թուրքերն անցան այստեղէն, ամէն կողմ սեւ է եւ սուգ...

● Թուրք պատմագիրը Չիլիրին կը յայտնէ, թէ Երեւանի շրջան ներխուժման ընթացքին, թուրք զինուորները իրենց հետ տարին 20 հազար հայ կիներ ու մանուկներ եւ զանոնք թրքացուցին։ Նոյն պատմագիրը նաեւ կը գրէ, որ համաձայն թրքական օրէնքներուն՝ թուրք զինուորները մորթեցին 15 հազար հայեր եւ թէ՝ սպանութենէն կը փրկուէին միայն այն երիտասարդները, որոնք կ'ընդունէին թրքանալ։ Ցետոյ, հայերու թրքացման յատուկ եղանակ մը կար. «արեան տուրք» կոչուած օրէնքի մը հիմամբ՝ անոնք բռնի կը խլէին հայ մանուկները, զանոնք կը դաստիարակէին իբրեւ թուրք եւ, չափահաս դառնալէ ետք, կը միացնէին ենիչերիներու գունդերուն։

Թուրքերն անցան այստեղէն, ամէն կողմ մահ է, աւեր...

● Աթաթիւրքը, թրքական հանրապետութեան առաջին նախագահը, Երիտասարդ Թուրքեր կազմակերպութեան դեկավարները դատող դատավարութեան ընթացքին, իր վկայութեան մէջ ըսաւ. *«Մեր քաղաքացիները գործեցին անհաւատալի ոճիրներ եւ դիմեցին բռնակալութեան բոլոր ձեւերուն, զորս կարելի չէ երեւակայել...։ Անոնք կազմակերպեցին տեղահանութեան եւ կոտորածներու արարքներ, ողջ-ողջ այրեցին ծծկեր մանուկներ, անոնց վրայ նաւթ թափելէ ետք. բռնաբարեցին ձեռքերն ու ոտքերը կապուած կիներն ու աղջիկները՝ անոնց ծնողներուն առջեւ, բռնագրաւեցին ինչքերն ու կալուածները եւ դէպի Միջագետքի երկիրներ աքսորեցին թշուառութեան ու տառապանքի մատնուած մարդիկ եւ, համբու ընթացքին, զանոնք անպատուեցին ու անարգեցին աննկարագրելի գազանութեամբ...»։*

Աթաթիւրք կը շարունակէ. *«Հայերուն պարտադրեցին անտանելի պայմաններ, զորս ո՛չ մէկ ժողովուրդ ճանչցած է, իր ողջ կեանքի ընթացքին...»*[4]։

Թուրքերն անցան այստեղէն, ամէն կողմ սեւ է եւ սուգ...

Վերադառնանք Օսմանեան կայսրութեան, իր հիմնադրութեան առաջին դարերուն եւ սահմաններու ընդարձակման փորձերուն, որպէս-

4.—Անուան շփոթի հետեւանքով՝ Նեմրուտ Մուսթաֆա Քեմալ փաշայի այս հաստատումը Սամիր Ռիֆ'աթ վերագրած է թրքական հանրապետութեան հիմնադիր Մուսթաֆա Քեմալին։ Հաւանաբար՝ արաբ մտաւորականը զոհն է այս թիւրիմացութեան առիթ ընծայած կարգ մը հրատարակութիւններու, որոնք թրքական զինուորական ատեանի առաջին դատախազը շփոթած են Աթաթուրքի հետ։

digitised by A.R.A.R.@

գի անիկա դառնայ բեկորներու, ֆանդումի, արիւնի եւ նահատակ ժողովուրդներու ֆաղաֆակրթութեանց վրայ հիմնուած կայսրութիւն մը:

Իրենց չար բախտէն՝ հայերը կարգ ու կանոնի, հաւատարմութեան, աշխատանքի, արտադրութեան, ծաղկումի եւ անկեղծութեան տարրեր են. անոնք կը գտնուէին բազում ծուղակներու եւ դաւադրութեանց թիրախ հանդիսացող նահատակ ժողովուրդներու ցանկին վրայ...: Հայերը արեան մէջ խեղդելու փորձերը սկսան առաջին օրերէն, երբ իշխանութեան գլուխ մագլցեցաւ «տէօնմէ» համայնքէն Միտհաթ փաշան, դառնալով սուլթան Ապտուլ Ազիզի Մեծ Վեզիրը: Այս սուլթանը փորձեց հաւասարութիւն իրականացնել իր հպատակներուն՝ իսլամներուն եւ քրիստոնեաներուն միջեւ: սակայն նոյնիսկ այս Միտհաթ փաշան, գոհացում տալու համար թրքական հրեայ *միլլէթին*, վիժեցուց բարեկարգումներու ծրագիրը եւ խումբ մը հրեաներու – օրինակ՝ Քամոնտոյի, Սասունի եւ Տոյթշի – հետ իր մասնակցութիւնը բերաւ շրջանի հրէական վարժարաններու կազմակերպումի աշխատանքներուն...: Միտհաթ փաշայի դաւադրութիւնը հասաւ մինչեւ սուլթան Ապտուլ Ազիզի պարանոցը եւ զայն սպաննեցին... որպէսզի սկիզբ առնէ «Հայաստան՝ այո, սակայն առանց հայու» գաղափարը...: Եւ արիւնը սկսաւ հեղուլ, նահատակներու անուանացանկը աճեցաւ ու աճեցաւ, հակառակ հայերու հերոսական հաստատակամութեան ու տոկալու ուժին. եւ 1895ին, Զէյթունի եօթը հազար հայորդիներուն 60 հազար թուրքերու դէմ մղած գոյամարտը այլ բան չէ, եթէ ոչ հաստատումը այն ճշմարտութեան, որ մեր մեռելները կը ֆալեն իրենց գծած ուղիղ ճանապարհէն:

Սուլթան Ապտուլ Համիտ Բ.ը, որ նշանաւոր դարձաւ իր խստութեամբ եւ բռնակալութեամբ, զգաց հայերու ազատատենչ ձգտումներն ու կրթութեան եւ գիտութեան հանդէպ տածած սէրը... եւ արդիւնքը եղաւ կազմակերպումը Համիտէի գունդերուն, որոնց վստահեցաւ հայերը սպաննելու, կողոպտելու եւ տեղահանելու պարտականութիւնը...: Եւ միայն երկու տարուան ընթացքին, այս գունդերը սպաննեցին աւելի քան 300 հազար հայեր ու տարբեր շրջաններ տարագրեցին 100 հազարէ աւելի հայորդիներ...

Մոհամէտ Բ. սուլթանի գահակալութեան շրջանին, Օսմանեան կայսրութեան մարմինը սկսաւ աւելի ու աւելի թուլնալ ու տկարանալ եւ միաժամանակ քափ առաւ այս որդնոտած մարմինին մէջ հրեաներուն թափանցումը...: Եւ 1492ին Սպանիայէն փախուստ տուած ու սուրիական շրջաններուն մէջ ընդդայի պէս տարածուած այս փախըստականները նկատեցին, որ հայերը զիրենք կը գերազանցեն բարոյապէս, ֆաղաֆակրթութեամբ ու մշակոյթով: Զարկ տուին իրենց հիւանդագին երեւակայութեան ու հնարեցին նո՛ր մարգարէ մը:

Բայց փուքկոտութեամբ շինուած այս «մարգարէ»ն, եւ ի հետեւումն կայսրութեան մէջ իրեն վստահուած ահաբեկչական դերին, փորձեց իր թեւերը երկարել մեր սուրիական հայրենիքի բովանդակ տա-

digitised by A.R.A.R.@

բածին։ Այս «մարգարէ»ն վճռեց հրէութենէն անցնիլ իսլամ կրօնին...։ Որքա՜ն դիւրութեամբ մարդիկ անուն եւ կրօնք կը փոխեն...։ Միայն Եհովա՜ն ի վիճակի է հրեայ «մարգարէ» Սեպլթայ Սեվին վերածելու հաւատացեա՜լ իսլամ Մոհամէտ Ազիզ էֆենտիի...։ Հետեւորդները եհետեւեցան իրեն, փոխեցին անուն ու կրօնք, արտաքին կերպարանք ու վերակոչուեցան «տէօնմէ»ներ, որ թրքերէնով կը նշանակէ դաւանափոխներ, դարձածներ՝ իրրեւ նշում անոնց ճշմարիտ կրօնք դարձին։ Մինչդեռ, իրենց հիւանդ հոգիներուն մէջ, այս բառը իր խորին մէջ ունէր ուրիշ իմաստ – դարձ՝ դէպի Երկիրն Աւետեաց։

«Տէօնմէ» համայնքը շարունակեց թափանցել կայսրութեան հիւանդ մարմինին մէջ, գրաւեց կարեւոր պաշտօնները եւ հիմը դրաւ Մասոնութեան օթեակներուն...։ Այսպէսով, ծածկանուններու տակ թաքնուած հրեայ գրողներու թելադրութեամբ, թուրանական ազգայնականութեան դիմակը օգտագործելով՝ ստեղծեց փոխարինող շարժումներ, ինչ որ լաւագոյնս կ'ապացուցեն հոս ու հոն լոյս տեսած հրատարակութիւնները։ Աւելի՛ն. այս նենգ խաղցկողը ընկերութեան պարտադրեց կուսակցութիւններ եւ շարժումներ, որոնցմէ էր Իթթիհատ վէ Թերաքքի շարժումը եւ Երիտասարդ Թուրքեր կուսակցութիւնը։ Եւ, դիպուածո՛վ, այս զոյգ կուսակցութիւններուն ղեկավարները «տէօնմէ» հրեաներ էին։ Երեւակայեցէք, թէ ի՜նչ ազատութիւն, արդարութիւն եւ հաւասարութիւն, կամ՝ ի՜նչ ազատութիւն, արդարութիւն եւ եղբայրութիւն կրնար ծնունդ առնել հրեաներու մայրաքաղաք Սալոնիկէն... որպէսզի ջերմոցի մը նուտիկներուն պէս ածէր հրէական կուսակցութիւններ...

Սուլթան Ապտուլ Համիտի գահընկէցութեան եւ իր եղբօր՝ Մոհամէտ Ռեշիտ Ե.ի նշանակման զուգահեռ՝ երեւան եկաւ ոճրագործ եռեակը՝ Թալաաթ, Էնվէր եւ Ճեմալ, որոնք նաեւ կու գային «տէօնմէ» համայնքէն։ Անոնք որոշեցին հայերու ընաջնջումը նպատակ ըրած Հայկական Ցեղասպանութիւնը, օգտագործելով հրէական պալատական հնարաւորութիւններն ու ձեւերը, որպէսզի իրականացնեն զիրենք կանխողներուն ձախողած ծրագիրը։

Միայն յիշեցման համար նշեմ, որ հրէութենէ իսլամութեան դարձած Թալաաթը, հայերու մասին Միացեալ Նահանգներու հրեայ դեսպան Մորկընթաուի հարցումին պատասխանելով՝ ըսաւ. *«Ի՞նչ օգուտ ունի զանոնք յիշատակելը (...) զանոնք լուծարքի ենթարկեցինք երեք ամսուան ընթացքին, եւ ինչ որ Ապտուլ Համիտը ձախողեցաւ ընել երեսուն տարուան ընթացքին, մենք զայն իրականացուցինք երեք ամսուան մէջ»*։ Դարձեալ եւ միմիայն յիշեցման համար ըսեմ, որ թուրք իշխանաւորները կանգնեցուցին արձանը այս ոճրագործին եւ զայն հռչակեցին ազգային հերոս։

Եւ գործադրուեցաւ Ցեղասպանութեան, հաւաքական կոտորածներու եւ հաւաքական տարագրութեան որոշումը։ Գրողներ, բանաստեղծներ, թատրոնի սպասարկուներ, գեղանկարիչներ, քանդակագործներ,

digitised by A.R.A.R.@

ճարտարապետներ... ժողովուրդներու յառաջապահներ... ժողովուրդնե-
րու մարգարէներ... լոյսի ջահակիրներ սպաննուեցան նման օր մը,
ութսուն տարի առաջ, «տէօնմէ»ներու ձեռամբ, անհետ կորսուեցան
վանքեր, եկեղեցիներ, թանգարաններ, ձեռագիրներ, պատմական կո-
թողներ, փակուեցան դպրոցներ, օրաթերթեր, ամսագիրներ եւ մշակու-
թային, գիտական ու բարեսիրական ընկերակցութիւններ ու միութիւն-
ներ, որովհետեւ լոյսի եւ կեանքի ջահեր էին, որովհետեւ լոյսի որդի-
ները տեղ չունին խաւարի որդիներուն մէջ։

Ու արդեօք, այս փաստարկեալ ներկայացումէն ետք, իրաւունք
չունի՞նք ըսելու.

—«Տէօնմէն»երն ու իրենց յաջորդները անցան այստեղէն, ամէն
կողմ մահ է, աւեր...

Սիրելի ներկաներ,

Ժողովուրդներու ատեաններուն վճիռները անպարտելի եւ անմասնատելի են, որովհետեւ անոնք կը բխին ժողովուրդներու խղճմտանքէն, որովհետեւ ժողովուրդները իրաւունքը սակարկութեան նիւթ չեն դարձներ եւ ժողովուրդներու դահիճներուն ու դաւաճաններուն բարբարոսներու հաթաղանները չեն յանձներ...

Ժողովուրդներու ատեանը արձակեց իր անբեկանելի վճիռը՝ Փրկիչը խաչ բարձրացուցած ոճրագործին դէմ։ Ետդարձ չկայ այս վճիռէն...։ Ժողովուրդներու ատեանները ըսին իրենց վճռորոշ խօսքը, որ տեղահանութեան ու կոտորածներու ճամբով հայ ժողովուրդի բնաջնջումը կը հանդիսանայ մարդկութեան դէմ գործուած դատապարտելի ոճիր ու անժամանցելի ցեղասպանութիւն՝ համաձայն Ցեղասպանութեան ոճիրի Կանխարգիլման եւ Պատժումի Համաձայնագիրի հասկացողութեան։ Համայն մարդկութեան վաւերացումին արժանացած այս համաձայնագիրները իրաւունքները ճշդորոշող միջազգային ուխտեր են, որոնք կը նուիրականացնեն նաեւ վերոնշեալ դատապարտելի արարքներու թուականին վերաբերող սկզբունքներ։ Երիտասարդ Թուրքերու կառավարութիւնը պատասխանատու է այս ոճիրներուն, ինչ կը վերաբերի 1915-1917 ժամանակաշրջանին գործուած արարքներուն. Հայկական Ցեղասպանութիւնը նաեւ միջազգային ոճիր մըն է. թուրք պետութիւնը, փոխանակ ինքզինք արդարացնել փորձելու, պէտք է ստանձնէ իր պատասխանատուութիւնը եւ հրաժարի պատրուակներու խաղէն, թէ՝ թուրք պետութիւնը շարունակական չէ...։ Այս պատասխանատուութիւնը գլխաւոր կերպով իրեն կը պարտադրէ պաշտօնական ճանաչումը այս ոճիրին եւ անկէ բխած յանձնառութիւններուն, այսինքն՝ հատուցումը Ցեղասպանութեան հետեւանքով հայերուն կրած վնասներուն։ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութիւնը եւ անոր անդամներէն ոեւէ մէկը իրաւունք ունին պահանջելու ա՛յս ճանաչումը եւ օգնելու հայ ժողովուրդին՝ ա՛յս նպատակով...

digitised by A.R.A.R.@

Այո՛, պարոնայք, անիկա Հայկական Ցեղասպանութիւնը հանգամանօրէն ջնջած Ժողովուրդներու Մնայուն Ատեանին արձակած վճիռն է։

Ինչ կը վերաբերի հայ ժողովուրդին, ան շատոնց արձակեց իր անջնջելի եւ անդարձ վճիռը…։ Այդ վճիռը Տէր Պօղոսեանի ու Ծաղիկեանի այն փամփուշտներն էին, որոնք ահաբեկեցին միաժամանակ հայերու եւ սուրիացիներու դահիճը՝ Ճեմալ փաշան, Թիֆլիսի մէջ, Յուլիս 1922ին։ Այդ վճիռը Թեհլիրեանի արձակած փամփուշտներէն էին, որոնք ահաբեկեցին Թալաաթ փաշան, Պերլինի մէջ, Մարտ 1921ին, եւ փամփուշտները Շիրակեանի, Երկանեանի, Թորլաքեանի, Մելքումեանի եւ բազում ուրիշներու, այն բոլո՛ր փամփուշտները, որոնք դիտապաստ ըրին ոճրագործ «տէօնմէ» դեկավարները՝ իրրեւ վրէժ հազարաւոր անմեղներու արեան եւ իրր յուշ ու պարծանք Զէյթունի, Ատանայի եւ Պիթլիսի հերոսական դիմադրութիւններուն։

Հայրենիքին, սրբազան հողին պատկանելիութեան պատմութիւնն է ասիկա։ Պատկանելիութիւն՝ Պասքայի, Պուրճ Համուտի եւ Համրայի…։ Դամասկոսի, անոր զոյգ Ղութաներուն, Գասիուն լեռան եւ Եօթը Դուռներուն պատկանելիութեան պատմութիւնն է…։ Քնստպի դպրոցի ծառերու պատկանելիութեան խորհրդանշանն է եւ պատկանելիութիւն՝ Հալէպի հին թաղերուն…։ 24 Ապրիլի նահատակներուն պատկանելիութեան խորհրդանշանն է՝ 80ամեակի առիթով, ու նաեւ պատկանելիութեան խորհրդանշանը՝ Պէյրութի եւ Դամասկոսի Մայիս 6ի կախաղաններու նահատակներուն։

*
* *

Բացակայ, բայց միշտ ներկայ հայ բանաստեղծ արձակագիրը՝ Ուիլիըմ Սարոյեան կ'ըսէ.

«Կ'ուզէի աշխարհի մէջ տեսնել այնպիսի՛ ուժ մը, որ կարենար փճացնել այս ցեղը, այս փոքրիկ, կարեւորութենէ զուրկ ցեղը, որուն պատմութիւնը աւարտած է, որուն մղած բոլոր պատերազմները պարտութեամբ են պսակուած, որուն ճարտարապետութիւնը խորտակուած է, գրականութիւնը չի կարդացուիր, երաժշտութիւնը չ'ունկնդրուիր, որուն աղօթքները չեն արտասանուիր ո՛չ ոքի կողմէ։

«Փորձեցէ՛ք կործանել այս ցեղը։ Ենթադրենք, թէ դարձեալ 1915 թուականն է։ Աշխարհը պատերազմի մէջ։ Փորձեցէ՛ք կործանել Հայաստանը ու տեսէք, թէ հնարաւո՞ր է տիկա ընել։ Զգեցէք հայերը առանց հացի ու ջուրի, հրկիզեցէք անոնց տուներն ու եկեղեցիները։ Կը կարծէք, թէ նորէն պիտի չապրի՞ն անոնք։ Եթէ ամբողջ ցեղը փճանայ եւ վերապրող միայն երկու հոգի գտնուին ու հանդիպին իրարու գարեջրատան մը մէջ,

digitised by A.R.A.R.@

քան տարի յետոյ Ե՛ւ պիտի խնդան, Ե՛ւ պիտի խօսին մայրենի լեզուով։ Կ՚ուզէի տեսնել, որ պիտի կարենա՞ն արգիլել, որ ա-նոնք ծաղրեն աշխարհի բարձր գաղափարները, անո՛նք՝ այդ երկու հայերը, որոնք կը խօսին իրարու հետ ու կը խնդան։

«Դի՛ւ, փորձեցէք քնաջնջել այս ցեղը»։

Այո՛, որովհետեւ այս աշխարհի ո՛ր անիկիւնն ալ իրարու հանդիպին, այդ երկու հայերը, անպայմա՛նօրէն, Հայաստանը վերստին պիտի կերտեն...

Մարգարէութիւնդ, ո՞վ մեր բացակայ-ներկայ բանաստեղծ, արդէն իրականութիւն դարձաւ...։ Ոտքի՛ ել մեռելներուն մէջէն, որպէսզի լսես անոնց երգերը, մասնակցիս անոնց աղօթքներուն եւ անոնց հետ խնդաս այն հրէշներուն վրայ, որ հազարներ սպաննելով՝ կարծեցին թէ կրնան սպաննել անոնց մէջ ապրող ճշմարտութիւնը...

Եւ դուք, ո՞վ բարիք ճառագայթող դէմքերու եւ մեծ սրտերու տէր հայորդիներ, դո՛ւք՝ որ կը պատկանիք ձեր գոյութեան համարժէք դատի մը, մեր սրտերուն մէջ միշտ պիտի գտնէք իրենց դուռներն ու պատուհանները լայն բացած տուներ... որովհետեւ մեր սրտի՛ն մէջ էք, որովհետեւ մենք եւ դուք ժառանգորդներն ենք մէկ դատի, որ մեր գոյութեան համարժէք է...։ Անիկա մեր ինքնութիւնն է, զոր մեր դահիճները փորձեցին թաղել եւ անկէ պոկել մեր պատկերը։ Բայց մենք, բոլորս անխտիր, կը փորձենք կառչիլ անոր մէն մի ստորակէտին ու իւրաքանչիւր կէտին։ Եւ, բնականաբար, այդ ինքնութենէն անբաժանելի պատկերը իր վրայ կը կրէ Հայրենիք անունը։

Եւ որովհետեւ կը պատկանիք արդար դատի մը, կայացաւ մեր հանդիպումը եւ մեր սուրիական հողը ոռոգուեցաւ թանկ արիւնովը տասնեակ հազարաւոր հայ նահատակներու, որոնք իրենց արեամբ փաստեցին այս հողին հանդէպ իրենց ունեցած պատկանելիութիւնը...։ Ահա թէ ինչու կ՚ըսեմ ձեզի. «Տէ՛ր կանգնեցէք ձեր դատին, պահպանեցէք ձեր օրինակելի որոշումներն ու ձեր ինքնուրոյն բարոյականը, որուն շնորհիւ դուք զատորոշուեցաք ձեզ գրկաբաց ընդունած սուրիական ընկերութեան մէջ։

«Պահպանեցէ՛ք յիշատակը, որպէսզի չկորսնցնէք յուշը...։ Յիշեցէք Կարնոյ, Տրապիզոնի, Իզմիրի եւ Անգարայի ձեր նահատակները... յիշեցէք Ատանայի, Հալէպի, Մարաշի եւ Այնթապի ձեր նահատակները... յիշեցէք Իսթանպուլի ձեր նահատակները... մի՛շտ յիշեցէք ձեր բոլո՛ր նահատակները եւ գուրգուրացէք ձեր յուշերուն վրայ, որպէսզի չկորսնցնէք ձեր ազգային յիշողութիւնը...։ Եւ քաջ գիտցէք, որ իրենք կորչեցան վայրագ հողմերու պէս, բայց դուք մնացիք յաւերժ՝ ոռնացող հողմերուն դէմ անոնց կանգնած Արարատին յաւերժութեամբ...»

(Դամասկոս, Ապրիլ 1995)

ՍԱՄԻՐ ՌԻՖ'ԱԹ

digitised by A.R.A.R.@

Մ. ԲՈՋՈԼԵԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ. ԱՐԴԵՕՔ ՃԻՇՏ ԵՆՔ ՈՐՈՇԵԼ ՄԵՐ ԿԵՑՈՒԱԾՔՆ ՈՒ ԱՆԵԼԻՔՆԵՐԸ

Թուրք հեղինակն առաջարկում է բանավէճ ծաւալել Հայերի Ցեղասպանութեան խնդրի շուրջ

Ճշմարտութեան ծարաւը յատկապէս մեծ է երիտասարդութեան շրջանակներում, որոնք գիտակցում են իրենց մատուցուող պաշտօնական տեսակէտի խոցելիութիւնը եւ ատիթը չեն փախցնում այլ տեսակէտներին ծանօթանալու եւ սեփական մօտեցումը մշակելու համար: Նրանց յուզող հիմնական հարցն այն է, թէ արդեօք Թուրքիայում իրո՞ք տեղի է ունեցել հայերի պետականօրէն ծրագրուած բնաջնջում: Այդ հարցադրումը կատարում են նաեւ լրագրողները, որոնց զգալի մասն ընդունում է փաստը, սակայն համոզուած է, որ թուրքական ոչ մի կառավարութիւն չի համարձակուի ճանաչել, առաւել եւս դատապարտել Հայերի Ցեղասպանութիւնը: Հետաքրքիր է, որ, նրանց կարծիքով, դրա դէմ է գլխաւորապէս բանակային հրամանատարութիւնը:

Շարքային թուրքերը, ըստ էութեան, հարցին անտեղեակ են, բայց իշխանութիւնների քարոզչական աշխատանքի ազդեցութեան տակ կարծում են, որ հայերն ահաբեկիչներ են եւ աւելի շատ թուրքերի են ոչնչացրել: Բուն «ցեղասպանութիւն» հասկացութեան իմաստը նրանց անծանօթ է (ինչպէս շատ թուրք քաղաքական գործիչներին ու մտաւորականներին): Հեշտութեամբ հաւատում են, որ Սարպեւոյի շուկայում ռումբի պայթիւնի հետեւանքով սպանուածները ցեղասպանութեան զոհեր են, իսկ մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման փորձը, նրանց տեսանկիւնից, ոչ այլ ինչ է, քան ահաբեկիչների պատժում:

Ինչքան էլ տարօրինակ թուայ, մինչեւ վերջերս Թուրքիայում Հայկական Հարցի ուսումնասիրման մենաշնորհը պատկանել է ո՛չ թէ մասնագէտ պատմաբաններին, այլ՝ դիւանագէտներին եւ պաշտօնաթող զօրավարներին: Վերջիններս քաջ գիտեն 1915-1922 թթ. տեղի ունեցած իրադարձութիւնների էութիւնը, ուստի՝ մասնակի զրոյցներում միշտ կոչ են

digitised by A.R.A.R.@

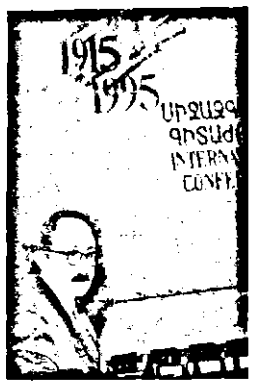

անում «մոռանալ անցեալի տխուր դէպքերը եւ ապրել ապագայով»: Այդ տեսակէտը յամառօրէն փորձում էր պարտադրել ժամանակին մեծ աղմուկ հանած «*Հայկական Թղթապանակ*»ի հեղինակ Ջեմալ Անադոլը:

Կան մի շարք «չէզոք» պատմաբաններ, որոնք կատարուածը գնահատում են որպէս երկու ժողովուրդների ընդհանուր ողբերգութիւն ու առաջարկում են Անատոլիայի կենտրոնում կանգնեցնել Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին զոհուած հայերի եւ թուրքերի յիշատակը յաւերժացնող մի յուշարձան, դրանից յետոյ նստել սեղանի շուրջ եւ փորձել հաշտութեան եզրեր գտնել:

Այնուամենայնիւ, պաշտօնական տեսակէտը սնուցանողները մինչեւ օրս էլ Ջեմուրան Գիւրիւնի, Բիլալ Շիմշիրի, Ջեմալ Անադոլի նման դիւանագէտ պատմաբաններ են, որոնց հայեացքները հիմք են հանդիսացել Հայաստանի հետ յարաբերութիւններում առաջ քաշուած մի շարք պայմանների համար:

Հետաքրքիր է գործարար շրջանակների մօտեցումը այս խնդրին: Ցեղասպանութեան թեման նրանց համար անչափ տհաճ է. վերջիններս հիմնականում խուսափում են նման խօսակցութիւններից եւ արտայայտւում Հայաստանի հետ լայն առեւտրատնտեսական համագործակցութեան օգտին: Ընդ որում, Ղարաբաղեան հակամարտութեան ձգձգումից ամէնից շատ դժգոհ են թուրք գործարարները, ի հարկէ, կարծում ենք, ո՛չ այնքան մարդասիրական, որքան շահադիտական նկատառումներով:

Այնուամենայնիւ, Թուրքիայում կան մտաւորականներ, որոնք ո՛չ միայն ընդունում են Ցեղասպանութեան փաստը, այլեւ՝ մեղադրում իրենց իշխանութիւններին փաստի ճանաչումից խուսափելու համար ու փորձում են տալ պաշտօնական Անկարայի որդեգրած քաղաքականութեան բացատրութիւնը: Այդ հարցին ժամանակին, գուցէ բաւական զգուշօրէն, անդրադարձել էին այնպիսի հեղինակներ, ինչպէս Ահմեդ Ռեֆիքը, Մեթէ Թունչայը, Դողան Ալջըօղլուն, եւայլն: Վերջին տարիներին իր համարձակ հարցադրումներով աչքի է ընկնում Թանէր Աքչամը, որի 1992ին Ստամբոլում լոյս ընծայած «*Թուրքական ազգային ինքնութիւն եւ Հայկական հարց*» մենագրութիւնը Թուրքիայում պայթած ռումբի ազդեցութիւն գործեց: Հետաքրքրութիւնը գրքի նկատմամբ այնքան մեծ էր, որ 1993ին լոյս տեսած երկրորդ հրատարակութիւնը եւս անմիջապէս սպառուեց: Թէեւ թուրքական իշխանութիւնները չարգելեցին գրքի հրատարակումը, բայց գրաքննութեան մեղքով գրքից դուրս մնացին Մեծ Եղեռնից դրուագներ պատկերող լուսանկարները:

Գրքի վերնագրի ընտրութիւնը պատահական չէ: Ըստ հեղինակի, օրգանական կապ գոյութիւն ունի թուրքական ազգային ինքնութեան (գի-

digitised by A.R.A.R.@

տակցութեան) ձեւաւորման եւ Հայերի Ցեղասպանութեան միջեւ: Նա հետեւողականօրէն ցոյց է տալիս, թէ ինչպէ՛ս իշխանութիւնները Բալկաններից արտաքսուած եւ քրիստոնէութեան հանդէպ ատելութեամբ լցուած մուսլիմաններին վերաբնակեցնում էին հայերի հարեւանութեամբ, որոնք էլ հետագայում անմիջականօրէն մասնակցեցին հայերի ոչնչացմանը: Հեղինակի կարծիքով, մեծ տէրութիւնների կողմից մշտապէս ատորացուող եւ տարածքային կորուստների համար տեղի քրիստոնեաներին մեղադրող թուրքերն ի վերջոյ վրէժխնդիր եղան հայերից եւ յոյներից:

Առաւել արժէքաւոր են գրքի այն գլուխները, որտեղ Թանէր Աքչամը փորձում է հիմնաւորել պաշտօնական Անկարայի որդեգրած կեցուածքը Հայերի Ցեղասպանութեան հարցում: Նա մատնացոյց է անում ոճրագործների ու քեմալականների օրգանական կապը եւ ապացուցում, որ Աթաթուրքի գլխաւորութեամբ տարուած «անկախութեան պատերազմը» իրականում պատերազմ է եղել ոչ թէ Անտանտի երկրների, այլ իրենց հայրենակիցների վրէժը լուծող հայերի եւ յոյների դէմ:

Վերջերս Թուրքիայում գնալով աւելանում է նման հրատարակութիւնների թիւը, որոնց հեղինակները հայերին լուրջ երկխօսութեան կոչ են անում: Աւելի պատկերաւոր լինելու համար ստորեւ ներկայացնում ենք (տե՛ս յաջորդ էջը) Թանէր Աքչամի ներածական խօսքը, որոշ յապաւումներով:

(«Ազգ», 23 Ապրիլ 1994, հատուած) ՄՈՒՐԱԴ ԲՈՋՈԼԵԱՆ

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

(Հատուած Թանէր Աքչամի համանուն գիրքէն)

...Թեմայի ընտրութիւնը պատահական չէ. Հայերի ցեղասպանութիւնը 20րդ դ. առաջին ծրագրաւորուած զանգուածային ոչնչացման փորձ էր։ Աւելի՛ն. այն որպէս օրինակ ծառայեց հետագայ տասնամեակներում իրականացուած նոյնօրինակ գործողութիւնների համար։ Վերջին տարիների իրադարձութիւնների լոյսի տակ այս խնդիրը կրկին այժմէականութիւն է ձեռք բերում։ Սա բացատրւում է ոչ միայն հայ-ադրբեջանական համարտութեան առկայութեամբ։ Մեզ՝ թուրքերիս համար այն չա-

digitised by A.R.A.R.@

փազանց արդիական է նաեւ Քրդական Հարցի կապակցութեամբ։ Խօսքը անցեալում տեղի ունեցած Հայերի Ցեղասպանութեան եւ մերօրեայ Քրդական Հարցի օրգանական կապի մասին է։ Նրանց միջեւ որպէս կապող օղակ հանդէս է գալիս Թուրքական ազգայնականութիւնը։

Թեմայի ներկայացման ձեւը բաւական տարբերւում է բանավէճ վարելու Թուրքիայում ընդունուած սովորական ձեւերից։ Ցեղասպանութեան կատարուած կամ չկատարուած լինելու հանգամանքը քննութեան չի առնւում։ Ընդհակառակը, մեզ հետաքրքրում է այն հարցը, թէ ինչո՞ւ ենք մենք խուսափում այդ իրողութիւնն ընդունելուց։ Իրադարձութիւնները, որոնց արդիւնքում նոյնիսկ պաշտօնական Թուրքական տեսակէտի համաձայն զոհուել են 300 հազար, իսկ ըստ օսմանեան աղբիւրների՝ 800 հազար հայեր, բացատրւում եւ արդարացւում են եղանակային վատ պայմաններով, զոհուածների տարբեր լինելով, սովով, համաճարակներով, եւայլն։ Ամո՛թ մեզ։ Այդ աշխատութիւններում չկայ նոյնիսկ խղճի խայթի նշոյլ այն փաստի կապակցութեամբ, որ ընդամէնը մէկ տարում ոչնչացուել են այդքան մարդիկ։ Իրենց իսկ՝ Թուրքերի խոստովանութեամբ, զոհուել են 300 հազար հայեր, իսկ նրանք հանգիստ խղճով ասում են, թէ «նրանք արժանի էին այդ ճակատագրին»։ Մէկ տարում 300 հազար հոգու զոհուելը նրանց պիտի ստիպէր փշաքաղուել (օրական միջին հաշուով հազար զոհ) եւ ապագայում նման արարքների կրկնութիւնից խուսափել։ Դրա փոխարէն չիշեալ աշխատութիւնների հեղինակները շարժւում են «թող նրանց համար դաս լինի, հակառակ դէպքում կ'անենք նոյնը» տրամաբանութեամբ։ Բարբարոսութիւնը դատապարտելու եւ խղճի խայթ զգալու փոխարէն, նրանք նախընտրում են արդարացնել վայրագութիւնը։ Մենք պէտք է հրաժարուենք նման կեցուածքից։

> **Իրադարձութիւնները, որոնց արդիւնքում նոյնիսկ պաշտօնական թուրքական տեսակէտի համաձայն զոհուել են 300 հազար, իսկ ըստ օսմանեան աղբիւրների՝ 800 հազար հայեր, բացատրւում եւ արդարացւում են եղանակային վատ պայմաններով, զոհուածների տարբեց լինելով, սովով, համաճարակներով, եւայլն։ Ամո՛թ մեզ։**

Ընդդիմախօսներս կարող են առարկել, թէ «հայերն էլ Թուրքերին են կոտորել»։ Մօտաւոր հաշուարկներով, 1917ից յետոյ հայերի կողմից վրիժառութեան նպատակով սպանուած Թուրք զիւղացիների Թիւը չի գերազանցում 40 հազարը։ Սպանութիւնը սպանութիւն է եւ այն ոչ մի կերպ չի կարելի արդարացնել։ Բայց չպէտք է աչքաթող անել հետեւեալ հանգամանքը։ Թէպէտ Թուրքերէնում յատակ տարբերակում չկայ «ցեղասպանութիւն» եւ «կոտորած» հասկացութիւնների միջեւ, բայց նրանք էապէս

digitised by A.R.A.R.@

տարբերում են։ Այն, ինչ կատարեց 1915ին, մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման նպատակ էր հետապնդում։ Այն նախապէս ծրագրուած էր պետութեան, մասնաւորապէս՝ իշխող կուսակցութեան կողմից եւ գործնականում իրագործուեց տեղական իշխանութիւնների ջանքերով։ Ինչ վերաբերում է «ջարդ» կամ «կոտորած» հասկացութիւններին, դրանք աւելի շատ տեղական բնոյթ են կրում։

Եթէ մենք անիծում ենք կոտորածների եւ Ցեղասպանութեան հեղինակներին, նախ եւ առաջ այդ անէծքը պէտք է ուղղենք մեր սեփական արարքների դէմ, պէտք է քննադատենք մեզ, քանի որ ուրիշ ազգերի եւ ժողովուրդների նկատմամբ թէ՛ կոտորածներ, թէ՛ Ցեղասպանութիւն իրագործած մի ժողովրդի ներկայացուցիչներ ենք։

Բացի այդ, չի կարելի սեփական մեղքերը արդարացնել ուրիշների կատարած յանցագործութիւններով։ Եթէ մենք անիծում ենք կոտորածների եւ Ցեղասպանութեան հեղինակներին, նախ եւ առաջ այդ անէծքը պէտք է ուղղենք մեր սեփական արարքների դէմ, պէտք է քննադատենք մեզ, քանի որ ուրիշ ազգերի եւ ժողովուրդների նկատմամբ թէ՛ կոտորածներ, թէ՛ Ցեղասպանութիւն իրագործած մի ժողովրդի ներկայացուցիչներ ենք։ Եթէ նոր-նիսկ այդ արարքների անմիջական մասնակիցները չենք, քաջ գիտենք, որ մեր պետութեան կենսագրութիւնը անբասիր չէ։ Դրա վառ ապացոյցն է մեր օրերում քուրդ ժողովրդի նկատմամբ կիրառուող քաղաքականութիւնը։

Հասարակութեան գիտակցութեան մէջ խոր արմատներ է գցել ազգի եւ պետութեան միասնութեան գաղափարը։ Նախկինում նման փոխադարձ կապ կար պետութեան եւ կրօնի միջեւ, ինչն այսօր անընդունելի է։ Ժամանակն է տարանջատել ազգ եւ պետութիւն հասկացութիւնները։

Քանի դեռ ազգային պատկանելիութիւնը ոմանց տալիս է քաղաքական եւ այլ արտօնութիւններ, իսկ մնացածների իրաւունքները սահմանափակում, մեզ հարիւր թէ յաջողի լուծել այսօրւայ խնդիրները։

Ահա թէ ինչու Հայերի Ցեղասպանութեան շուրջ առանց այն էլ ուշացած բանավէճն սկսելու համար անխուսափելի է քննադատական մօտեցումը թուրքական ազգային ինքնութեանը։

Ազգային պետութեան կողմնակիցները հրաժարւում են նկատել այն ճշմարտութիւնը, որ նման պետութեան ստեղծումը ուղեկցուել է լայնածաւալ բռնութեան քայլերով։ Ազգային պետութիւնը ստեղծող ազգային ինքնութիւնն իր նպատակին հասաւ այլազգիների բնաջնջման գնով։

digitised by A.R.A.R.@

ԵՐԿՉՈՏ, ԲԱՅՑ ԵՒ ԱՅՆՊԷՍ ԿԱՐԵՒՈՐ ՆԵՐԴՐՈՒՄ ՄԸ

Հայ-քրտական յարաբերութիւններու տեսանկիւնէն յատկանշական է քիւրտ պատմաբան Քամալ Մատճար Անմատի վերջերս լոյս տեսած *«Քիւրտերը Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին»* անուն գիրքին մասնաւորաբար Ե. գլուխը, որ վերնագրուած է *«Քիւրտերն ու հայկական արիւնահեղութիւնը»* (էջ 145-188)։ Այստեղ, հեղինակը, հայ-քրտական յարաբերութիւններուն տարբեր երեսներն ու հանգրուանները քննելով, յատկապէս կը փորձէ պատմական փաստերով հերքել թրքական ա՛յն տեսակէտը, որ 1915ի քարոզները, ինչպէս նաեւ անոր նախորդած հայկական կոտորածները գործադրուած են քիւրտերուն կողմէ։ Ապա, ընդունելով այս կոտորածներուն մէջ քիւրտերու մասնակցութիւնը, հեղինակը կ'աշխատի ապացուցել, որ այս իրողութիւնը հետեւանքն էր օսմանեան իշխանութիւններուն «բաժնէ՛, որ տիրեսի» քաղաքականութեան, որ երկարած է դարերու վրայ։

Անդրադառնալով 1915ի Հայասպանութեան մէջ քրտական որոշ շրջանակներու մասնակցութեան դրդապատճառներուն եւ ապացուցելու համար այս կոտորածներուն մէջ անոնց պարզապէս գործիք մը եղած ըլլալու իրողութիւնը, հեղինակը նախ անհերքելի փաստերով ցոյց կու տայ, որ Հայկական Եղեռնը կանխամտածուած էր իթթիհատական վարիչներուն կողմէ, հետեւաբար՝ ամբողջապէս անհեթեթ է ըսել, որ կոտորածներու միակ պատասխանատուն քիւրտերն են։

Այս գլուխին մէջ, կան շահեկան տեղեկութիւններ քրտական այն ցեղախումբերուն կամ ցեղապետներուն մասին, որոնք համիտեան օրերուն կամ 1908ի Սահմանադրութենէն ետք դարձած էին Կոստանդնուպոլսոյ կամակատարները եւ մասնակցութիւն բերած հակահայ գործողութիւններուն։ Բայց նաեւ տեղեկութիւններ կան քրտական այն շրջանակներուն մասին, որոնք յաճախ պատուար կանգնած են նման քաղաքականութեան դիմաց, իսկ 1915ի կոտորածներուն ժամանակ, դարձեալ ըստ հեղինակին, մեծ վտանգներու գընով փորձած են օգնել աքսորական ու հալածուած հայերուն։

Հայց 1915ի աղէտին մէջ քրտական պատասխանատուութիւնը հերքելու կամ, առաւելագոյն պարագայի, նուազեցնելու խնդրով հեղինակին մեկնաբանութիւնները վիճելի խօսքերու սահմանը կը մտնեն, երբ հարցը կը վերաբերի մեղքի որոշ բաժին մը հայ ազգային կուսակցութիւններու ճիտին փաթթելու Քամալ Մատճար Անմատի ամբոյ ճիգերուն։ Այս հարցին առընչութեամբ հեղինակին եզրայանգումներուն վրայ իր ազդեցութիւնը ունեցած է համալնամար պատմագրութիւնն ու տրամադրութիւնը։ Փաստօրէն, օգտագործուած հայկական եւ ռուսական աղբիւրները, որոնք հիմք ծառայած են վերոնշեալ եզրայանգումներուն, բացարձակ մեծամասնութեամբ 1950ական եւ 1960ական թուականներուն Խորհրդային Միութեան մէջ տպուած գիրքեր են։

Եզրակացնելու համար յայտնենք, որ Քամալ Մատճար Անմատի գիրքը քրտական հարցին եւ քրտական պատմութեան մէկ անկիւնադարձային հանգրուանը բաւական հանգամանօրէն եւ յստակօրէն լուսաբանող աշխատութիւն մըն է։ Անիկա նաեւ կարեւոր ներդրում մըն է՝ հայ-քրտական յարաբերութիւններու պատմագրութեան մարզին մէջ։ Ն'արժէ կարդալ այս քիւրտ պատմաբանին թէկուզ երկչոտ խոստովանութիւնները։

ՎԱՀԷ ԹԱՐԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ք. ՄԱՏՀԱՐ ԱՀՄԱՏ

ՔԻՒՐՏԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐԻՒՆԱՀԵՂՈՒԹԻՒՆԸ

Տեղի ունեցած են իրադարձութիւններ, որոնց ճամբով հայերն ու քիւրտերը, անոնց շարքին՝ յատկապէս հասարակ ժողովուրդը, իրարու հետ մօտիկ յարաբերութիւն մշակած են: Այս ուղղութեամբ գլխաւոր ազդակ կը կազմեն նոյն օտար ուժին կողմէ այս երկու ժողովուրդներուն կրած հալածանքները եւ անոնց հայրենիքին բռնագրաւումը: Թէ՛ քիւրտերը եւ թէ հայերը տանջուեցան, եւ մեծ մասամբ նոյն պայմաններուն տակ, մէկ կողմէ Սաֆաւիտ շահերու իշխանութեան եւ, միւս կողմէ՝ օսմանեան սուլթաններու օրով: Շահ Աբբասը հազարաւոր հայեր բռնագաղթի ենթարկեց իրենց հայրենիքէն: Ան աւելի ծանր չարչարանքներու ենթարկեց նաեւ քիւրտերը: Իսկ սուլթանները քիւրտերուն առջեւ փակեցին զարգացումի բոլոր ճամբաները, նոյն վիճակին մատնելով նաեւ հայերը:

Անկասկած, նման պայմաններ միացուցին քիւրտերուն եւ հայերուն հաւաքական ապրումները: Այսուհանդերձ, սկզբնական շրջանին, երկու ժողովուրդներուն ղեկավարները իրենց կարճատեսութեան հետեւանքով անկարող էին գնահատել պատմական այս իրադարձութիւններուն նշանակութիւնը: Սակայն այս փաստը հետագային իր դերը պիտի ունենար, որպէսզի երկու ժողովուրդները աստիճանաբար իրարու մօտենային...:

*
* *

Վերջին դարերուն, այն աւատապետները, որոնք կը շահագործէին քիւրտ գիւղացիները, յաճախ նոյն անձերն էին, որոնք կը հալածէին նաեւ հայ գիւղացին: Պայմանները հետզհետէ փոխուեցան եւ

digitised by A.R.A.R.@

քիւրտ աւատապետները սկսան ձեռք ձգել հայ հողագործին եւ մինչեւ իսկ ազդեցիկ հայերուն հողերը: Ըստ հայկական աղբիւրներուն, քիւրտ աղաները կը կազմէին Արեւմտեան Հայաստանի հողատէրերուն մեծամասնութիւնը:

(...) Հայ գիւղացիին դէմ քիւրտ աղաներուն կողմէ գործուած անարդարութիւնները իրենց տարողութեամբ աւելի ծանր էին, քան քիւրտ իսլամ հողագործին կրածները: Եւ այս իրողութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ հայ գիւղացիին վրայ: Այս պայմաններուն մէջ, քիւրտ աղաները օգնութիւն կը ստանային յատկապէս սուլթան Ապտուլ Համիտէն: Այս վերջինը բացայայտօրէն կ'օժանդակէր աղաներուն, եւ մինչեւ անգամ դրամ ու նիւթական օժանդակութիւն կը տրամադրէր անոնց, որպէսզի տիրանային ուրիշին հողին:

(...) Բոլոր այս անարդարութիւնները, տանջանքները, հողի եւ ինչքի բռնագրաւումները պատճառ եղան, որ հայերուն սրտին մէջ աճի ուժեղ, բայց իրաւացի ատելութիւն մը՝ քրտական աւատապետութեան եւ քիւրտ աւատապետներուն նկատմամբ:

(...) Այս եւ հետագայ հանգրուաններուն, հայ-քրտական յարաբերութիւններուն վերաբերող ամէն քննարկում՝ պէտք է հաշուի առնէ այս երկու իրողութիւնները, այսինքն՝ երկու ժողովուրդները միացնող եւ բաժնող ազդակները: Այս պարագան նաեւ ուղղակիօրէն կ'առընչուի հայկական ջարդերուն մէջ քիւրտերու դերին ուսումնասիրութեան:

*
* *

Հայերու կողմնորոշումը դէպի Ռուսիա եւ վերջինին ճիգերը Արեւմտեան Հայաստանը գրաւելու՝ զայրացուց օսմանեան ղեկավարները: Այսուհանդերձ, փոխանակ հայերը սիրաշահիլ փորձելու եւ այս ձեւով նուազագոյնը՝ ռուսական ազդեցութեան թափանցումը արգիլելու, թուրքերը սկսան փնտռել հայերը բնաջնջելու պատեհ առիթներ: Հայկական ազատագրական շարժումին ծնունդն ու զարգացումը պարզապէս աւելի խորացուցին օսմանեան իշխանութիւններուն ատելութիւնը հայերուն նկատմամբ...

(...) Առարկայական ազդակներ եւ արդարացումներ Հայաստանի տարածքին, առիթ տուին ազգային ազատագրական շարժումի ծնունդին եւ զարգացումին, ինչպէս նաեւ՝ հասարակ ժողովուրդին մէջ անոր գաղափարներուն տարածումին:

*
* *

Պէտք է խոստովանիլ, որ կրօնական մոլեռանդութիւնը եւ մշակութային յետամնացութիւնը երկու հիմնական պատճառներն էին, որոնք մղեցին շատ մը քիւրտեր՝ Աստուծոյ «օրհնութիւնը» ստանալու

digitised by A.R.A.R.@

Արաբերէն երկու հրատարակութիւններէ ետք, քիւրտ պատմաբան Քամալ Մատհար Սիմատ անգլերէնի թարգմանեց իր «Քիւրտիստանը Ա Աշխարհամարտի ընթացքին» աշխատասիրութիւնը, անոր վերջաւորութեան կցելէ ետք «Քիւրտերը եւ հայկական արիւնահեղութիւնը» խորագրեալ նոր գլուխ մը եւ հատորին եզրափակիչ քաժինը:

Անգլերէն հրատարակութեան առիթով, մէկէ աւելի գրախօսներ ընդգծեցին, որ 1994ին Լոնտոնի «Սագի» հրատարակչատունէն լոյս տեսած այս հատորին ամէնէն արժէքաւոր բաժինը հայեւքրտական յարաբերութիւններուն նուիրուած գլուխն է:

համար, «անհաւատներուն» մաքրագործման մասնակցելու: (...) Ե-ղան քիւրտեր, որոնք հայերը ջարդելու ժամանակ կը վկայակոչէին Մուհամմէտը եւ Աստուածը: Այսուհանդերձ, պատմական եւ տրամաբանական բաղդատութիւններ այս երեւոյթը կը բացատրեն այլ կերպ:

Արդարեւ, քիւրտը, թուրքը կամ այս տարածքին մէջ ապրող այլ ժողովուրդներ նախքան իսլամութիւնը ընդունիլը եւ նախքան ջարդերը եղած են աւելի եւս յետամնաց: Այսուհանդերձ, հարիւրաւոր տարիներ շարունակ ո՛չ մէկ արիւնալի աղէտ եւ ոչ ալ այս ձեւի աւեր տեղի ունեցած է քիւրտերուն եւ հայերուն, կամ քիւրտերուն եւ ասորիներուն միջեւ: Ընդհակառակն, բազմաթիւ օտար վկայագիրներ յատուկ ուշադրութեամբ արտայայտուած են քիւրտերուն եւ Քիւրտիստանի քրիստոնեաներուն միջեւ առկայ բարի յարաբերութիւններուն մասին, նշելով, որ այս կապերը ամէնէն սերտն են՝ Միջին Արեւելքի ժողովուրդներուն փոխ-յարաբերութիւններու ընդհանուր շրջագիծին մէջ:

*
* *

Պէտք է նկատի ունենալ, որ հայկական կոտորածներուն իրենց մասնակցութիւնը բերած քիւրտերուն մեծ մասը կը պատկանին Համիտէական Հեծելազօրքին: Այս վերջինները ստեղծուած էին նմանօրինակ յատուկ նպատակներ իրագործելու եւ այս ձեւով քիւրտերը զբաղուած պահելու համար: (...) Կոտորածներուն Համիտիէ Հեծելազօրքին մասնակցութիւնը պէտք է համարել կառավարական գործունէութիւն, այնպէս՝ ինչպէս կանոնաւոր բանակին կամ ոստիկանու-

digitised by A.R.A.R.@

թեան պարագաներն են: Այս միաւորներուն անդամները պէտք է ընկատի ունենալ իբրեւ կառավարութեան զինուորներ եւ ոչ՝ իբր քիւրտեր: Հետեւաբար, այս զինեալներուն կատարած քայլերը պէտք չէ աղընչել քիւրտերու մասնակցութեան հարցին, հակառակ այն իրողութեան, որ կարգ մը քիւրտ յետադէմ աւատապետներ այս ուղղութեամբ դերակատարութիւն ունեցան: Այսպէս, պէտք է նշել, որ Համիտէի Հեծելազօրքին հրամանատարները եւ կարգ մը աւատապետներ ու աղաներ հայերու կոտորածը համարեցին յարմար առիթ մը՝ իրենց գանձանակները լեցնելու, ինչպէս նաեւ՝ իրենց զոհերուն հողերուն ու ինչքերուն տիրանալու:

*
* *

Այս բոլորէն վերջ աւելի յստակ է, որ հարցը բաւական բարդ է՝ հայերու ջարդերը եւ արիւնալի դէպքերը բացատրել իբրեւ քրտական կոյր ապրումներու եւ յետամնացութեան հետեւանք: (Կոտորածները) բծախնդրօրէն կազմակերպուած էին եւ միատեղ գործադրուեցան՝ զանազան կողմերու միջոցաւ, յաճախ իրարմէ տարբեր նպատակներ ունենալով: Անկարող ըլլալով Հայկական Հարցը լուծելու, օսմանեան իշխանաւորները միաժամանակ մտավախ էին, որ կրնային կորսընցընել Հայաստանը, այնպէս՝ ինչպէս կորսնցուցեր էին Պալքանները: Այստեղ կը կայանայ հիմնական պատճառը կոտորածներուն, որոնց իրականացման համար, քիւրտերը, այլոց կողքին, օգտագործուեցան իբրեւ գործիք: Արդարեւ, ինչ կը վերաբերի այս կոտորածներուն առաջին հանգրուանին, գոյութիւն ունին պատմական վաւերաթուղթեր, որոնք յստակօրէն կ'ապացուցեն, թէ Բարձրագոյն Դուռն էր գլխաւոր կազմակերպիչը, եւ այս իմաստով ազ կատարուած աղէտներուն պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ անոր ուսերուն. եւ այս, հակառակ այն իրողութեան, որ սուլթան Համիտն ու իր օգնականները փորձեցին մեղքը դնել քիւրտերուն վրայ:

(...) Նոյն իրականութիւնը ակներեւ է նաեւ Առաջին Աշխարհամարտի կոտորածներուն ժամանակ: Օսմանեան պետութիւնը, որ յաղթանակ կ'երազէր Առաջին Աշխարհամարտին մէջ, ընկատի չէր առած եւրոպական հանրային կարծիքը: Օսմանեան պատասխանատուներէն որոշ տոկոս մը թէեւ փորձեց ծածկել կառավարութեան գործած այս ոճիրը, սակայն, անդին՝ անոնցմէ շատեր հրապարակաւ սկսան հպարտանալ իրենց կատարածով: Միւս կողմէ, կան զանազան գաղտնի եւ հրապարակային կարեւոր վաւերաթուղթեր, որոնք ցոյց կու տան իշխանութիւններուն մեղաւորութիւնը եւ անոնց համընդհանուր պատասխանատուութիւնը: Այս փաստաթուղթերուն ուսումնասիրութենէն պատմագէտը կ'իմանայ, թէ ի՞նչ պայմաններու մէջ գործուած է ոճիրը եւ ի՛նչ է այս ծիրին մէջ քիւրտերուն իսկական դերակատարութիւնը:

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Թէեւ քիւրտերէն միայն փոքր հատուած մը եւ ոչ քիւրտ ամբողջ ժողովուրդը օգտագործուեցաւ իբրեւ գործիք՝ հայկական կոտորածներուն մէջ, այսուհանդերձ, այս արիւնալի դէպքերը ժխտական դեր խաղացին՝ քիւրտ եւ հայ ժողովուրդներուն միջեւ հակամարտութիւնը բարձրացնելով եւ այս ձեւով եղբայրական կապերը քանդելով: Անոնց հասարակաց թշնամին եղաւ այս կացութենէն օգտուողը:

*
* *

Բազմաթիւ վայրերու մէջ քիւրտեր օգնեցին հայերուն՝ փախչելու ու թաքնուելու (*կոտորածներուն ժամանակ-թարգմանիչ*): Այլ տեղեր այս օգնութիւնը կանգ չառաւ այս սահմաններուն մէջ: Արդարեւ, քիւրտեր զէնք կրեցին եւ միացան այն հայերուն, որոնք ըմբոստացեալ էին կառավարութեան ներկայացուցիչներուն դէմ՝ սանձելու համար կոտորածները: Այս իմաստով յատկանշական է Տերսիմի քիւրտերուն պարագան: Անոնք բազմիցս ոտքի ելան հայերուն կողքին եւ չխուսափեցան անհրաժեշտ օժանդակութիւնը բերելու աղէտեալներուն, կոտորածներուն զանազան հանգրուաններուն:

(...) Քիւրտեր եւ այլք յաճախ խիստ հալածանքներու ենթարկուեցան, որովհետեւ անոնք փրկած էին հայեր կամ ապաստան տուած անոնց: Ոեւէ քիւրտ, որ զօրակցած էր՝ քիւրտերու եւ հայերու միջեւ միութիւնն ու բարեկամութիւնը հաստատելու գաղափարին, իշխանութիւններուն կողմէ անմիջապէս կը ձերբակալուէր եւ անորոշ ճակատագրի կ'ենթարկուէր, իսկ անոր ընտանիքն ու պատկանած ցեղախումբը կը դառնար անտուն:

*
* *

Եթէ Օսմանեան պետութիւնը յաղթական դուրս գար Առաջին Աշխարհամարտէն, անտարակոյս, հայերու ճակատագիրին պիտի մատնուէին քիւրտերը, արաբները, ազերիները, չերքէզները, ինչպէս նաեւ՝ կայսրութեան բաղկացուցիչ էթնիքական եւ ոչ-էթնիքական այլ փոքրամասնութիւններ:

(Հայացուց՝ Վահէ Թաշճեան) ՔԱՄԱԼ ՄԱՏՀԱՐ ԱՀՄԱՏ

digitised by A.R.A.R.@

ՕՏԱՐ ՄԱՄՈՒԼԸ

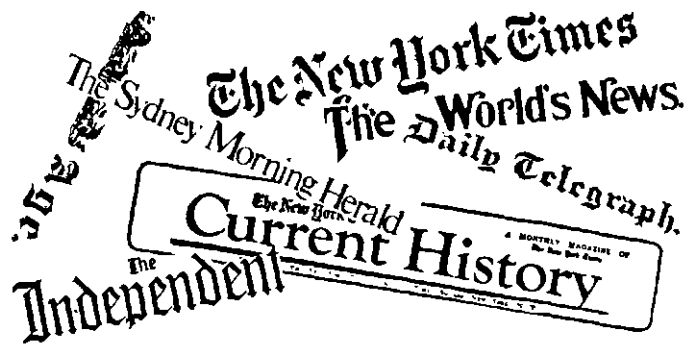

ՕՐԸ ՕՐԻՆ

Հակառակ «պատերազմական վիճակ»ի պատրուակով հաղորդակցութեան միջոցներուն վրայ հաստատուած խիստ գրաքննութեան եւ արգելքին, Պոլսոյ արեւմտեան դեսպանատուներէն Եւրոպա եւ Միացեալ Նահանգներ հասած պաշտօնական տեղեկագիրները, ականատեսներու վկայութիւններն ու «ապրդած» լուրերը հասան օտար մամուլին, որ օրը օրին իր ընթերցողներուն փոխանցեց «ազգային ապահովութեան ու օրէնքին պահպանման» ստապատիր հրամանագրերով եւ հրահանգներով Արեւմտահայաստանի ու Կիլիկիոյ ողջ տարածքին գործադրուած պետական ծրագրեալ ցեղասպանութեան սահմռկեցուցիչ լուրերը:

Հիւսիսային բեւեռէն՝ Գանատայէն մինչեւ Հարաւային բեւեռ եւ եւրոպական ու ամերիկեան ոստաններ, այսինքն՝ մինչեւ Սիտնի, Մանչեսթըր, Նիւ Եորք, Փարիզ եւ այլուր, քաղաքակիրթ մարդկութիւնը խոր մտահոգութեամբ եւ ընդվզումով հետեւեցաւ քսաներորդ դարու աննախընթաց առաջին ցեղասպանութեան վերիվայրումներուն: Մեծ Եղեռնի 50ամեակէն ետք հրատարակուած նմոյշներն ու հաւաքածոները խօսուն են ըստ ամենայնի: Թրքական ուրացումին ծիծաղելիութիւնը շեշտող վերոնշեալ անդրադարձներն ու զանազան պետութեանց եւ նո՛յնիսկ թրքական պաշտօնական արխիւներէն քաղուած անվիճելիօրէն վաւերական փաստաթուղթերը ո՛չ մէկ կասկած կը թողուն, որ Թուրքիան կը շարունակէ աւելի եւ աւելի եւս խրիլ անհեթեթ ուրացումներու աւազատիղմին մէջ:

Ստորեւ մեր ընթերցողներուն կը ներկայացնենք թրքական պետական պաշտօնաթերթին մէջ հրատարակուած ամբողջովին թափանցիկ «Կայսերական հրամանագիր»ը եւ քանի մը պերճախօս քաղուածքներ՝ օտար մամուլի հազարաւոր էջերէն:

digitised by A.R.A.R.@

«TAKVIMI VEKAI»
19 Մայիս-Յունիս 1915, թիւ 2189

Այն օրէնքը, որ կը մատնանշէ անհրաժեշտ միջոցառումներու որդեգրումը պինուորականներու կողմէ բոլոր անոնց նկատմամբ, որոնք չեն հնազանդիր կառավարութեան հրահանգներուն, հետեւեալը կ'ըսէ.—

—Յօդուած 1.

Պատերազմի ընթացքին, բանակին, զօրախումբերուն եւ ջոկատներուն բոլոր հրամանատարները, ինչպէս նաեւ անկախացեալ շրջաններու հրամանատարները լիազօրուած են անմիջապէս դատապարտելու եւ զէնքի ուժով պատժելու բոլոր անոնք՝ որոնք կ'ընդդիմանան կառավարութեան հրահանգներուն եւ ազգային ապահովութեան ու օրէնքին պահպանման համար որդեգրուած միջոցառումներուն. նաեւ կը պատժուին բոլոր անոնք՝ որոնք զինեալ ընդդիմութիւն կը ցուցաբերեն։

—Յօդուած 2.

Բանակին, զօրախումբերուն եւ ջոկատներուն հրամանատարները լիազօրուած են քաղաքներու եւ գիւղերու բնակչութիւնը փոխադրելու ուրիշ վայրեր եւ այդտեղ բնակեցնել զանոնք — անհատական թէ հաւաքական կերպով — ըստ պինուորական կարիքներուն։

—Յօդուած 3.

Սոյն օրէնքը գործադրութեան կը դրուի հրապարակումի թուականէն սկսեալ։

—Յօդուած 4.

Բանակի Ընդհանուր Հրամանատարը եւ Պատերազմական Նախարարը պատասխանատու են այս օրէնքին գործադրութեան։

14 Մայիս, 1915
ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐ

«THE TORONTO DAILY STAR»
Երկուշաբթի, 26 Ապրիլ 1915

Բոլոր այն գաղթականները, որոնք ռուսական սահմանագիծ հասան, տեղեկացուցին, թէ թուրքերը հայոց ջարդը կը շարունակեն մեծ թափով։ Վանի շրջակայքը գտնուող հայկական տասը գիւղերու հայ ազգաբնակչութիւնը ամբողջութեամբ բնաջնջուած է։

«THE NEW YORK TIMES»
12 Յուլիս 1915

ԹՈՒՐՔԵՐԸ ԿԱՐՏԱՔԱՍԵՆ ՏԵՂԱԲՆԻԿ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐԸ

Թուրքիայէն եկող կարգ մը ամերիկացի համբաւոր անձեր կու տան ականատեսի ցնցիչ վկայութիւններ՝ քրիստոնեայ բնակչութեան նկատմամբ որդեգրուած միջոցառումներուն մասին։ Այս վկայութիւնները կու գան հաստատելու մինչ այդ տեղական աղբիւրներէ ստացուած տեղեկութիւնները, ըստ որոնց՝ Օսմանեան կայսրութեան քրիստոնեաները, Բիւզանդական կայսրութեան գրաւումէն ի վեր, Թուրքերուն կողմէ առաջին անգամ ըլլալով մատնուած են ահաւոր վիճակի. երբեք չեն գտնուած ներկայի չափաւոր մակարդակին՝ ահի ու սարսափի մթնոլորտին մէջ։

«THE MONREAL DAILY STAR»
Երեքշաբթի, 8 Օգոստոս 1915

Օսմանեան կայսրութեան տարածքին Երիտասարդ Թուրքերու Ներքին Գործոց նախարարութեամբ ծայր առած վայրագութիւնները, որ կը մրցին Ապտուլ Համիտի բարբարոսութիւններուն հետ, թիրախ ունին Թուր-

ԲԱԳԻՆ digitised by A.R.A.R.@

ին մէջ ապրող 2.000.000 հայ բնակչութիւնը. Թուրքիոյ պաշտօնական շրջանակները դիմեցին կարելի բոլոր միջոցառումներուն՝ արգիլելու համար յուրերուն արտաքին աշխարհ հասնիլը։

Միջին Ասիոյ մէջ, հազարաւոր հայեր տեղահան եղան իրենց տուներէն. ընտանիքները բաժան-բաժան եղան, իսկ ամենից բնակարանները գրաւուեցան թուրքերու կողմէ։ Հայ երիտասարդները, որոնք բանակ զինուորագրուած էին, անմիջապէս Տարտանէլի մէջ բնաջնջուեցան։ Կիները, ծերերն ու մանուկները անօգնական ու թշուառ վիճակի մէջ փոգոցները ձգուած են եւ կամ սխտորուած են օտար երկիրներ։

«THE GLOBE»
Ղորեքշաբթի, 26 Օգոստոս 1915

Տրապիզոնի մէջ, 14.000 հայեր խարդուեցան թուրքերու եւ քիւրտերու կողմէ։

*Հրամանագիրը, որ հրապարակուեցաւ 24 Յունիսին, հաստ ընտիրու

վուրդներէն են։ Ներկայիս, արդէն սկսած են մեզի համար հաւատալը ականատեսներու վկայութիւնները։ Անոնք կը ներկայացնեն այնպիսի՛ տեսարաններ, որոնք ընթերցողը ըմբռնացումի կը մղեն եւ տեղ կրնան գտնել միայն պաշտօնական տեղեկագիրներու մէջ։

«THE LONDON FREE PRESS»
Շաբաթշաբթի, 26 Հոկտեմբեր 1915

Պատերազմին յայտարարուելէն անմիջապէս փոք, Թրքական կառավարութիւնը որոշեց բնաջնջել Թուրքիոյ ամբողջ հայ բնակչութիւնը։ Թրքական կառավարութեան կարգ մը անդամները յայտարարեցին, թէ Թուրքիոյ սարահքին ոչ-Թուրք տարրեր պէտք չէ մնան։

Կառավարութիւնը չհամարձակեցաւ սկսելու իր արիւնարբու ծրագիրը մինչեւ Ապրիլ ամիսը, երբ պատերազմին ընթացքը համոզեց Թուրքերը, թէ առանց որեւէ միջամտութեան կրնան իրագործել զայն։

Ոչ մէկ պատահար պատերազմին հետ առընչուած՝ կարելի է բաղդատել հայոց սարսափելի ջարդերուն հետ։

ԿՈՄՍ ԳՐԱՅՍ

«THE DAILY TELEGRAPH»
16 Դեկտեմբեր 1915

ՄԷԿ ՄԻԼԻՈՆ ԿԸ ԲՆԱՋՆՋՈՒԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԱՀԱՒՈՐ ԲՌՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Լոնտոն, Շաբթշաբթի–*ՀՏԷՒ Թելեգրաֆ*>ին ուղղուած Ռամակի մը մէջ, Նորտ Գրայս կը յայտնէ, թէ ըստ հաւաստի աղբիւրներու՝ մէկ միլիոն հայեր բնաջնջուած են։

«ԱԼ-ՍԱԼԱՄ»
8 Յունուար 1916

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ

Հաստատ դարձաւ, որ մէկուկէս միլիոն հայեր զոհ դացած են Թուրքերու անբարոյութեանց, իբրեւ հետեւանք ոչնչի՛ դէպքերու, որոնք մարմինները կը փչացուցին (...) եթէ ոճրագործները չպատժուին եւ իրենց գործած յանցանքին ծանր պատիժը չառանան, այն ատեն պէտք չէ քաշուի, որ այս ազգարհին վրայ արդարութիւն գոյութիւն ունի։

«THE SYDNEY MORNING HERALD»
10 Մարտ 1916

ՀԱՅԵՐԸ ԿՈՏՈՐՈՒԱԾ

Պաշտօնապէս կը յայտնուի, թէ Էրզրումի 40 հազար հայերէն միայն 16 հոգի կենդանի պահուած են, երբ ռուսական բանակը մուտք գործած է այս քաղաքը։

«ԱԼԻՍԱՆ ԷԼ-ՀԱԼ»
6 Յունուար 1916

ԹՈՒՐՔԵՐՈՒՆ ԱՀԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ցանցնախումբը, որ նշանակուած էր բնելու համար հայոց կոտորածները, ներկայացուց իր տեղեկագիրը. ի յայտ եկաւ, որ հայ ժողովուրդին յիսուն առ հարիւրը մորթուած է այնպէս՝ ինչպէս ոչխարները կը մորթուին եւ թէ՝ այն ահաւոր արարքները, զոր թուրքերը գործեցին, ո՛չ մէկ գրիչ կրնայ նկարագրել։

digitised by A.R.A.R.@

«THE LITERARY DIGEST»
17 Յունիս 1916

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՐԻՔԸ

Հայ գաղթականները սկսած են խուռ ուտել՝ յուսահատական ճիգով մը ուշացընելու համար իրենց մահը։ Սովի հետեւանքով արդէն հազարաւոր հայեր մահացած են։ Օսմանեան կայսրութեան այս դժբախտներուն համար, մահուան ըսպառնալիքէն խուսափելու միակ փոխընտրանքը իսլամական կրօնքը ընդունիլն է։

«ԱԼ-ՍԱԼԱՄ»
1 Սեպտեմբեր 1916

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ

Այն դէպքերը, որոնք հայերը հարուածեցին եւ այն զուլումները, որոնք բնաջինջին հայ կիներն ու մանուկները եւ որոնց ահաւորութենէն մարմինները կը փշաքաղին, մարդկութեան ու քաղաքակրթութեան ճակատին դրոշմուած ամօթանքի խարան են. բոլո՛ր այլ պաշտօնականորէն արդէն փաստուեցան եւ ան, որ աբ արիւնաս ուղեւորութիւնը եւ անմեղներու արիւնը թաթախուած պատմութիւնը կը կարդայ, կը դառնէ ժողովուրդ մը հարուածած ահաւորագոյն արհաւիրքը՝ աշխարհի արարման սկիզբէն մինչեւ այսօր։

Տրապիզոնէն կ'իմանանք, որ այդ քաղաքին բովանդակ հարութիւնը բնաջինջուած է պապէն մինչեւ թոռ եւ չեն ճգած ո՛չ մէկ անձ, որպէսզի չըողջէ։ Նոյն ճակատագիրին ենթարկուած են Սվազը, Էրզրումը, Խարբերդը, Բաբերդը, Տիարպէքիրը եւ այլ քաղաքներ...

Թուրք կառավարութիւնը բոլոր տղամարդոց հրահանգեց պարպել տուները եւ զանոնք առաջնորդեց հեռուտան վից ժամ հեռաւորութիւն ուեցող Գոզաղի ձորը, ուր անոնք անակնկալի եկան, տեսնելով կայծինեբով, սուրներով եւ մուրճերով իրենց վրայ յարձակող աւազակախումբեր։ Արդիւնքը այն եղաւ, որուն ահաւորութիւնը կը գլէ-կ'անցնի բոլոր ոճրագործներուն վրայ արձանագրուած կոտորածները։

«MANCHESTER GUARDIAN»
29 Դեկտեմբեր 1916

Կը մնայ միակ բառ մը – Հայաստան։ Բառ մը՝ որ անագորոյն տառապանք կ'արտայայտէ եւ կ'ընդգրկէ այնպիսի՛ դէպքերու յիշատակները, որոնք անմախրնթաց են Յիսուս Քրիստոսի ծնունդէն ի վեր.– ամբողջ երկիր մը պարպուեցաւ իր քնիկ ժողովուրդին զաւակներէն՝ առնոց հաւատական բնաջնջումովը։

«ՍԱՏԱ ԱԼ-ՇԱՐՔ»
12 Յունուար 1918

Բոլոր անոնք՝ որոնք տեսան ա՛յն՝ ինչ որ կ'ընէր կազմակերպութիւնը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, վերջ տալու համար ամբողջ ժողովուրդի մը՝ իր կիներով եւ մանուկներով, կովկասի սահմաններուն վրայ, Անատոլուի արեւմուտքն ու խորերը եւ նոյնիսկ Թրքական մայրաքաղաքին մէջ, այլեւս ո՛չ մէկ կասկած կրնան ունենալ սուրիացիներու եւ արաբներու դահիճ Ճեմալ փաշայի նպատակներուն նկատմամբ, թէ ան ինչպէս ամէն ճիգ ի գործ կը դնէր՝ հաւաքելու կեղծուած տեղեկութիւններն ու ստապատիր փաստերը, որպէսզի գործադրէ իր ծրագիրները՝ մեռցնելով արաբական նորաբողբոջ ծաղիկը, երկրին պտերը եւ ազնուական ընտանիքներուն նահապետները։

digitised by A.R.A.R.@

«ԲԱԳԻՆ»Ի 1995Ի ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԵՂԻՆԱԿ	ԽՈՐԱԳԻՐ	ԹԻՒ
Ց. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ	Բանաստեղծութիւններ	1-2-3
Ռ. ԴԱՒՈՅԵԱՆ	Մղձաւանջ-31	1-2-3
Մ. Ռ. ԱԲՈՒՍԷՖԵԱՆ	Դու այն մարդն էիր	1-2-3
Ա. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ	Հայաստան աշխարհ...	1-2-3
ՎԱՐԱՆԴ	Բանաստեղծութիւններ	4-5-6
Շ. ՏԱՄՆԱՊԵՏԵԱՆ	Բանաստեղծութիւններ	4-5-6
Ե. ՉԱՐԵՆՑ	Մահուան տեսիլ	4-5-6
Ց. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ	Աշնանային կերպարանա-փոխումներ	7-8-9
Մ. ԷԼ-ՐԱՍԱՖԻ	Որբին մայրը	7-8-9
Ց. ԼԱՏՈՅԵԱՆ	Բանաստեղծութիւններ	7-8-9
Մ. ՌԻԺԿՈՎ	Ապրիլ	10-11-12
Օ. ՇԵՍՏԻՆՍԿԻ	Արարատ լերան դիմաց	10-11-12
Մ. ՋԱԿԼԱՑՍ	Կենացներ եւ խաչքարեր	10-11-12

ԱՐՁԱԿ

Գ. ԱԲԷԼԵԱՆ	Պէյրութ	1-2-3
Պ. ՄՆԱՊԵԱՆ	«A Room in Paris»	1-2-3
Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ	Օրագիր	1-2-3
Ն. ՉԱՐԽՈՒՏԵԱՆ	Կորսուած գրախտը	7-8-9
Ի. ԱԼ-ԽԱԼԻԼ	Ալ-Հուտս	7-8-9

ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Վ. ԲԱԲԱՑԵԱՆ	Բերդաձորի Անդրանիկը	1-2-3
Ա. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ	Օրը ցուրտ է, մարախլապատ...	1-2-3

digitised by A.R.A.R.@

ԹԱՏԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

Հ. ՄԱՐԴԱՐԵԱՆ	Շրջանը	1-2-3
» » »	Հեթում արքայ	4-5-6
» » »	» »	7-8-9
Վ. ՕՇԱԿԱՆ	Սփիւռք	4-5-6

ԻՄԱՑԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ

* * *	Վերծանման փորձեր՝ Ց. Օշականի *«Մահակ Պարգեւեանն»* վէպին մէջ	1-2-3
* * *	Վերծանման փորձեր՝ Գ. Մահարիի *«Մաղկած փշալարեր»* վիպակին մէջ	7-8-9
Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ	Հեռաֆրբրական նախամայլ մը	1-2-3
» » »	Նեկիպ Մահֆուզի արգիլուած խնձորը՝ *«Մեր թաղի տղաքը»*	4-5-6
» » »	Հակաթուրք թուրք մը՝ Մուհամմէտ Ռաֆի Էտտին նէյէն	10-11-12
ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ	Հայ գիրքը՝ արիւնը հայուն	4-5-6
ԱՐԱՄ ԵՊՍ. ՓԷՇԻՇԵԱՆ	Թարգմանչաց ոգիով	7-8-9
Հ. ՇԹՈՒՐՄԸՐ	Գերմանական կառավարութիւնը յանցապարտ կը նկատեմ	10-11-12
Մ. ՈՒ. ԷՏՏԻՆ ՆԷԿԷՆ	Ազատութեան նահատակ մեր հայ եղբայրներուն ջարդերը	10-11-12
Ա. ՀՈՐՕՈՒԻՑ	Կառավարական պատասխանատուութիւններ՝ հրեաներու եւ հայերու նկատմամբ	10-11-12
Լ. ԿԻՒԼՈՅԵԱՆ-ՅՈՒԱՊԵԱՆ	Ճշմարտութեան հայելիացումը	10-11-12
Տ. Ի. ՄԻԼԼԸՐ	Հայկական ճեղասպանութեան	
Լ. ԴՈՒՐԵԱՆ-ՄԻԼԼԸՐ	կիներն ու մանուկները	10-11-12
«ԴՐՕՇԱԿ»	*«Հայկական ճեղասպանութիւնը»*	10-11-12
Ա. ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ	Ներածական	10-11-12
ՈՒ. ՊԻՀԼ	Ներածական	10-11-12
Ա. ՓԷՇԻՇԵԱՆ	Վաւերագրական էջեր՝ *«Ալ-Թագատոմ»* օրաթերթէն	10-11-12
Վ. ԹԷՆՊԷԼԵԱՆ	Համաթուրանականութիւնը՝ հիմ Թուրֆիոյ հայաջինջ քաղաքակա-նութեան	10-11-12
Ե. ՎԱՆՏԵՄԷԼՊՐՅԻՓ	Հայկական հարցին քաղաքական լուծում մը	10-11-12

digitised by A.R.A.R.@

Ռ. ՍՄԻԹ	Ցեղասպանութիւնը եւ ուրացումը	10-11-12
Վ. Ս. ՓԱՓԱԶԵԱՆ	Ինչպէ՞ս ձեռք անցուցինք 1915ի Հայկական Կոտորածին ժապաւէնները	10-11-12
Մ. ԱՇՆՏԻԼՏ	Հայկական Ցեղասպանութիւնը կարելի չէ ուրանալ	10-11-12
Ս. ՌԻՖ'ԱԹ	Մենք եւ դուք ժառանգորդներն ենք մէկ եւ նո՛յն դատին...	10-11-12
Մ. ԲՈՋՈԼԵԱՆ	Հայերի Ցեղասպանութիւն. արդեօք ճի՞շտ ենք որոշել...	10-11-12
Թ. ԱՔՋԱՄ	Թուրքական ազգային ինքնութիւնը եւ Հայկական Հարցը	10-11-12
Վ. ԹԱՇՃԵԱՆ	Երկչոտ, բայց եւ այնպէս կարեւոր ներդրում մը	10-11-12
Բ. ՄԱՏՀԱՐ ԱՀՄԱՏ	Քիւրտերը եւ հայկական արիւնահեղութիւնը	10-11-12

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈԹԵՐ

* * *	Հրանդ Մարգարեան	1-2-3
* * *	Հրամանագրով...	1-2-3
* * *	Նոր վկայութիւն մը	1-2-3
* * *	Սփիւռք	4-5-6
* * *	Հոգեւոր բժիշկը	4-5-6
* * *	Մահփուզեան նոր օղբերգութիւն մը	4-5-6
* * *	Վերծանուած եւ վերծանման կարօտ...	4-5-6
* * *	Հերոսներուն կենսագրականները	4-5-6
* * *	Անհետացած դէմքեր	4-5-6
* * *	Մեսրոպուհի Մեսրոպ Թանգարեան	4-5-6
* * *	«Ցխուն քերթուած»	4-5-6
* * *	Գիրքերէն, թերթերէն եւ թղթածրարէն առաջ	7-8-9
* * *	Ճանապարհ եւ ճշմարտութիւն	7-8-9
* * *	Մեծ սուտը, սուտին գործակիցները եւ զոհերը	7-8-9
* * *	Անհետացած դէմքեր	7-8-9
* * *	Դոյութեան իրաւունքով	10-11-12
* * *	Այս ինչ ծանօթ խաղը	10-11-12
* * *	Արդարութեան մեկնակէտը	10-11-12
* * *	Պատմութեան վճիռը	10-11-12
* * *	Երկու խօսք եւ մէկ կնքուած	10-11-12
* * *	Օտար մամուլը օրը օրին	10-11-12

digitised by A.R.A.R.@

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

* * *	*«Հայաստան, երկիր դրախտավայր»*	
	(Արմէն Յովհաննիսեան)	1-2-3
* * *	*«Պեսոն»*	
	(Համլետ Գէորգեան)	1-2-3
* * *	*«Մարդկային իրաւանց հարցեր»*	
	(Պէպօ Սիմոնեան)	1-2-3
* * *	*«Էջեր հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն»*	
	(Մեսրոպ Արշ. Աշճեան)	4-5-6
* * *	*«Կոմիտաս վարդապետի հետ»*	
	(Յակոբ Յ. Սասունեան)	4-5-6
* * *	*«Իշխանը»*	
	(Վահէ Թաշճեան)	4-5-6
* * *	*«Բնութեան կանչը»*	
	(Հայկ Նագգաշեան)	4-5-6
* * *	*«Խոհեր կեանքի եւ արուեստի մասին»*	
	(Յարութիւն Թորոսեան)	4-5-6

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հոլսթըն – Սշեռար Ռիիթըր – Սթանկ – Վիսմոնթ Ձէյմս Գրայս – Այեթսանդր Միլլերան – Հերպերթ Կիպլինս – Արճոլտ Թոյնպի – Ռընէ Փինոն – Ս. Կիրով – Եոհաննէս Լեխիւս – Վոլֆ Մեթրոնիխ – Արմին Վէկնէր – Ձէյմս Հարպարտ – Ս. Օրժոնիկիձէ – Անտրէ Մաճուէկշթամ – Ֆրեսերիդ Նանսէն – Առոլֆ Հիթլէր – Ուինսթըն Չրչիլ – Սայիս Անմէռ Մաւխթար Գրաֆ – Տոքթ. Նազըմ – Էնվէր – Թալաաթ – Հասան Մա'ռուֆ – Նեմրուտ Մուսթաֆա Քեմալ փաշա – Վեհիպ փաշա – Մերվան Ջասէ Թիֆ'աթ-Տոքթ. Մուհամմէտ Ռաշիտ – Հիմմէթ Պէյէն – Եսմէր Լաչինէր – Շահին Ալփայ – Ալի Սաուտ պէկ – Ձեյլ պէկ-Մայիս Ահմէտ Մուխթար պէկ – Մարթին Նիեմաթ – Թաւշէ Նպիսկոպոս – Կարտինալ Թիչըրոն Գուշինկ – Շէյխ Սուպհի Սալէհ – Շէյխ Հասան էլ-Մասրի – Լեոֆոյտ Ճ. Նիկիա – Եպիսկոպոս Սամիր Գաֆիրի-Ալի Սաուտ պէկ – Ձեյլ պէկ – Իվ Թերնոն – Ֆրիսթոֆըր Ճ. Ուռֆըր – Լէօ Գուտրը – Ճօ Վարեռվէն – Թէօ Վան Գովեն-Ճիագոմօ Կորբինի։

TAKVIMI VEKAI - THE TORONTO DAILY STAR - THE NEW YORK TIMES - THE MONTREAL DAILY STAR - THE GLOBE - MANITOBA FREE PRESS - THE LITERARY DIGEST - THE LONDON FREE PRESS - THE DAILY TELEGRAPH - ԱԼ-ԱՀԱԼԱՄ - THE SYDNEY MORNING HERALD - MANCHESTER GUARDIAN - ՄԱՏԱ ԱԼ-ՇԱՐՔ։

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

1-2-3, 4-5-6

«ԲԱԳԻՆ»Ի 1995Ի ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

10-11-12

digitised by A.R.A.R.@

122.–***	Պատմութեա՛ն վճիռը
123.–***	Ժողովուրդներու Մնայուն Ատեան
128.–***	Երկու խօսք եւ մէկ կեցուածք
129.–Մ. ԱՇՆՖԻԼՏ	Հայկական Ցեղասպանութիւնը կարելի չէ ուրանալ
135.–Ս. ՌԻՖ'ԱԹ	Մենք եւ դուք ժառանգորդներն ենք մէկ եւ նո՛յն դատին...
145.–Մ. ԲՈՋՈԼԵԱՆ	Հայերի Ցեղասպանութիւն. արդեօք ճի՞շտ ենք որոշել...
147.–Թ. ԱՔՋԱՄ	Թուրքական ազգային ինքնութիւնը եւ Հայկական Հարցը
150.–Վ. ԹԱՇՃԵԱՆ	Երկչոտ, բայց եւ այնպէս կարեւոր ներդրում մը
151.–Ֆ. ՄԱՏՂԱՐ ԱՀՄԱՏ	Քիւրտերը եւ հայկական արիւնահեղութիւնը
156.–***	Օտար մամուլը օրը օրին

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒՆԻՆ

Հալսքը – Սշեռպր Ռիխքը – Սքանկ – Վիսքոնք Ճէյմս Պրայս – Ալեքսանդր Միլլերան – Հերպերթ Կիպլինս – Արնոլտ Թոյնպի – Ռընէ Փինոն – Ս. Կիրով – Եոհաննէս Լեփսիուս – Վոլֆ Մեթրնիխ – Արմին Վէկնէր – Ճէյմս Հարպորտ – Ս. Օրժոնիկիցէ – Անտրէ Մանտէլշթամ – Ֆրետերիք Նանսէն – Ատոլֆ Հիթլէր – Ուինսթըն Չրչիլ – Սայիտ Ահմէտ Մուխթար Պրան – Տոքթ. Նազըմ – Էնվէր – Թալաաթ – Հասան Մա'ռուֆ – Նեմրուտ Մուսթաֆա Քեմալ փաշա – Վեհիպ փաշա – Մելվան Զատէ Ռիֆ'ատ – Տոքթ. Մուհամմէտ Ռաշիտ – Հիքմէթ Պէյէն – Էօմէր Լաչինէր – Շահին Այփայ – Ալի Սաուատ պէկ – Ճելալ պէկ – Սայիտ Ահմէտ Մուխթար պէյ – Մարքիսն Նիերաժ – Թուշէ Եպիսկոպոս – Կարտինալ Ռիչըրտ Քուշինկ – Շէյխ Սուպհի Սալէհ – Շէյխ Հասան էլ-Մասրի – Լէօֆոլտ Ճ. Նիւլիուս – Եպիսկոպոս Սամիր Գաֆիթի – Ալի Սաուատ պէկ – Ճելալ պէկ – Իվ Թերնոն – Քրիսթոֆըր Ճ. Ուոթը – Լէօ Քուփըր – Ճօ Վերհովէն – Թէօ Վան Գովէն – Ճիազոմօ Կորրինի

ՄԱՄԼՈՅ ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ

Takvimi Vekai – The Toronto Daily Star – The New York Times – The Montreal Daily Star – The Globe – Manitoba Free Press – The Literary Digest – The London Free Press – The Daily Telegraph – Ալ-Մալամ – The Sydney Morning Herald – Manchester Guardian – Սատա ալ- Շարք

Մեր այս բացառիկին մէջ տեղ պիտի գտնէին նաեւ այլ գրութիւններ եւ լիբանանեան ու արաբական վկայութիւններ, զորս տեղի անձկութեան պատճառով յետաձգեցինք մեր յաջորդ թիւերուն։

digitised by A.R.A.R.@

ԼԻԲԱՆԱՆ

Հատավաճառ	10.000 Լ.Ո.
Տարեկան բաժնեգին	40.000 Լ.Ո.

ՍՈՒՐԻԱ

Հատավաճառ (գոյգ թիւ)	100 Ս.Ո

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

Տարեկան բաժնեգին	40 Ամերիկեան տոլար

باكين

مجلة شهرية ، ادبية فنية وعلمية

المدير المسؤول

السيد ارنين كازنيك قزانجيان

•

PAKINE

REVUE MENSUELLE

LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE

Propriétaire

Dr. A. KAZANDJIAN

•

ԲԱԳԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Խմբագիր

ՊՕՂՈՍ ՄՆԱՊԵԱՆ

Խմբագրութեան անդամ

ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Հասցէ՝

Centre Culturel SHAGHZOYAN
Bourdj Hammoud — Liban

digitised by A.R.A.R.@